
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

125. évfolyam

2014

3. szám

Gráfik Imre

Tárgyrendszerek – Műtárgykatalógusok

TÁRGYAK KÖZ- ÉS MAGÁNGYŰJTEMÉNYEKBEN

Az elmúlt évszázadok során az emberiség kulturális örökségének tárgyi emlékeit őrző köz- és magángyűjteményekben szinte megbecsülhetetlen mennyiségű és a legkülönbözőbb minőségű anyag halmozódott fel.¹ A fentiekből következően a kultúrakutatás különböző területein dolgozóknak közös célja a minél nagyobb és összehangolt tárgyismeret, ugyanis a tárgyak „minden esetben társadalmi, kulturális, gazdasági folyamatok, változások nyomait hordozzák magukon, illetve cselekvések forrásául, eszközeül vagy céljául szolgálnak.”²

Különösképpen vonatkozik ez a múzeumokban, közgyűjteményekben őrzött tárgyakra, tárgyegyüttesekre, ezért nem tarjuk szerencsésnek, ha a tárgytipológia, tárgyleírás elvi-elméleti alapvetése eltekint a muzeológiai gyakorlattól, mint az – egy egyébként igényes tárgyelméleti alapvetésű értekezésben – legutóbb olvasható: „A leírások muzeológiai vetületével ugyanakkor itt nem szeretnék foglalkozni, mivel a múzeumi leírás az anyagi kultúrára vonatkozó megközelítések mellett számos egyéb, nemritkán gyakorlati szempontot is figyelembe vesz a tárgyleírások során.”³A későbbiekben a szerző – számomra természetesen és szükségszerűen – túllép a maga emelte korlátozáson, és tanulmánya hivatkozásaiban, valamint függelékében kifejezetten muzeológiai vonatkozások jelennek meg. Így van ez rendjén. Koncentráljunk a továbbiakban mi is főként a múzeumi kollektciókra, a közgyűjteményekre (nem kizárva természetesen a kutatás számára elérhető magángyűjteményeket sem, de ez utóbbiaknál figyelembe kell vennünk, hogy azok publikálása speciális jogi kérdéseket is felvethet).

A gyűjteménygyarapítás bármely módja, illetve formája (például gyűjtés terepen, ajándék, vásárlás) révén bekerült *tárgyak, tárgyegyüttesek* – aránytalanságaik, adatoltóságuk hiányosságai ellenére – a legobjektívabbnak tekinthető dokumentumok egy-egy

¹ Lásd példaként a budapesti Néprajzi Múzeumra vonatkozóan Fejős (főszerk.) 2000.

² Wilhelm 2006: 41.

³ Wilhelm 2006: 41.

nép, népcsoport, társadalmi réteg műveltségéről. Többé-kevésbé így van ez akkor is, ha figyelembe vesszük az utóbbi évek gyűjteményismertető vállalkozásainak – különösen a közgyűjtemények megalapozásának időszakára vonatkozó – véletlenszerűségeket, hiányokat, egyenetlenségeket, esetlegességeket, túlreprezentáltságot stb. feltárási tapasztalatait.⁴

Minden körülményt számításba véve a – különböző tagolásban, csoportosításban, rendszerezésben rendelkezésre álló gyűjteményi együttesek olyan kollektívok – melyeknek vizsgálata, mind egyenként, mind pedig, összességében elemezve újabb és újabb ismereteket hoz/hat felszínre. Ilyenformán tehát azt állíthatjuk, hogy egyfelől az úgynevezett szerzeményezés, másfelől a tárgyi gyűjtemények belső összeállása, összetartozása révén bizonyos – még ha több vonatkozásban is korlátozott érvényű, illetve behatárolt ismeret-tartalmú – *tárgyrendszerek* állnak a tudományos feldolgozás rendelkezésére. Különösen igaz ez olyan kollektívokra, gyűjteményi egységekre, esetleg teljes gyűjteményekre, melyek napjainkban (már) – több okból következően, illetve több vonatkozásban is – lényegében úgynevezett *zárt gyűjteményeknek* tekinthetők.⁵

Szakmai megfontolásból indokolt különbséget tenni – még, ha egyértelműen meg lehetne nehezíteni is – a különböző eredetű és összeállított (tárgy)gyűjteményeken belül a *tárgyegyüttesek* és *tárgyrendszerek* között.

Tárgyegyüttesek alatt, a tárgyaknak olyan halmazát értjük, melyek különböző körülmények következtében, illetve eltérő, de meghatározható/meghatározott feltételek alapján kerültek egymás mellé, álltak össze, illetve valamely (többnyire pragmatikus) szempont alapján együtt kezeltek, azaz egymással nem eredendően összekapcsolódó, és/vagy nem törvényszerűen összefüggő tárgyak csoportját tekintjük tárgy-együttesnek.⁶

Tárgyrendszer alatt pedig olyan tárgyak sorozatát, egységét értjük, melyek gyakorlati-praktikus funkciók, igények alapján (formai megjelenésükben, szerkezeti megoldásaikban organikusan fejlődés révén kialakult változatokban) rendeződtek egybe, azaz természetesen, illetve valamilyen szaktudományos elvi-elméleti megfontolásból, azaz mesterségesen strukturáltak, minek eredményeként a tárgyrendszerben a tipológiai egységű vagy összetartozó tárgyak meghatározható törvényszerűségei szerint alkotnak kisebb-nagyobb egységet.⁷

Közvetítőleg jegyezzük meg, hogy minkét esetben meg lehet, illetve meg kell különböztetnünk az *in situ* és az *eredeti környezetéből kiemelt* tárgyak értelmezését és kezelését. Abból indulva ki, hogy mind az egyes ember, mind az egyes közösségek bizonyos – több körülmény által meghatározott – tárgyi környezetben élnek. Eredendően e tárgyi környezet, mint egyfajta *tárgyi univerzum*,⁸ egyrészt eszközeit adja a létezésnek (például munka, szórakozás, rítus), másrészt mintegy leképezi az emberi lét valóságos kereteit (például munkaeszközök, lakáskultúra, ruházatkódás). A tárgygyűj-

⁴ Lásd például Gráfik 1997a.; 1997b.

⁵ Vö. Gráfik 2002a: 417–418. Lásd például az Iparművészeti Múzeum egy ilyen (zárt) gyűjteményét műtárgykatalógussal: Pásztor 2010.

⁶ A *halmaz* kifejezést nem pejoratívan, hanem különböző mennyiségeket jelölő fogalomként értjük és használjuk.

⁷ Vö. Baudrillard 1987.

⁸ Vö. Hofer 1983.

teményekből, a tárgye gyűttesekből – mind múzeumi-muzeológiai, mind tudományos szempontok érvényesítésével (például elterjedtségi, illetve használat kör; funkcionális; tipológiai) – konstruálhatóak tárgyrendszerek.

A kutatás számára optimális megoldásként a terepen egy adott időpontban vagy időmetszetben felvett teljes tárgyleltár biztosít különleges vizsgálódási lehetőséget.⁹ Korlátozottabb, de ugyancsak több szempontú elemzést és értelmezést tesznek lehetővé a levéltárakban fellelhető, úgynevezett hagyatéki leltárak.¹⁰

A múzeumi gyűjtemények szerveződése és alakulása folyamán természetesen ritkán adódik lehetőség egy-egy – a fentiekben kifejtettek alapján – teljesnek nevezhető tárgyi univerzum dokumentálására. Kísérletek azonban történtek, mégpedig az úgynevezett *monografikus tárggyűjtés* szellemében,¹¹ többnyire azonban részleges kollekciókat eredményezve. Ebben a vonatkozásban külön figyelem illeti az úgynevezett helytörténeti múzeumokat, illetve falumúzeumokat, azok tájház jellegű gyűjteményeit.¹²

GYŰJTEMÉNYEK, TÁRGYAK, ISMERETEK KÖZZÉTÉTELE

Akár az *in situ*, akár az *eredeti környezetéből kiemelt* típusú tárgykollekcióról is van szó, tudományos, illetve szakmai-muzeológiai szempontból elengedhetetlenül szükséges tehát az általuk megtestesített információknak mind a szakkutatás, mind a közérdeklődés számára való nyilvánosságra hozatala.

A múzeumokba felgyűjtött, s megőrzésre elhelyezett anyagok és a kapcsolódó dokumentumok közzétételének – a különböző szaktudományok muzeológiai művelése terén – klasszikus formái és módjai alakultak ki.¹³ Ezek köréből két megoldás emelhető ki, melyek közül, objektív és szubjektív okok miatt, hol az egyik, hol a másik kerülhet előtérbe: a *kiállítás* és a *publikálás*. Az utóbbi évtizedekben mindkét téren új lehetőségek, főként technikai megoldásait tekintve, generális változások jelentek meg. Úgy tűnik, azonban nem lehet, és nem kell lemondani az évszázados gyakorlat alapján hagyományossá vált *nyomdatechnikai* úton történő publikálásról. Ugyanekkor azonban súlyos mulasztás lenne nem élni az *elektronikus megjelenítés* kínálta lehetőségekkel. A kétféle megoldás bizonyos vonatkozásokban tartalmi és módszertani kérdéseket is érint, továbbá külön-külön, és kombinálva is megvalósítható.¹⁴

A folyamatos és elmélyült értelmező olvasást igénylő feldolgozások (téma- és tárgymonográfiák, kultúrtörténeti tanulmányok, elemző és analízáló stúdiumok) követelményeinek – tapasztalatunk és megítélésünk szerint – ma még mindenképpen, de

⁹ Lásd például Fél – Hofer 1974.; Juhász 1974–75.; Szarvas 1988.

¹⁰ Lásd például Benda 1988.; Tóth 1982.; Gráfik 1992.

¹¹ Lásd Fél – Hofer 1964.

¹² Vö. Ikvai 1961.; összefoglalóan lásd Kurucz – Balassa – Kecskés 1987.; újabban Balassa 2004.

¹³ Lásd Korek 1988.; Szilágyi 2003.; vö. Kőfalvi – Mészáros – Ónodi 2007.; Pinna 1986: 83-101.

¹⁴ Ezt a véleményt látszott erősíteni a Néprajzi Múzeum által szervezett Katalógus 3G – Katalógus Online konferencia is. E tanácskozáson – tanulmányunk szempontjából – különösen informatív és megfontolandó gondolatok fogalmazódtak meg Szarvas Zsuzsa, Gyarmati János és Jékely Zsolt előadásában.

föltehetően még a jövőben is, jobban megfelelnek a nyomtatott kiadványok (könyvek, tanulmánykötetek, folyóiratok). Ezzel szemben az anyag minél nagyobb mennyiségű, s kellő felszereltség esetén a távolságokat is áthidaló, gyors megjelenítését, és az abban választható tájékozódás igényét kielégítő, interaktív lehetőséget is nyújtó megoldásnak, sokkal inkább az elektronikus közzététel formái/módjai felelnek meg. Ez utóbbi eljárás során – a múzeumi gyűjtemények *digitalizálása* révén – némi reményteljes túlzással, akár a teljes tárgyi és dokumentum állomány állandóan a nagyközönség rendelkezésére állhat. Ez utóbbi téren mintha nem léteznének korlátok. Minden anyag, dokumentum, kutatási eredmény gyakorlatilag megszerzése, illetve megszületése pillanatában – kedvező adottságok között – feltehető az internetre.

Az elektronikus közzételt szolgáló adatbázisok kiépítése azonban – a biztató kísérletek ellenére – több olyan kérdést vet fel, amelyekre a végleges választ még nem találta meg szaktudományunk.¹⁵ Az egyik alapvető probléma a tárgyak nomenklatúrájának kidolgozása és egységes kezelése. További dilemma, hogy az adatbázis tervezése során – a különböző számítógépes programok készítése kapcsán – a kezelhetőség érdekében milyen mértékben egyszerűsítsük, szűkítsük az egyes tárgyról rendelkezésünkre álló információkat, annak érdekében, hogy a *funkcionális purifikáció* oltárán ne áldozzuk fel az értelmezéshez feltétlenül szükséges adatokat.

Úgy tűnik, hogy csak rajtunk – s persze nem kevésbé feltételeinken – múlik; az elvégzett munkák milyen kiterjedésben és hatékonysággal kapcsolódhatnak az elektronikus világháló segítségével a világ tudományos vérkeringésébe. Ezen a téren is vannak követendő-követhető kezdeményezések. Példaként három különböző céllal, funkcióval és muzeológiai tartalommal rendelkező programot idézünk fel.

Az egyik, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum úgynevezett *Néprajzi Látványtára*.¹⁶ A másik, az országos – napjainkban megtorpanni látszó – *sulinet* projekthez is kapcsolódó gyűjteményi *online adatbázis* nyilvános része.¹⁷ A harmadik pedig az egy-egy kiállításhoz, illetve múzeumi részprogramhoz köthető internetre feltett *muzeológiai információk*, például *virtuális kiállítás*, illetve *nyilvántartási adatok*.¹⁸

Tény, hogy az ezredfordulót követően a – nyugat-európai trendek hatására – a magyar múzeumok programjaiban, a hazai muzeológiában is sorra valósultak/valósulnak meg a különböző elnevezések alatt (látványtár, látványraktár, tanulmányi raktár) olyan megoldások, amelyek túllépve a szűkebb tudományos és muzeológiai igényeken, a szélesebb érdeklődési körök, és főként az oktatás számára is lehetővé teszik a – több kevesebb adatolású – műtárgyállomány – mélyebb tanulmányozását, illetve az ismeretek felhasználását.¹⁹

¹⁵ Vö. Munkácsy – Rajczy – Rezi Kató – T. Bíró 2006. Az egyik legnagyobb gondot az jelenti, hogy az informatikai fejlesztések (technikai felszereltség és a használt programok tekintetében is) pályázatfüggettek, s nem épülnek/épültek be az intézmények költségvetésben finanszírozott alapfeladatai körébe.

¹⁶ Lásd [www.skanzen.hu/Latogatoknak/Kiállítások/Néprajzi Látványtár](http://www.skanzen.hu/Latogatoknak/Kiallitasok/Neprajzi_Latvantar) (letöltés: 2014.06.12.); vö.: T. Bereczki 2005.

¹⁷ Lásd www.neprajz.hu/gyujtemenyek/On-line (letöltés: 2014.06.12.) adatbázisok.

¹⁸ Lásd [www.savariamuseum.hu/Új szereményünk/Tárgyleíró kartonok](http://www.savariamuseum.hu/Új_szeremenyunk/Targyleiro_kartonok) (letöltés: 2014.06.12.).

¹⁹ Lásd Schleicher Vera: *Tanulmányozható múzeum. Kényszerűség és kísérlet: a Laczkó Dezső Múzeum új tanulmányi raktára*. http://www.magyarduzeumok.hu/muhely/561_tanulmanyozhato_muzeum 2012-04-12 (letöltés: 2014.06.12.)

A nyugat-magyarországi régióban 2012. december 12-én adták át az akkor még Vas Megyei Múzeumok Igazgatóságának Látványtárát. „A Savaria Múzeum használatában lévő... Központi Raktárban megvalósuló Látványtár célja a megyei múzeum szakági gyűjteményeinek a kortárs társadalmi környezethez való intenzív visszakapcsolása, egy olyan új viszony kialakítása, mely valóban hatékonyan újrapozicionálja a múzeumi tudásbázis oktatás szempontú lehetőségeit. Közvetlen céljai: a kulturális javakhoz és a velük kapcsolatos adatokhoz, információkhoz való hozzáférés növelése, és az itt tartott iskolabarát, élményszerű múzeumpedagógia foglalkozásokkal (nonformális és informális oktatás) a képesség- és kompetenciafejlesztés elősegítése, illetve a formális oktatáshoz való kapcsolódás... Az új múzeumi egység több korosztály számára nyújtott rendezvények – múzeumlátogatás, előadások, vetítések, gyermekfoglalkozások, múzeumi órák – helyszíne is, ahol mindenki megtalálhatja az érdeklődésének megfelelő terület műtárgyait, megismerheti a világ történelmét az őskortól egészen a modern korig, lehetősége nyílik barangolni egyszerre négy tudomány világába is.”²⁰

Indokoltnak tűnik határozott különbséget tenni a látványtár-szerű és az adatbázis-jellegű megoldások között. Tapasztalataim szerint szélesebb felhasználói kör szempontjából elsősorban muzeológiai, múzeum-pedagógia szempontból az előbbi akár hatékonyabbnak (is) tűnhet. Szigorúan tudományos szempontból azonban, különösen

²⁰ Mecséri – Nagy 2012. 3.; továbbá lásd Illés Péter: Mindenünk a gyűjtemény (?) Tárgyak, kollektívok, kontextusok a vasi Múzeumi Látványtárban. http://www.magyarmuzeumok.hu/targy/1032_mindenunk_a_gyujtemeny_2013-01-30 (letöltés: 2014.06.12.)

Az ünnepélyes megnyitáskor e sorok írója is kifejezhette gondolatait. Élve az alkalommal – mintegy a nyomtatott műtárgykatalógusokban rejlő, illetve a műtárgykatalógusokkal megvalósítható lehetőségek párhuzamba állításával – egyfelől azt hangsúlyoztuk, hogy mennyiben és mi módon fejleszthető tovább más módszerekkel és megoldásokkal a múzeumokban őrzött anyag közhasznúvá való tétele, másfelől viszont arra hívtuk föl a figyelmet, hogy a lehetőség egy állandóan ellenőrzött és kiegészítendő, javítandó működtetés révén érheti el célját: „Fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy itt a Látványtárban a kultúra, a művelődés legobjektívabb forrásanyagával szembesülhetünk; a többdimenziós tárgyakkal (itt műtárggyá válik a természet egykor volt élővilága is). A tárgyak szinte mindent föltárnak: az embernek otthont adó természetet; az anyagok sokféleségét; a tárgykészítésben alkalmazott technikát-technológiát; a szerkezeti megoldások különbözőségeit; a megformáltság, a díszítés változatait; a funkció és a használat területeit; melyek mind-mind kifejezői a létezés, az életmód, az életforma egy-egy állapotának, valamint tárgy és tárgy, tárgy és ember, ember és ember egymáshoz való viszonyulásának, kapcsolatának ... Mindeközben arról az ugyancsak jelentős – ha úgy tetszik –, járulékos haszonnól sem szabad megfeledkeznünk, hogy az itt elhelyezésre került műtárgyak, minden korábbinál kedvezőbb műtárgyvédelmi körülmények között, szinte állandóan és kikerülhetetlenül a laikus és szakmai figyelem előterében vannak...S mindehhez a látványhoz, a Látványtárhoz, a számítástechnika és a különböző szintű muzeológiai és tudományos feldolgozottság jóvoltából egy olyan digitális adatbázis tartozik, amely az ismeretek további bővítését teszi lehetővé...Az pedig, hogy a fölkinált lehetőségből, mi, mennyi és miként kerül hasznosításra még a jövő kérdése. Nem hallgathatom el, hogy a mostani ünnepélyes átadással a munkának nincs vége. Egyrészt kisebb, nagyobb kiegészítésekre, pontosításokra, pótlásokra, de akár az elrendezés finomítására (például a szemmagasság figyelembe vétele, vagy meghökkentő, zavaró tárgy-együttállások, esetleg újabb tematikus és tipológiai egységek beillesztésére) van, illetve lehet szükség. Mindezek a mindennapos működés során jelentkezhetnek megkerülhetetlen igényként.” (Részlet az elhangzott szövegből.)

az úgynevezett *online katalógus* törekvésekben – főként információ-gazdagságát tekintve – minden kétséget kizáróan az utóbbi a releváns.²¹

A különbség jól érzékelhető a Néprajzi Múzeum – kissé bombasztikusan beharangozott – vállalkozásával,²² mely lényegében egy online adatbázis: „Szenzációs hazai és jelentős nemzetközi eredmény a Néprajzi Múzeum mintegy 100 000 műtárgyat bemutató képes online adatbázisa, amely mostantól hozzáférhető a nagyközönség számára. A látványos és könnyen kezelhető, mai felhasználói igényeknek megfelelő felületen a Néprajzi Múzeum 60 000 műtárgyat és 38 000 fényképet, nyomatot és rajzot tesz közzé képpel ellátott adatbázisrekord formájában. A páratlan néprajzi forrásanyag lehetőséget teremt a szakmai és a laikus érdeklődők számára a virtuális kutatásra, keresésre, böngészésre és szörfözésre a 18–20. századi hagyományos paraszti kultúrát, az európai és az Európán kívüli népek legnagyobb tárgy- és dokumentumállományát képviselő hazai múzeumi gyűjteményben. Az adatbázis felülete magyar és angol nyelvű, az általános eligazodást keresési segédletek, egyszerű és összetett keresési lehetőség, valamint a Nagyító című tematikus válogatás segíti. Az online adatbázis specialitása, hogy itt egy kattintással összekapcsolhatók a műtárgyak és a különböző képi ábrázolások, megjeleníthető bármilyen szempontú szűrés, és lehetőség van az online párbeszédre, kommentelésre is. A fejlesztés a Néprajzi Múzeumban közel 10 éve folyó, a hazai muzeológiában egyedülálló műtárgy digitalizálási tevékenység eredményességét tükrözi. Az online műtárgygyűjtemény a Néprajzi Múzeum honlapján keresztül és közvetlenül is elérhető magyar és angol nyelven.”²³ Közvetlenül meg kell jegyeznünk, hogy mivel a magyar (is) egy kis nyelv, gondot kell fordítanunk információink, ismereteink, tudásunk világnyelve/ke/n való publikálásra is.²⁴

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy az *elektronikus közzététel* alapja is a tudományos kutató és muzeológiai (háttér) munka. Ebben legalább akkora – ha nem nagyobb – elmaradása van a szaktudománynak, mint a nyilvántartásban. Erre nézve ugyan nincsenek objektív kimutatások, de tapasztalataim és becslésem szerint (csak a tárgyi) néprajzi anyag tudományos közéletben való ismertsége ma még nem éri el a *kiállított tárgyak* arányát (különösen, ha ebbe beleértjük a falumúzeumok, tájházak és a szabadtéri néprajzi múzeumok anyagát, melyeknél a kiállított tárgyak mennyisége csaknem azonos a teljes tárgyi állománnyal). A muzeológia (régí/új) feladata tehát adott. Mind a hagyományos, mind a legkorszerűbb lehetőségeket fel kell használni,

²¹ Eltekintve attól, hogy egyrészt a létrehozáshoz szükséges befektetett munka aránya eltérő, másrészt viszont az adatbázis munkálatok alapján később akár több látványtár egység (is) kialakítható. Az online katalógusok esetében viszont érezhetően gondot jelent/het a tárgyválasztás esetlegessége, a választott témakör körülhatárolása, más hasonló programokkal való összehangolatlansága, s végül, de nem elhanyagolhatóan a technikai feltételektől (is) függő felhasználhatósága.

²² Lásd a Néprajzi Múzeum fejlesztéseként megnyílt a legnagyobb hazai online műtárgygyűjtemény. <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=638> (letöltés: 2014.06.12.)

²³ Vö. <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=638> (letöltés: 2014.06.12.) – továbbá lásd Granasztói 2012.

²⁴ Lásd példaként a magyarhoz hasonlóan úgynevezett kis nyelvet használó Szlovén Néprajzi Múzeum kiadványait: Makarovič 1991.; Žagar 1993 és Žagar 2004.; Smerdel 1994.; Tomažič 1999.; Dular 2000.

hogya a raktárakban tudományosan feltáratlan anyag ütemezetten és több szinten, illetve minőségben feldolgozásra kerüljön.²⁵

A muzeológiai szakirodalom számításba véve az ismeretterjesztő és a tudományos feldolgozás módjait, illetve formáit, az utóbbival kapcsolatban a következőket írja: „Tárgya miatt jellegzetes kiadvány a corpus, a forráskiadvány. A corpus és a katalógus egymáshoz közel álló fogalmak. Egy-egy gyűjteményt vagy témát nagyobb egységben fog össze, lehetőleg teljességre törekedve. A mű kritikai jellegű, rendszerezett, közli a leírást, a származás minden lényeges adatát, a tárgy ábráját és a lehető legsokrétűbb meghatározását, valamint a vonatkozó teljes vagy legfontosabb irodalmat. ... Lehet teljes és válogatott, s a különböző szempontok miatt igen sokféle metodikájú. A katalógust a múzeum alaptevékenységének minősítik, és a múzeumi publikáció legfontosabb formájának tartjuk.”²⁶

A MÚZEUMI KATALÓGUSOKRÓL, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TUDOMÁNYOS MŰTÁRGYKATALÓGUSOKRA

Klasszikus muzeológiai képzésben részesülve, s több évtizedes munkásságomat különböző múzeumi munkakörökben végezve, a magam részéről ugyancsak a *tudományos katalógusok* megírását, és színvonalas illusztrálású kiadását tartom az egyik legfontosabb feladatnak.²⁷ Olyan, szakmai közmegegyezés által kialakított, s a tárgyakhoz kapcsolódó egységes információkat tartalmazó és kezelhető méretű²⁸ korpuszok közzétételét, melyek egyaránt kielégítik, illetve kielégíthetik a tudományos és az igényesebb közérdeklődést is. Megítélésem szerint az ilyen típusú kiadványok a legalkalmasabbak arra, hogy a múzeumokban felhalmozott tárgyi emlékanyagot be-

²⁵ Ebben kétségtelenül – bizonyos aggályok ellenére – szinte beláthatatlan lehetőségei vannak az online adatbázisoknak, mégpedig nemcsak hazai, hanem nemzetközi intézmények anyagának összekapcsolásával. Ez utóbbira példa az Iparművészeti Múzeum. Az úgynevezett tematikus adatbázisok révén, 2012 folyamán az intézmény az NKA támogatásával korszerűsítette számítógépes műtárgy-nyilvántartását és elkészítette ezen alapuló online gyűjteményi adatbázisát (<http://gyujtemeny.imm.hu/site.php> letöltés: 2014.06.12.). A gyűjteményi adatbázis alapján az elmúlt években az Iparművészeti Múzeum számos tematikus online adatbázishoz csatlakozott. Ezeket keresztül különféle megközelítésekben is elérhetők a múzeum műtárgyainak meghatározott egységei. Erről a múzeum honlapján tájékozódhatunk. A budapesti Iparművészeti Múzeum főművei elérhetők a Google Art Project rendszerében is (<http://www.google.com/culturalinstitute/collection/iparmuveszeti-muzeum?projectId=art-project> letöltés: 2014.06.12.), míg a szecessziós tárgyak a Partage Plus programnak köszönhetően megtalálhatók az Europeana közös európai portálon is (http://europeana.eu/portal/search.html?query=DATA_PROVIDER%3a%22Museum+of+Applied+Arts%2c+Budapest%22&rows=24 letöltés: 2014.06.12.).

²⁶ Korek 1988: 203.

²⁷ Lásd Gráfik 1992: 378.; 2004a: 95–96.

²⁸ A „kezelhető méret” megfogalmazás természetesen nem csak a gyűjteményi együttesre, tárgyi kollekcióra vonatkozik, hanem a könyvészeti, nyomdai megjelenítésre is. Ez utóbbi tekintetben a legmegfelelőbbnek a 21x30-as, és max. 205–300 oldalas kötetek látszanak.

vigyék a tudományos diskurzusra, s lehetőséget nyújtsanak az értelmezés új és újabb kísérleteinek, törekvéseinek.²⁹

Méltatva a Néprajzi Múzeum műtárgykatalógus munkálatait Szarvas Zsuzsa felfigyelt a hiányosságokra is. Többek között azt is kifogásolta, hogy a sorozat elindításakor nem született egy olyan elvi/elméleti alapvetést tartalmazó bevezető tanulmány, melyben felvázolták volna a vállalkozás távlati céljait, az egyes tárgycsoportok kiválasztásának és közlésének szempontrendszerét, azaz a megvalósítás módját.³⁰

A muzeológiában *katalógus* alatt egy adott kollekciónál olyan ellenőrzött tartalmú, teljes körű és rendszerezett, tudományos célra készült műtárgy jegyzékét értünk, mely egységes szempontok szerint feldolgozott adatokkal rendelkezik. E katalógusoknak két nagyobb egysége van: *adattár* és *értelmező tanulmány* rész. Nagyobb és tagolt, illetve tagolható műtárgyállománnyal rendelkező gyűjteményeknél összefüggő kollekciónak, tárgycsoportnak, azaz *műtárgy katalógusoknak*, kisebb intézmények, illetve gyűjtemények esetében a teljes állományt feldolgozó *gyűjteményi katalógusok* közzététele célszerű és indokolt szakmailag.³¹

Szabadtéri néprajzi múzeumok esetében megfontolandó egy-egy porta teljes (építmény és műtárgy) objektumainak katalógus-szerű (és nem csak kiállítási vezető típusú) feldolgozása. Még akkor is, ha az építmények és a tárgyi állomány összeállása (összegyűjtése) az esetek többségében nem egyetlen telekről, településről történt, hanem a tipizálásra alkalmas szűkebb környezetből, kisebb régióból.

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a *gyűjteményi katalógus* tehát nem úgynevezett *gyűjteményi ismertető* – amire természetesen ugyancsak szükség van –, amint-hogy a *műtárgy katalógus* sem csak a tárgyak leírását, vagy tárgymonográfiát tartalmazó közlemény, hanem részben annál több, illetve más jellegű és funkciójú kiadvány.

A fenti összefüggésben különös helyet foglalnak el a *múzeumi-muzeológiai* (és/vagy *tudományos*) kiadványok sorában az úgynevezett *kiállítási katalógusok*. Mégpedig az esetben, amennyiben egy-egy konkrét kiállításban szereplő minden tárgy és dokumentumot közlő publikációként kerülnek kiadásra.³² A kísérő tanulmány(ok), a tárgyleírások részletezése és az illusztráltság azonban ezek esetében is – különböző okokból eredően – elmaradhat a *műtárgy-katalógussal*, mint tudományos-muzeológiai műfajjal szemben támasztott követelmény/ek/től.

Különleges helyet foglalnak el az úgynevezett *állandó kiállítások* vezetői, katalógusai. A történeti visszatekintés azt mutatja, hogy e vonatkozásban a nagyléptékű tervek, szándékok megvalósulása vagy megakad,³³ vagy kisebb-nagyobb módosulásokkal, szakmai kompromisszumokkal realizálódik. Más vonatkozásban viszont azt

²⁹ Lásd Szarvas 2000.

³⁰ Szarvas 2000: 133.

³¹ Lásd a legkorábbi néprajzi vonatkozású hazai publikációk köréből Jankó 1897.; 1899.

³² Az ilyen, szinte áttekinthetetlen mennyiségű és minőségű kiadványok sorában a Néprajzi Múzeum e tekintetben is jó és különböző teljességű, terjedelmű kiállítási katalógusokkal szolgál. Csak néhány példa: Fejős (szerk.) 2006.; Szarvas (szerk.) 2009.; illetve Gráfik (szerk.) 2002.; Katona (szerk.) 2002. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ez utóbbi kettő már nem kapható, elfogyott.) – E tekintetben a képzőművészeti kiállítások katalógusai a legismertebbek, de hivatkozom egy rendhagyó kiállítás katalógusára is, lásd Basics – Györgyi – Lindner – Zimányi 2007.

³³ Vö. Szemkeo – Gráfik 2002.

láthatjuk, hogy egy-egy *kiállítási vezető* – szerencsés körülmények között – olykor megközelítheti a katalógus-szerű feldolgozást. Általában azonban azt tapasztaljuk, hogy bizonyos – hiányérzetet keltő – kompromisszum szinte minden esetben megfigyelhető.³⁴

A fentiekben kifejtettek alapján a *tudományos műtárgy katalógus* három nagyobb szerkezeti egységből áll, melyek sorrendjét, illetve egymáshoz való kapcsolódását mind tartalmilag, mind formailag a szerkesztői elképzelések szerint lehet alakítani:

1. Elemző, értelmező rész.
2. Adattár, műtárgy adatbázis.
3. Vizuális dokumentáció.

A katalógusok munkálatai természetesen egy műtárgy-nyilvántartásra épülő adatbázis jellegű adattár kialakításával kezdődnek. Az adatbázis tartalma, kiterjedése azonban már vita tárgya lehet. Tartalmilag és szerkezetileg is indokolt több információs (legalább három) szinten meghatározni és közölni az adott műtárgyra vonatkozó ismereteket:

1. A tárgy leírása (mindazon adatok verbalizálása, melyek a tárgy azonosítására szolgálnak) – *műtárgyleírás*.

2. Az egyes tárgynak a többi tárgyhoz való viszonyítása, típusok megkülönböztetése és a tipológiában elfoglalt hely meghatározása – *műtárgy tipológia*.

3. Az adott tárgyra vonatkozó vizuális információ (fekete-fehér és/vagy színes fénykép, grafika, illetve rajz, szükség esetén több nézet és részletek) közzététele – *vizuális műtárgy dokumentáció*.

Példaként idézhetnénk különböző múzeumok, illetve különböző tudományterületek (például művészettörténet, régészet) katalógusait, melyek egy részét áttekintve alakítottuk ki magunk is a nyereg-katalógus munkálatai során³⁵ az alábbi – közel sem teljes igényt kielégítő, minimális – adatsort, melyet a tárgykatalógus *Adattár* részében következetesen alkalmaztunk:

Sorszám	Tárgy		Tipológiai besorolás
	Leltári szám	-	csak nyeregváz
	Terminus-technikus	+	tartozékokkal
	Leltárba vétel neve	*	eljes felszereléssel
	Helyi (népi) név	I	kápás-talpas/desztkás típus
	Anyag	II	villás-oldaldesztkás/léces típus
	Technika	III	egyéb típus
	Méret	0	terhelő nyereg
	Készítés helye	1	magyar nyereg
	Készítés ideje	2	tiszafüredi típusú nyereg
	Készítő (műhely) neve	3	egyéb nyereg
	Használat helye	A	egy kápafejes

³⁴ Lásd például Gráfik 1991.; Lukács 2007.; Nagy 2008.

³⁵ Lásd Gráfik 2002b.

Gyűjtés helye	B	két kápafejes
Gyűjtés ideje	C	kápafej nélküli
Gyűjtő neve	D	villás fejes
Megjegyzés	a	díszített
Publikáció	b	díszítés nélküli

A muzeológiai munkában jártas, illetve tájékozott olvasónak azonnal feltűnhet, hogy noha értelemszerűen vannak egyezések, a kidolgozott adatsor, részben több információt tartalmaz, mint a közgyűjtemények számára előírt nyilvántartási kötelezettség,³⁶ részben pedig más – s tudományos elemzés szempontjából megítélésünk szerint fontos – ismereteket is magába foglal.

Szakképzettségemből és érdeklődésemből következően a fenti 16 pontos műtárgyleírás néprajzi anyagra vonatkoztatva fogalmazódott meg, de megítélésem szerint más tudományterületekre is alkalmazható. Történeti-helytörténeti gyűjteményekre akár változtatás nélkül, továbbá kisebb módosításokkal vagy speciális információk figyelembevételével, illetve kiegészítésével pedig régészeti, művészettörténeti, természettudományi stb. anyagra is. Ilyenformán a *műtárgyleírás* fentebb javasolt/alkalmazott sémája akár tekinthető általános érvényűnek (beleértve az esetleges minimális változtatás lehetőségét is). Azaz, a műtárgykatalógus/ok egyik, s talán legfontosabb és *állandó* jelleggel bíró, meghatározó tartalmi-formai követelményének.

Ezzel szemben a *műtárgy tipológia* minden esetben a bemutatás tárgyát képező gyűjtemény, illetve a vizsgált, elemzésbe vont műtárgyak jellemző általános és egyedi adottságaiból, differenciálásra alkalmas jegyeiből kiindulva esetenként kialakítva fogalmazható meg. Azaz, ezen a téren részben a kutatás rendelkezésre álló ismeretei, részben pedig a katalógus készítése közben feltárt új/abb ismeretek alapján kidolgozható modellről van szó. Ennek a tipológiának a tagoltsága elméletileg természetesen különböző, akár nagyon eltérő mértékű, bonyolultságú is lehet. Gyakorlatilag azonban célszerű olyan – mind a szakkutatás, mind a laikusok számára – áttekinthető és értelmezhető struktúrát kialakítani, amely minden egyes változat befogadására alkalmas, azaz minden elemzett variáns elhelyezhető benne, de nem áttekinthetetlenül bonyolult. A magunk részéről ezt a tipológiai rendet is a műtárgykatalógusok elmaradhatatlan, de mindenkor az eseti feldolgozáshoz igazított, s következőképpen *változó* részének tekintjük. Ez utóbbira példaként a *Nyereg* és a *Céhemlékek* című műtárgykatalógusunk vonatkozó részeit³⁷ tudjuk felidézni:

Tipológiai besorolás (céhemlékek)

I. Használóik szerint

1. Közösségi, testületi jelvények
2. Egyéni, személyi jelvények

³⁶ Vö. Korek 1988.; valamint a múzeumi/muzeológiai körökben hivatalosan használt, úgynevezett *szürke* (Kovács 1971.) és *zöld könyv* (Hámori 1984.) vonatkozó részei.

³⁷ Vö. Gráfik 2002: 66.; 2008: 155.

II. A megjelenés helye, módja szerint

- 1.1. Céhpecsét
- 1.2. Céhbehívó-tábla
- 1.3. Céhzászló
- 1.4. Céhládák, bútorok (pad, szék, stb.)
- 1.5. Céhedények (korsó, tál, tányér, stb.)
- 1.6. Egyéb céhtárgyak (persely, tintatartó)
- 1.7. Céhiratok
- 1.8. Kiváltságlevelek címerfestményei
- 1.9. Legényszállásjelvények
- 1.10. Legénycéh-jelvények
- 1.11. Templomi céhemlékek
- 1.12. Temetési céhemlékek
- 2.1. Személyre szóló céhlevelek
- 2.2. Mesterpecsétek
- 2.3. Cégérek
- 2.4. Családi címerek
- 2.5. Kapuzárkövek
- 2.6. Sírkövek
- 2.7. Egyéb (gyűrű, kendő, stb.)

III. Mestermunka, mesterremek (alkotó szerint)

A. Egyéni munka

- 1.1. Egyedi tárgy
- 1.2. Tárgyegyüttes

B. Közös munka

- 2.1. Egy szakmás tárgy
- 2.1.1. Egyedi tárgy
- 2.1.2. Tárgyegyüttes
- 2.2. Több szakmás tárgy
- 2.2.1. Egyedi tárgy
- 2.2.2. Tárgyegyüttes

A műtárgy tipológia kérdése vissza-visszatérő problematikája a muzeológiának. A magam részéről, mint az talán a fenti példákból is látható, nem vagyok híve egy a részleteket eltúlzó tipológiának.³⁸ Meggyőződésünk azonban, hogy a jól átlátható tárgytipológiának megvan a haszna mind a tudományos közélet, mind pedig a műtárgyak iránti szélesebb körű kultúrtörténeti érdeklődés számára.³⁹

A kialakított közlési rendet azóta, eltekintve a mindenkori tárgycsoporthoz tartozó tipológiai besorolástól, ugyan nem kötelezően előírt, s még csak nem is kiadóilag/szerkesztőileg ajánlott módon, de több-kevesebb megegyezéssel alkalmazták a Nép-

³⁸ Talán ez is oka lehetett annak, hogy az 1950-es évek kezdeményezése nem vált követendővé, lásd Takács 1972.

³⁹ Példaként lásd Igaz – Kresz 1966: 87–131. – valamint német nyelven: István 1986: 160–163.

rajzi Múzeum időközben megjelent műtárgykatalógusai. Ezt a tényt – utalva a fentebb hivatkozott Szarvas Zsuzsa által jelzett hiányosságokra – a sorozat ismertetése is felidézti: „Ezen hiátusok egy részét szünteti meg a sorozat hatodik tagja, *A nyereg*. Ebben az esetben egy sikeres kiállítás előkészítéseként született meg a tárgykatalógus. Szerzője, Gráfik Imre kidolgozta azt az egységes szempontrendszert, amely alapján a további szerzők – a szükséges kisebb módosítással – ismertetik a tárgyakat. E szerint a tárgy elnevezése, leltári száma és fotója mellett szerepel annak helyi megnevezése, anyaga, mérete, készítési technikája, valamint egy rövid elírása. Külön feltüntetésre kerül a készítő neve, a készítés helye és ideje, a használat helye, valamint a gyűjtésre, beszerzésre vonatkozó adatok, így a gyűjtő neve, a gyűjtés helye és ideje, a beszerzés módja... *A nyereg* után megjelent tárgycsoportok földolgozása közül egyedül *A tükrös* – Sáfrány Zsuzsa munkája – tér el ettől a szempontrendszertől. *A vajkőpülő*, *A duda*, *A sárközi bútor*, *A tokmány*, *A kézi aratás járulékos eszközei*, a *Feliratos tárgyak*, a *Céhes kerámiák*, *A piaroa gyűjtemény* és az *Obi-ugor viseletek* címet viselő katalógusok azonban ilyen tekintetben egységesnek mondhatók.”⁴⁰

Természetesen legújabb publikációmban magam is e szerint tettem közzé a céhemlékeket tartalmazó munkámat.⁴¹ Ebben a kötetben azonban jelentős eltérés *A nyereg* című munkámhoz képest, melyben a magyar nyelvű tanulmányhoz a kötet végén német és angol nyelvű összefoglalás kapott helyet, míg a *Céhemlékek* című munkámban az értekező tanulmány teljes egészében angol nyelven került közlésre. Ez a megoldás igazodás az időközben kiadói koncepcióvá vált követelményhez. Megjegyzendő azonban, hogy mivel a céhtörténet főként kontinentális európai folyamat volt, így annak szakirodalma, szakterminológiája is elsősorban német nyelvű, egyeseknek nyilván hiányozhat a kötetből egy német nyelvű összefoglalás.

Elgondolkodtató tény azonban, hogy a Néprajzi Múzeum (tudományos titkáráként is tevékenykedő) munkatársa fentebb más vonatkozásban már hivatkozott *Tárgylemélet, tárgytipológia, tárgyleírás* című – kizárólagosan külföldi, néprajzi/etnológiai, illetve antropológiai példákra alapozott – tanulmányában, mely a Néprajzi Múzeum évkönyv-periodikájában, a *Néprajzi Értesítő*ben (szerkesztője Fejős Zoltán, a Néprajzi Múzeum főigazgatója) jelent meg, még csak említést sem tesz saját múzeumának az OTKA által támogatott műtárgykatalógus programjáról.⁴² Annál is inkább feltűnő a szerzőnek ez a tudománytörténetileg megkérdőjelezhető, de talán elfogadhatatlannak is tekinthető viszonyulása (az egyébként szakmai tevékenységét biztosító) múzeumának gyűjteményi tárgykatalógus projektjéhez, mert ugyanezen periodikában egy másik tanulmány kifejezetten utal a Fejős Zoltán irányításával zajló programra.⁴³ Ugyanakkor Wilhelm Gábor tanulmányának *Függelék* része *A tárgykatalógusok tárgyleírásai* cím alatt közöl egy (kikövetkeztetett?, ajánlott?) mintát?!, ami – számunkra természetesnek tekintett módon – több vonatkozásban ráépül a magyar és nemzetközi

⁴⁰ Máté 2006: 208–209.; vö. Sáfrány 2003.; Csupor – Rékai 2003.; G. Szabó 2004.; Szojka 2005.; Selmeczi Kovács 2006.; Selmeczi Kovács 2008.; Katona 2009.; Csupor 2010.; Főzy 2010.; Kerezi 2010. – Hozzátehetjük még Szacsavay 2011.; Bíró 2013.

⁴¹ Lásd Gráfik 2008.

⁴² Lásd Wilhelm 2006.

⁴³ Szojka 2006: 69.

muzeológiai törekvésekre és gyakorlatra, továbbá átfedést mutat korábban kidolgozott és alkalmazott eljárásunkkal is.⁴⁴

A vizuális információ publikálásában kétféle eljárás választható. Az egyik, hogy minden vizuális információt szigorúan az adatbázis részben teszünk közzé és a szöveges értelmezésben meghivatkozjuk, a másik, hogy egy domináns vizuális információt az adattárban, a kiegészítő nézeteket, illetve a részleteket tartalmazó többit pedig közvetlenül az értelmező részben elhelyezve közöljük. A (nyomatott) katalógus kezelése szempontjából az utóbbi megoldás jobbnak tűnik. A képi dokumentumok tekintetében azonban szükséges kitérnünk azok milyenségére és minőségére. A műtárgykatalógusok esetében elengedhetetlen minden egyes tárgyról egyrészt a teljes kép (mégpedig lehetőleg több nézetből), másrészt pedig – amennyiben az a legkisebb mértékben is indokolt – részletek publikálása. (Zárójelben jegyzem meg, hogy egy szakmai konzultáción az elektronikus közzététel lehetőségeivel kapcsolatban felmerült a tárgyak többdimenziós, mozgatható, illetve forgatható megjelenítése is.) Ebben a vonatkozásban örvendetes az olyan vállalkozás, amely e tekintetben új földolgozás formájában minőségi igényt kielégítő színes fénykép dokumentációval publikál korábban közölt anyagot.⁴⁵ Sajnálatos ugyanakkor, hogy a szöveges információk nem, vagy alig haladják meg a korábbi közleményeket,⁴⁶ s az adatok publikálásában nem követik az egyébként előzménynek, példának is hivatkozott legújabb műtárgykatalógusok eljárását.

A műtárgyfényképezés több mint egyszerű tárgyfotózás, ezért az e műfajban gyakorlatra szert tett fényképész (esetenként fotóművész) felvételeire kell szorítkozni, s lehetőség szerint arra is törekedni kell, hogy egy kéz, illetve szem/optika érvényesüljön egy műtárgykatalógusban. A tárgyak döntő többségében nem kerülhető meg a színes (és színhelyes) képek közlése, következésképpen mérlegelendő a teljes tárgyi állományra nézve érvényesíteni e követelményt. Ugyanakkor a tapasztalat azt mutatja, hogy egyes tárgyaknál, s különösen tárgy részleteknél igénybe kell venni a grafikai megjelenítést, mégpedig lehetőleg tárgyrajzolásban tapasztalt és gyakorlott alkalmazott (esetenként akár művész-) grafikusok munkáját is, ugyanis az általuk készített ábrák minden fotónál informatívabbak.

További kérdés az egyes tárgyakhoz kapcsolódó kommentárok kezelése. Egy kollekción adatbázis célú feldolgozása a hozzá csatolt különböző tartalmú, (például használatra vonatkozó) kommentárokkal pedig még a legviszafogottabb munkálatok során is olyan információkat eredményez, amelyek a szűken vett tárgytípológián túl elvezetnek a tárgytörténet kérdéseire. Mindezek együttesen és egyidejűleg megalapozzák a tárgyanalízisre épülő (összehasonlító) elemzések elvégzését. Végeredményként olyan, a katalógust kísérő-kiegészítő-értelmező tárgymonográfiák jöhetnek létre, melyek az egyes tárgyakon, tárgy-csoportokon keresztül történeti, társadalmi-gazdasági, szociális stb. összefüggések feltárásával a kultúrtörténet meghatározott fejezeteit dolgozzák fel.

⁴⁴ Vö. Szojka 2006: 69. oldal, 3. jegyzet. – Az utalás azonban sajnálatosan, – tudománytörténeti, valamint tudományetikai szempontból sem szerencsés módon – itt is elmaradt.

⁴⁵ Lásd Nemesné Matus – Szabó 2010.

⁴⁶ Vö. Szabó 1979.; 1986.; 1988.

Az értelmező rész felépítése többféle, terjedelme pedig igen eltérő is lehet. Az alapvető igény abban fogalmazható meg, hogy abban az alap az *objektum szintje*, melyre ráépül/het/nek az *objektumon túli szintek*, azaz olyan összefüggések, melyek a tárgy és a kultúra speciális és bonyolult viszonyrendszerét tárgyalják.

Ilyen értelemben az objektum szintjén nem kerülhetők meg például:

1. az anyagfelhasználás; 2. a technikai-technológiai kérdések; 3. a tárgy készítése és használata; 4. a tárgy esztétikai vonatkozásai, azaz mindazon tárgytörténeti kérdések, illetve ismeretek, melyek az adatbázison kívüli információk bevonásával fogalmazhatók meg.

Az objektumon túli szintek tekintetében – meglátásunk szerint – minimálisan hármas vonatkozásra kell figyelemmel lenni:

1. A tárgy és más tárgyak viszonylatai (a konkrét tárgynak a tárgyi univerzumban való elhelyezkedése).

2. A tárgy és a tárgyat készítő/használó ember viszonyrendszere (a tárgy szerepe, funkciója).

3. A tárgy és az adott közösség társadalmi-kulturális viszonya (a tárgy szimbolikus tartalma).

A fenti viszonylatokra nézve természetesen indokolt lehet a műtárgykatalógus munkálatokon kívül, illetve túl speciális nézőpontok, illetve mű/tárgy értelmezések elvégzése is.⁴⁷

KITEKINTÉS; A JELEN, A JÖVŐ ÉS A LEHETŐSÉGEK

Az azonban – amint ezt az ilyen irányú tevékenységet végzők tapasztalják – nem egyszerű kérdés, hogy a fenti közléseknek milyen intézményi, gyűjteményi, illetve intézményközi, gyűjteményközi harmonizált fázisai legyenek, illetve lehetnek.

A megcélzott és remélhető egységes műtárgykatalógus (hagyományosan nyomtatott és/vagy elektronikus) adattár (illetve, mint a korábban hivatkozott Néprajzi Múzeum által létrehozott adatbázis) megvalósításának intézményközi együttműködési feltételeivel és szükségességével kapcsolatban példaként egy néprajzot is érintő és egy építészettörténeti, illetve régészeti vállalkozásra hívom fel a figyelmet.

A magyarországi céhes kézművesiparral foglalkozó kutatás szervezésében és irányításában a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága (röviden: VEAB) Kézművesipar-történeti Munkabizottsága töltött, illetve tölt be meghatározó szerepet.⁴⁸ A történelemtudomány és a néprajzi muzeológia szoros együttműködésében, interdiszciplináris keretek között végzett tevékenységgel jelentős eredményeket ért el. A közgyűjteményekben található céhes anyagról az 1975-ös állapotoknak megfelelően – mára már természetesen kiegészítésre szoruló – áttekintéseket adtak ki.⁴⁹

⁴⁷ E vonatkozásokban vö. Gráfik 2004b.; 2004c.; 2005.; 2006.; 2007.; 2009.; illetve lásd a – hivatkozott tanulmányokban is közölt – diagramokat.

⁴⁸ Összefoglalóan lásd Szulovszky 2002.

⁴⁹ Lásd Éri – Nagy – Nagybakay 1975–1976.; Domonkos – Kiss – Nagybakay 1986.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1983-ban fordult javaslattal a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” című kutatási főirány koordináló tanácsához a „Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye” tárgyában.⁵⁰ Az eredmény első kötete, a *Lapidarium Hungaricum I.*, mely az általános helyzetképet tartalmazza, 1988-ban jelent meg,⁵¹ időközben újabb kötetek láttak napvilágot.

A régészet területéről legújabb (követendő) példát éppen a Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága adott, amikor megjelentette az egykori Savaria római feliratos köemlékeinek műtárgykatalógusát.⁵² Időközben megvalósult az első olyan kísérlet is mely – a fentebb vizionált – intézményközi tárgyatalógus igényével készült.⁵³

A szentendrei tárgyatalógus nyomtatott formájában, könyvészeti megjelenésében csaknem azonos a Néprajzi Múzeum példaadó hasonló kiadványaival. A szentendrei tárgyatalógus leíró adatsorai azonban eltérnek a – föltehetően mintaként vett – budapestitől. Az egyes tárgyakra vonatkozóan, eltérő tagolásban, részben sajnálatosan kevesebb (illetve a hiányzó adatsorokat nem jelölve), részben más, illetve több (a szabadtéri muzeológiához kapcsolódóan indokolt) információt tartalmaz a kötet. A jövőben célszerű lenne a hasonló vállalkozások tartalmi elemeit (és formai) jegyeit tudatosabban összehangolni és a közmegegyezéssel kialakult/kialakított követelményeket – mintegy az összehasonlító műtárgyelemzés igénye és lehetősége alapelemeként – követni.

Mindent egybevetve látjuk és tapasztalhatjuk, hogy a katalógus-szerű feldolgozások haszna többes. Egyik fontos eredménye, hogy hozzájárul a muzeológiai munka teljességéhez. A múzeumok tárgyi és egyéb gyűjteményeinek nyilvántartási kötelezettségeivel, illetve feladataival összefüggésben kifejezetten előnyösnek tűnnek a katalógus munkálatok: „Ezt segítheti, valamint esetenként elmélyítheti gyűjteményegységek, tárgycsoportok kritikai katalógusainak elkészítése. Az ilyen feldolgozások megkerülhetetlenné teszik a néprajzi szakmuzeológia olyan részproblémájának következetes újragondolását is, mint a tárgy készítése, használata, és gyűjtése helyének világos és konzekvens megkülönböztetése vagy a „gyűjtő” korántsem egyértelmű kategóriájának

⁵⁰ Horler 1988: 24.

⁵¹ Lásd Horler 1988.

⁵² Lásd Tóth 2011.

⁵³ Lásd Kiss 2012. –Mint az a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum honlapján olvasható: „A Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2009-ben pályázatot nyújtott be a Nemzeti Kulturális Alaphoz és támogatást nyert a múzeum első tárgyatalógusának elkészítéséhez. A címben szereplő országos szó arra utal, hogy a katalógusban az öt regionális szabadtéri múzeum anyaga is szerepel. A múzeum más témákban is tervez tárgyatalógusokat, vagyis sorozat készül, a sorozat szerkesztője Kemecsi Lajos tudományos igazgató. A közvetlen megjelenés előtt álló, öntöttvas és kovácsoltvas konyhai edényeket bemutató kiadvány korszerű DVD-ROM formátumban készül, szerkesztője Kiss Kitti muzeológus, aki a konyhai fémfedények elterjedésének történetét vizsgálja a Pécsi Tudományegyetem doktori hallgatójaként, Kisbán Eszter vezetésével, aki a kiadvány lektora is egyben. A gyűjteményi katalógusban összesen közel 500 darab, a 19. század második és a 20. század első felében készült, kovácsolt és gyári öntöttvas edény fotója és tárgyleírása szerepel a használatra vonatkozó adatokkal együtt. Ebből az edények ötöde származik a vasi, göcseji, szennai, ópusztaszeri és nyíregyháza-sóstói múzeumokból, érdekes, az adott vidéken gyűjtött darabokkal. Ilyen például a göcseji múzeum anyagából egy gesztenyesütő serpenyő.” (<http://skanzen.hu/?fm=article&id=405>) – (letöltés: 2014.06.12.)

meghatározása. A néprajzi tárgy imént idézett jellemzőinek összekeverése, egyéni értelmezése aláássa a tárgykollekciók tudományos forrásértékét.”⁵⁴

A katalógus munkálatok másik eredménye, és a legnagyobb jelentősége alapvetően az, hogy a gyűjteményi anyag egy-egy strukturált korpusza, az adott kollekciónak tételes leírásában ismertté válik.⁵⁵ Ennek értékét nem csökkenti, ha figyelembe vesszük, s számolunk azzal, hogy az értelmező részben levont következtetések, megállapítások – a tudomány folyamatosan gyarapodó ismereteinek birtokában, az újabb elvi-elméleti és módszertani törekvések eredményeként – részben elavulhatnak, részben meghaladhatók.

Megítélésem szerint a különböző típusú és funkciójú, nyomtatott és elektronikus publikációkra tehát, egyaránt szükség van, s a jövőben célszerű azoknak – ha még oly nehéznek, szinte lehetetlennek tűnik is – eleve egymással összehangolt, egymásra épülő megoldásait keresni és megvalósítani.⁵⁶

Végül pedig az a követelmény és igény, hogy a fentiekben fölvázolt műtárgykatalógus munkálatok által feltárt műtárgyak és a hozzájuk tartozó ismeretek miként kerülhetnek, illetve kerüljenek az érdeklődő nagyközönség elé (például a sajátos múzeumi műfaj, a kiállítás révén, vagy más módon; például múzeumpedagógiai programok mentén), természetesen nem minden vita nélkül, már a kortárs muzeológia újabb kihívása.⁵⁷

Irodalom

BALASSA M. Iván

2004 *Magyarország múzeumai. Múzeumlátogatók kézikönyve.* Budapest: Vince Kiadó kft.

BASICS Beatrix

2005 „Az antropologizált múzeum” – Gondolatok és vélemény Ébli Gábor könyvéről. *Múzeumi Közlemények Új folyam* 1. 84–91.

BASICS Beatrix – GYÖRGYI Erzsébet – LINDNER Magdolna – ZIMÁNYI Györgyi Magdolna (Szerk.)

2007 *Művészgenerációk. A Györgyi-Giergl család három évszázada.* Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.

BAUDRILLARD Jean

1987 *A tárgyak rendszere.* Budapest: Gondolat.

⁵⁴ Fejős 2000: 81–82.

⁵⁵ Lásd például a Magyar Mezőgazdasági Múzeum NKA támogatással megjelent katalógusait: Szöllősy 2009.; Bányai 2010.; Vörös 2012.

⁵⁶ Számomra természetes, hogy a múzeumok és a muzeológia nagy múltra visszatekintő katalógus kísérleteinek és törekvéseinek tanulságait figyelembe kell venni a jövőben kialakítandó programoknál. Semmiképpen sem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy e tekintetben „fől kell találnunk” valamit, sokkal inkább hasznosítanunk minden eddigi tapasztalatot. Ugyanakkor azonban szükségesnek látszik valamiféle optimális kompromisszum megtalálása, egyfajta szakmai konszenzus, s ha ez létrejön, azt nem a szakmára erőltetett (kötelező) „merek rendszer”-ként kell értelmezni, hanem az összehasonlíthatóság, az összevethetőség és az összemérhetőség lehetőségét biztosító alapkövetelményeként.

⁵⁷ Lásd Basics 2005.; Ébli 2005.; Fejős 2006.; György 2003.

BÁNYAI József

- 2010 *A vadászat tárgyi eszközei*. Budapest: Magyar mezőgazdasági Múzeum. /A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 2./

BENDA Gyula

- 1988 *Fontes Musei Ethnographiae I*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

BÍRÓ Anna

- 2013 *Huon-öböli fej- és melldíszek Bíró János gyűjteménye 1. – head and Chest Ornaments from Huon Gulf. János Bíró's Collection 1*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai. Catalogi Musei Ethnographiae 19./

CSUPOR István

- 2010 *Céhes kerámiák - Guild Pottery*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai. Catalogi Musei Ethnographiae 16./

CSUPOR István – RÉKAI Miklós

- 2003 *A vajkőpülő – The Butter Churn*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai. Catalogi Musei Ethnographiae 8./

DOMONKOS Ottó – KISS Mária – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

- 1986 *A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848. I–II*. Budapest: k. n.

DULAR, Andrej

- 2000 *Modeli za modritisk. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. – Blue-Printing. Collection of the slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski Etnografski Muzej.

ÉBLI Gábor

- 2005 *Az antropologizált múzeum. Közgyűjtemények átalakulása az ezredfordulón*. Budapest: Typotex Kiadó.

ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter

- 1975–1976 *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I–II*. Budapest: k. n.

FEJŐS Zoltán

- 2000 A néprajzi gyűjtemények tudományos perspektívái. *Tabula* 3. 1. 77–88.
2006 A múzeumok „helyi” körülményei és kontextusai. *Múzeumi Közlemények*. Új folyam 2. 15–22.

FEJŐS Zoltán (szerk.)

- 2006 *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FEJŐS Zoltán (főszerk.)

- 2000 *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1974 *Geräte der Átányer Bauern*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FŐZY Vilma

- 2010 A piaró gyűjtemény – The Piaró Collection. Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 15./

GRANASZTÓI Péter

- 2012 *Nemzetközi szinten is jelentős online adatbázis. Digitalizáció. Kutass, böngéssz a legnagyobb magyar múzeumi gyűjteményi adatbázisban! A Néprajzi Múzeum adatbázisai*. http://magyarmuzeumok.hu/muhely/965_nemzetkozi_szinten_is_jelentos_online_adatbazis (letöltés: 2014.06.12.)

GRÁFIK Imre

- 1991 *Wiegen - Bölcsök. Über die Wiege.* Gerersdorf: Freunde des Freilichtmuseums Ensemble Gerersdorf.
- 1992 Új törekvések a magyarországi néprajzi muzeológiában. In Kisbán Eszter – Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. Születésnapjára.* 371–381. Debrecen: Ethnica.
- 1997a A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdete. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. 19–45.
- 1997b A magyarországi néprajzi gyűjtés kezdeteinek Vas megyei vonatkozásai. *Vasi Szemle* 51. 4. 415–434.
- 2002a A néprajzi (tárgyi) gyűjtemények és a preventív konzerválási program. *Néprajzi Látóhatár* XI. 1–4. 411–420.
- 2002b *A nyereg.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 6./
- 2004a Új lehetőségek a néprajzkutatásban és a néprajzi muzeológiában. *Létünk* XXXIV 1. 81–99.
- 2004b Marked object: Signs on the saddles. *Semiotica* 150. 1. 537–577.
- 2004c Megjelölt tárgyak – jelek nyergeken. Néprajzi tárgyak vizuális/szemiotikai értelmezése. *Néprajzi Értesítő* LXXXVI. 25–48.
- 2005 A műtárgyelemzés szemiotikai lehetőségeiről. In Balázs Géza – H. Varga Gyula – Veszeltszki Ágnes (szerk.): *A magyar szemiotika negyedfél évtized után.* 44–55. Budapest – Eger: Liceum Kiadó.
- 2006 Kézműves hagyomány és tárgykultúra. *Ethnographia* 117. 4. 229–250.
- 2007 Kézműgy. Kézműves hagyomány, mint védjegy, avagy az eredetiség garanciája. In Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség.* 240–251. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek 8./
- 2008 *Céhemlékek – Guild relics.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 12./
- 2009 „Kézműves ABC” – Tárgyak olvasata (A céhjelvények szemioziszáról). In Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában.* 64–79. Budapest – Eger: Magyar Szemiotikai Társaság – Liceum Kiadó.

GRÁFIK Imre (szerk.)

- 2002 *Nyeregbe! – In the Saddle! – Fest im Sattel!* Budapest: Néprajzi Múzeum.

G. SZABÓ Zoltán

- 2004 *Aduda – The Bagpipe.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 9./

GYÖRGY Péter

- 2003 *Az eltörölt hely – A múzeum.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.

HÁMORI János (szerk.)

- 1984 *A múzeumi törvény és végrehajtási utasítása. A muzeális közgyűjtemények ügyrendi szabályzata.* Budapest: Központi Múzeumi Igazgatóság.

HOFER Tamás

- 1983 A tárgyak elméletéhez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. *Népi kultúra – népi társadalom* XIII. 39–65.

HORLER Miklós (szerk.)

- 1988 *Lapidarium Hungaricum 1. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Általános helyzetkép.* Budapest: Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség.

IGAZ Mária - KRESZ Mária

- 1966 A népi cserépedények szakterminológiája. *Néprajzi Értesítő* XLVII. 87–131

IKVAI Nándor

- 1961 *Falumúzeum (néprajzi útmutató helytörténeti gyűjtőknek).* Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Tanács.

ISTVÁN, Erzsébet

- 1986 *Volkstümliche Keramik aus Ungarn.* München: Bayerisches Nationalmuseum.

JANKÓ János

- 1897 *Zichy Jenő gróf kaukázusi és közép-ázsiai Utazásai. A néprajzi gyűjtemény leírása. – Voyages au Caucase et en Asie Centrale. La Collection Ethnographique.* 189–322. Budapest: Ranschburg Gusztáv kiadása.

JANKÓ János (összeállította, bevezette)

- 1899 *Bíró Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.

JUHÁSZ Antal

- 1975 A parasztság tárgyi ellátottsága. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1974–75/1. 105–167.

KATONA Edit (szerk.)

- 2009 *Feliratos tárgyak – Objects with inscriptions.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 14./
- 2002 „Félre gatyá, pendely” – Látható és láthatatlan a magyar népviseletben. – „Cast off Linen trousers, shift” – The visible and invisible in hungarian peasant costumes. Budapest: Néprajzi Múzeum.

KEREZSI Ágnes

- 2010 *Obi-ugor viseletek/Ob-Ugrian Costume.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 17./

KISS Kitti

- 2012 *Kovácsolt és öntöttvas edények a magyar szabadtéri múzeumokban – Wrought and cast iron vessels in the Hungarian open air museums.* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum. /A szabadtéri Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai - Catalogues of the Hungarian Open Air Museum 2./

KOREK József

- 1988 *A múzeológia alapjai.* Budapest: Tankönyvkiadó.

/KOVÁCS István/

- 1971 *A múzeumokra vonatkozó jogszabályok és szabályzatok kézikönyve.* Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.

KŐFALVI Tamás – MÉSZÁROS Márta – ÓNODI Márta

- 2007 *Közügyűjteményi ismeretek.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

KURUCZ Albert – BALASSA M. Iván – KECSKÉS Péter (szerk.)

- 1987 *Szabadtéri Néprajzi Múzeumok Magyarországon.* Budapest: Corvina.

LUKÁCS László

2007 *A tisztos ipar emlékei. Céhek, céhemlékek, az iparosok hagyományai Fejér megyében és Székesfehérváron.* Székesfehérvár: István király Múzeum.

MAKAROVIČ, Gorazd

1991 *Votivi. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. – Votive Offerings. Collection of the slovene Ethnographic Museum.* Ljubljana: Slovenski Etnografski Muzej.

MÁTÉ György

2006 Régi tárgyak – új katalógusok. A Néprajzi Múzeum legújabb tárgykatalógusai. *Ethnographia* 117.2. 207–210.

MECSÉRI Annamária – NAGY Zoltán (szerk.)

2012 *Vasi Múzeumi Látványtár. A Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága tanulmányi raktárának kialakítása a szombathelyi Pásztor utcában.* Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

MUNKÁCSY Gyula – RAJCSZY Miklós – REZI KATÓ Gábor – T. BÍRÓ Katalin

2006 Ajánlás a múzeumi számítógépes rendszerek működtetésének ügyrendjéhez. *Múzeumi Közlemények* – Új folyam 1. 50–65.

NAGY Zoltán

2008 *Jeles céhtárgyak és mesterművek. Kézművesség a nyugat-dunántúli régióban. - Illustrious Guild Relics and Masterpieces. Craftsmanship in the Western Transdanubian Region.* Szombathely: Vas megyei kereskedelmi és Iparkamara.

NEMESNÉ MATUS Zsanett – SZABÓ Péter

2010 „... remekdarabjaikat bötsülettel elkészítvén...” *A céhek tárgyi emlékei a Xántus János Múzeumban.* Győr: Xántus János Múzeum.

PÁSZTOR Emese (szerk.)

2010 *Az Esterházy kincstár textiltái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* Budapest: Iparművészeti Múzeum. /Thesaurus Domus Esterhazyanae II./

PINNA, Giovanni

1986 Napjaink múzeuma. In Binni, Lanfranco – Pinna, Giovanni: *A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig.* 71–148. Budapest: Gondolat.

SÁFRÁNY Zsuzsa

2003 *A tükrös.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 7./

SELMECZI KOVÁCS Attila

2006 *A kézi aratás járulékos eszközei – The Auxiliary Implements of Manual Harvesting.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 11./

2008 *A tokmány - The Whetstone Holder.* Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 13./

SMERDEL, Inja

1994 *Oselniki. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. – Whetstone holders. Collection of the slovene Ethnographic Museum.* Ljubljana: Slovenski Etnografski Muzej.

SZABÓ Péter

1979 A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeum gyűjteményében. I. A céhládák. *Arrabona* 21. 167–230.

1986 A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeum gyűjteményében. II. A

- pecsétnyomók. *Arrabona* 22–23. 129–184.
- 1988 A céhek tárgyi emlékei a győri Xántus János Múzeum gyűjteményében. III. A céhzászlók. *Arrabona* 24–25. 135–208.
- SZACSVAY Éva
- 2011 *Szobrok – Statues*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai . Catalogi Musei Ethnographiae 18./
- SZARVAS Zsuzsa
- 1988 *Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között. Alsópáhok-Felsőpáhok*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2000 Tárgyak és képek. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai. *Tabula* 3.1. 133–139.
- SZARVAS Zsuzsa (szerk.)
- 2009 *(M)ilyenek a finnek? / How We See the Finns?* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- SZEMKEO Endre – GRÁFIK Imre (szerk.)
- 2002 *Jankó János: Kiállítási Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Series Historica Ethnographica 12./
- SZILÁGYI Miklós
- 2003 *Bevezetés a néprajzi muzeológiába*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem. /Néprajz egyetemi hallgatónak, 30./
- SZOJKA Emese
- 2005 *A sárközi bútor –The Sárköz Furniture*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae 10./
- 2006 A sárközi bútor című katalógus muzeológiai tapasztalatai. *Néprajzi Értesítő* LXXXVII. 69–75.
- SZÖLLÖSY Gábor
- 2009 *Iff. Vastagh György állatszobrai*. Budapest: Magyar mezőgazdasági Múzeum. /A magyar mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 1./
- SZULOVSZKY János (szerk.)
- 2002 *X. Kézművesipar-történeti Szimpózium (Budapest, 2001. október 29–30.) Harminc év számvetése*. Budapest: Nemzeti Szakképzési Intézet.
- TAKÁCS Lajos
- 1972 A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményeinek katalógusa. *Néprajzi Értesítő* LIV. 19–46.
- T. BEREZKI Ibolya
- 2005 A Néprajzi Látványtár és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum digitalizálási programja. *Néprajzi Értesítő* LXXXVI. 9–24.
- TOMAŽIČ, Tanja
- 1999 *Igrače. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. – Toys. Collection of the slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski Etnografski Muzej.
- TÓTH Endre
- 2011 Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei. *SAVARIA. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 34. 2.
- TÓTH Zoltán
- 1982 Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. *Ethnographia* XCIII. 177–231.

VÖRÖS Éva

- 2012 *Erdélyi Mór fotográfiái*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum. /A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 3./

WILHELM Gábor

- 2006 Tárgyelmélet, tárgytipológia, tárgyleírás. *Néprajzi Értesítő* LXXXVII. 41–55.

ŽAGAR, Janja

- 1993 *Pasovi in sklepanci. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. – Belts, Sklepanci. Collection of the slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski Etnografski Muzej.

- 2004 *Pokrivala. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. – Headwear. Collection of the slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski Etnografski Muzej.

Imre Gráfik

Systems of objects and catalogues of artefacts

Private and public collections preserving the objectified relics of the cultural heritage of mankind have accumulated a vast number of materials of differing standards in the past centuries. These collections may document the culture of a nation, or an ethnic or social group. This is the state of affairs even if we take into consideration the experiences of recent revisions of collections disclosing accidental, unbalanced acquisition and missing, overrepresented items especially at the beginning of the foundation of collections. Due to the varying modes of acquisition as well as the storage and management of objects taking place along practical considerations diversified assemblies and systems of objects are at our disposal, with restricted relevance and limited informative capacity in some cases, for scholarly inquiry. Speaking about the modes and forms of popularizing and academic interpretations, a typical form of scholarly publication in museology is *corpus*, i.e. publication of source material. Corpus and catalogue are related concepts, providing a comprehensive (ideally exhaustive) presentation of a collection or a topic. It is critical, systematic, providing all data of provenience, a description, a figure and a multi-layered definition of the object as well as the related literature, which can be full or selected and may make use of various methods. Making catalogues is a basic activity of museums and is the most important form of museum publications. The author, relying on his decade-long experience in museology, provides an overview about the theoretical and practical aspects and issues of scholarly catalogues of artefacts. He pays attention to catalogues made with conventional printing technology and also to those that have made use of modern computerised data bases. His final conclusion is that all types of printed and electronic catalogues fulfilling various functions are necessary and in the future it would be instructive, even if it seems to be a difficult or even impossible task to complete, to seek for synchronised and harmonised solutions.

Kikészíthette az 1833-as datálású első tiszafüredi miskakancsót? (Stílusvizsgálat)

A szignált tárgyaknak a tárgyalkotó népművészet kutatásában, a jelentős egyéniségek stílusalakító szerepének vizsgálatában mindig nagy szerepe volt. A népi fazekasság termékeinél az alföldi és annak északi peremén lévő közép-tiszai stíluscsoportnál a 19. század elejétől találunk szignált munkákat. Az egyes központokban alig eltérő időpontban – a reformkor kezdetén, illetve középső szakaszában – jelentek meg a megrendelésre vagy baráti szívességből készített olyan munkák, amelyen a készítő vagy a készítő műhely magát megnevezte. A tárgyon szinte kötelező jelleggel szerepelt a készítés éve, a tulajdonos neve. Értékét gondos, sokszor egyedi korongozása és díszítőtechnikája, újszerű, gyakran színekben gazdag díszítménye mellett a karcolt, ritkábban írókás ajánlás is növelte. Ezek a megoldások az alkotást egyedivé tették, műhelyhez és mesterhez is kötötték. Kifejezték a fazekasnak a majdani tulajdonoshoz fűződő viszonyát is, továbbá utaltak arra a használói vagy megrendelői rétegre, amely az adott kor ízlését is jelentősen befolyásolta.

A leggyakoribb szignált termékek a munkaigényes italtartók – miskakancsók, butykoskorsók, butellák és boroskancsók – köréből kerültek ki. A hagyományosan csak a Közép-Tisza vidékén készített miskakancsók néhány korai kivételtől eltekintve általában szignáltak voltak. Nagy részük mezőcsáti és tiszafüredi mesterek munkái, kivéve egy, de éppen a legkorábbi datálású (1824) példányt, mely minden valószínűség szerint Hódmezővásárhelyen készült.¹ Néhány jóval egyszerűbb díszítésű darabot a 19. század második feléhez és a mezőtúri K. Nagy Gáborhoz és műhelyköréhez köthetünk.²

Míg Mezőcsáton több esetben csak monogram – RM, KD, HJ, HI – jelölte a készítőt, Tiszafüreden a fazekas teljes nevét kiírva szignálta a kancsót. A legelső ilyen darab 1841-ben készült, bár ezen nem a konkrét készítő, hanem csak a készítés helye – Tiszafüred – és a műhely tulajdonosának neve – K. Nagy Mihály – szerepelt.³ Egy korábbi tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy nevesítsem a készítőt, aki nyelvjárási sajátosságok alapján egy betelepült katolikus vallású fazekas, leginkább *nemes Paál Ferenc* lehetett.⁴ A miskakancsó tulajdonosa *Kis István* volt; számára azonos kézírással – szintén *Kis István* alakban – 1832-ben egy butykoskorsó is készült.⁵

¹ TJM 52.137.1.

² A népi kerámiák gyűjtése a 20. század első felétől jött divatba. A keresettebb edényeket, főként a miskakancsókat hamisították is, így több hamisított várashelyi és tiszafüredi miska található a különböző gyűjteményekben. A tiszafüredi példányok Tüdös Kálmán másolatai korábbi darabok alapján. A vásárhelyi hamisításokról, illetve azok technikáiról Holló Valéria írt az egri múzeum 53.1.397. számú néprajzi leírókartonján.

³ OPSM 299.

⁴ Füvessy 1998.

⁵ NM 67.171.1. Ez egyúttal a legkorábbi, tiszafüredi készítési helyet feltüntető kerámia.

K. Nagy Mihály néven a 19. század első felében Tiszafüreden két fazekas élt, apa (1788–1850) és fia (1821–1855). Az utóbbi apja életében edényeit *ifjú Nagy Mihály*ként szignálta. A nemes *Paál Ferenc*hez köthető miskakancsó az apa műhelyében készült, ahol a mesterséget továbbvivő öt fiú mellett (Bálint, Mihály, Mátyás, Sándor, János) bizonyíthatóan 1832–1841 között – kezdetben a 2–14 éves fiúk életkora, később valószínűleg a kereslet növekedése és a fiúk más központokhoz való időszakos szegődése miatt – még segédet is foglalkoztattak. A fennmaradt tárgyi anyag arra utal, hogy az új, divatos díszítményeket és edénytípusokat az 1820-as évek végén, még inkább az 1830-as évek elején Tiszafüredre áttelepült fazekasok és ide időszakosan szegődő legények, illetve más fazekascentrumokból visszatérő helyi legények honosították meg.⁶

Az 1841-es miskakancsó készítőjének még két kancsója maradt fenn.⁷ Közös jellemzőjük a gazdag karcolt-színezett és szerkesztett díszítmény, illetve a kancsó két oldalán és fülén tekerdő kigyó. Egy kunmadarasi gazdaháznál található az 1840-ben készült, még gyakorlatlan, de igen aprólékos kidolgozású darab, a másik a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményének datálatlan, minden elemében kiforrott, így biztosan későbbre datálható miskakancsója.⁸ Ez nem jelent azonban években mérhető eltérést, elég csak Rajczai Mihály két 1843-as datálású, művészi kivitelezésben élesen elváló madaras táljára gondolnunk.⁹

A FÜREDI REFORMKORI MISKAKANCSÓK KÉT TÍPUSA

Háromkígyós típus

Tiszafüreden a reformkorban a miskakancsók két fő típusban készültek. Az egyik típust az előbb bemutatott hármaskígyó díszíti. Két oldalán egy-egy példány, gyakran szinte függőleges testhelyzetben, farkuk csigavonalba tekeredve. A harmadik, egy álló helyzetű sikló a fülön található. A kancsó középtengelyén kúpos gombsor fut végig, mely csigavonalban záródik. Karcolt és színezett leveles-virágos díszei között szőlőfürt is előfordul. Legigényesebb ornamentikája a gombsor két oldalán kialakított mives szerkesztett rozettasor.

Ez a típus az idősebb Katona Nagy Mihály műhelyében jelent meg először, három legművészibb kivitelezésű példánya azonos fazekas – nemes Paál Ferenc – munkája. Egy negyedik, hiányos darab – feje letörött – az 1950-es években Kunmadarásról került be a Kiss Pál Múzeum gyűjteményébe.¹⁰ Ezen a darabon a megszokott plasztikus díszítmények társaságában a fül két oldalán barna rátétes indák íveiben három-három

⁶ Három ilyen helyi fazekaslegényről van biztos forrásunk, ifjú Nagy Mihályról, aki Mezöcsáton, illetve Nagy Antalról, aki Miskolc és Debrecen fazekascéheinek írott forrásaiban is nyomon érhető. A harmadik legény, Tolnai Sámuel már tanulóéveit is Miskolcon töltötte, de visszatérve Tiszafüredre, 1834-ben, 24 éves korában már el is hunyt (vö. Füvessy 1993. 32.; 34.; 1982.; 1990).

⁷ Képeit lásd: 1840: Füvessy 2005:40. 12. kép; 90. 6. kép; 1841: uo. 89. 4–5. kép, 90. 7. kép; datálatlan: uo. 91. 8. kép.

⁸ Kunmadaras magángyűjtemény; NM 51.31.387.

⁹ HOM 53.3.11.; NM 127453.

¹⁰ KPM 58.24.1.; képét lásd: Füvessy 2005: 43. 17–18. kép.

vörös plasztikus virág díszlik. Karcolt ornamentika nem található a kancsón, a kúpos gombsor két oldalán a dísz már igen egyszerű: függőleges, barna, írókázott rozsmaringág.

További öt példány is ebbe a csoportba sorolható. Ezek közül három azonos kéz kissé gyakorlatlan munkája. Az egyik a Néprajzi Múzeumban található, a másik a Dobó István Vármúzeumban, a harmadik pedig egy magángyűjteményben.¹¹ Kettőn a plasztikus indák és virágok társaságában már a levelek is rátétesek, a kancsó arkiképzése – keskeny nyaka, kunkori bajsza – is az egyedi jellegzetességek közé sorolható. Az egri példányon a rátétes levelek, virágok helyét egyszerűbb, írókázott leveles indasor – csúcán virággal – helyettesíti. Az utolsó két darab készítése már az 1860-as évekhez köthető; az egyik évszamos: 1862-ben Gyarmati Jánosnak készült, a másik kevésbé kiforrott miska díszítés- és égetésbeli járatlanságra utal.¹²

1. kép. 1833-ban készült miskakancsó (Néprajzi Múzeum)

Egykígyós típus

A kancsók másik típusán csak egy sikló állású kígyó található, mely a kancsó középtengelyén tekeredik. Ide sorolható a legkorábbi, 1833-as datálású füredi miskakancsó is, mely egyúttal az első eddig előkerült közép-tiszai rátétes kígyóval díszített példány.¹³ Igen jellegzetes fejének, csákójának kiképzése, a távoluló szemek, a száj felett egyenesen végighúzódnó, két végén visszakanyarodó bajusz (1. kép). Ez a jellegzetes arcvonás közel ötven éven keresztül bukkan fel, és díszítménybeli párhuzamaival – karcolt rozsmaringág, egyszerű, de mives írókás virágornamentika – egy műhelykörre utal. Ilyen jellegzetes arkiképzésű miskakancsók Tiszafüreden viszonylag ritkán készültek; korai példányai – melyek közül három évszamos is – a reformkorhoz köthetők. Ennek a típusnak datált emlékanyaga a 1833–1870 közti időszakot öleli át. Tanulmányunk formai és díszítménybeli vizsgálatok alapján a műhelykör, illetve az ehhez kapcsolódó fazekasok azonosítására tesz kísérletet.

A legkorábbi darab hátán, a fül bal oldalán vörös írókás évszám: 1833; szokatlan elhelyezésben, függőlegesen. A kancsó Tiszaszőlősről került a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe. Barna csákójának pereme zöld, melyet metszett rátétes sáv övez. Egyéb rátétes díszítménye változatosságban és aprólékosságban szintén egyedülálló. Lát-

¹¹ NM 129970.; DIVM 53.1.429; Rozsnyai-gyűjtemény (Létavértes); utóbbi képe: Csupor 2010. 454. kép

¹² NM 51.31.398.; GYINM 53.148.1.

¹³ Mezőcsátról 1836-ból ismerjük az első kígyóval díszített példányt, amely Fazekas János alkotása (Szabadtéri Néprajzi Múzeum 78.33.1).

2. kép. CsákJán 1835-ös készítési évet jelölő kancsó (Néprajzi Múzeum)

3. kép. A kancsó hátlapja

szik, hogy kialakítására a fazekas nagy gondot fordított. Két oldalán rátétes keretben az öt-öt plasztikus mentegombolás; a pántok közt igen egyszerű írókás pont-vonalas elválasztással. Gomboláskeretének mindkét oldalát rátétes barna hullámvonal övezi, íveiben apró vörös plasztikus gombokkal. Nyakát zöld és barna pettyes vékony rátétes szalag díszíti. Hasán a tekergőző kígyó, íveiben karcolt, elhajló rozmaringszál. A kígyó pikkelyét a nyaknál szintén plasztikus gombok emelik ki. Fülét rátét keretezi, a fül közepén vörös-fehér színezésű plasztikus csík, alján kétágú feketével keretezett színes levéllel. Az évszámmal ellentétes oldalon írókás sziklevél.¹⁴

Az aprólékos kidolgozás leginkább a pályája kezdetén álló tehetséges fazekasokat jellemezi. Az idő múlásával rutinná válnak az egyes fogások, díszítménybeli elemek. Mindezt megfigyelhetjük mind a mezőcsáti Rajczy Mihálynál, Kovács Dánielnél, mind a tiszafüredi ifjú Nagy Mihálynál, Nyúzó Gáspárnál és a 19. század második felében dolgozó társaiknál. Így az 1833-es miskakancsóról előljáróban elmondhatjuk, hogy egy kezdő fazekas munkájának tartjuk, melyet a későbbi, ehhez a típushoz sorolható kancsók formai és stílusbeli fogásai is alátámasztani látszanak. Ennek bizonyításául az ebbe a csoportba sorolható későbbi datálású darabokat részletesebben is bemutatjuk.

¹⁴ NM. 129517.; Képet közli: Füvessy 1993. 6. kép; részleteit lásd: Csupor 2010. 105 a–c. kép.

1835-ben készült a csákójára karcolt évszám szerint az időrendben ezt követő miska.¹⁵ Bár bajusza levált, de ennek nyoma és arckiképzése az 1833-as darabhoz kapcsolja. Barna csákójának pereme sárga, és szintén sárgával színezett a mentegombolás plasztikus kerete is (2. kép). Fülel mögött barnával előrajzolt vörössel kitöltött félkörök, melyet egyik végén zöld, másik végén sárga ornamentika választ el, esetleg jelezve egy virágot. Hasán kígyó, két oldalán díszesebb olaszvázából kinövő karcolt és színezett leveles ág csúcsán kinyílt virágtányér. A kancsó oldalán barna indáról vörös és sárga írókás levelek ágaznak le, az indák íveiben sárga bibéjű barnával előrajzolt zöld virágbimbók. Fülén zöld pettyekkel díszített barna hullámvonal, íveiben kisebb-dő koncentrikus félkörökkel (3. kép).

Ehhez a darabhoz és műhelykörhöz kötjük a díszítmény egyes elemei alapján azt az 1835-ös datálású kulacsot, melynek karcolt virágornamentikája a miskakancsón a kígyó egyik ívében is előfordul. Körbefutó feliratán megtaláljuk a műhelykört később behatároló – a tulajdonost, feleségét és gyermekét éltető – típuszöveg korai variánsát: *Kováts Pál Azisten Szeresen Szép hitves Társaddal sokáig éltesse*.¹⁶ Ugyancsak 1835-ben készült az a miskakancsó, melyet a Nagyházi Galéria 1998. április 29-30. aukcióján mezőcsáti készítésüként tüntettek fel. Tulajdonosa és felirata egyaránt figyelemre érdemes: *Nagy János uramat az Isten szerese kedves hitvesével sokáig éltesse*.¹⁷

Ezeket a darabokat azért érdemes vizsgálatunkba vonni, mert azokra a stílushatásokra utalhatnak, melyek a korai füredi fazekasságot érthették. Egy közelmúltban előkerült szignált és gazdagabb felirattal ellátott miskakancsó a készítő műhelykör behatárolását is lehetővé teszi. A kancsó egy budapesti magángyűjtemény része, 1856-ban készült, mestere a tiszafüredi Katona Sándor (1816–1879), a huszármotívumairól ismert Katona Lajos (1851–1910) apja.¹⁸

Még három, reformkorhoz köthető darabot ismerünk ebből a rozmarindíszes típusból, közülük az 1841-es datálású *Bodó Istvánnak* készült. A tulajdonos neve a készítő azonosításában szintén fontos szerepet játszik. *Bodó István* – az egyházi anyakönyv szerint *kézimunkás* – közvetlen szomszédja, úgynevezett *kertábase* volt *Katona Sándornak*, a miskakancsó valószínűsíthető készítőjének.¹⁹ A kancsó készítésének idején Katona családot megélhetésükre erősen kiható esemény érte. Tüdőgyulladásban meghalt a családfő, *Katona Nagy Sándor* (1793-1840). A halálest november 21-én történt, s a legidősebb fiú, a 24 éves Sándor már december 30-án Kalmár Máriával házasságra is lépett, családfővé vált. Mindezt a műhely vezetésének átvétele tett szükségessé. Legfiatalabb fiútestvére, Mihály ekkor még csak 14 éves.²⁰ Feltételezhető, hogy a cserépedény-konjunktúra mellett a szomszédság is hozzájárult ahhoz, hogy *Bodó István* fiát,

¹⁵ NM 141486.; Képét közli: Domanovszky 1953. 29–30. kép.

¹⁶ Tata, magángyűjtemény; Képét lásd Bellon–Szabó 1987. 545. kép.

¹⁷ Nagyházi Galéria és Aukciósház 1998. április 29–30-i árverésének katalógusa, 149. sz.; Mezőcsáton 1831-ben szintén Nagy Jánosnak készült egy miskakancsó (NM 59.150.194).

¹⁸ Itt mondok köszönetet Csupor Istvánnak, aki erre a darabra felhívta figyelmemet.

¹⁹ A tulajdonos a 761-es számú házban lakott, közvetlen szomszédja volt 1856-ig Katona Sándor fazekasnak. A fazekas ezután a 675-ös számú házba költözött, s a lakásban az anyakönyvi bejegyzések ezt követően már öccsét, Katona Mihályt (1826–1888) tüntették fel.

²⁰ Tiszafüredi Református Halotti Anyakönyv III/114; Esketési anyakönyv III/71.

4. kép. 1841-es, Bodó Istvánnak ajánlott miska (Szegedy-Maszák Mihály gyűjtemény, Budapest)

5. kép. Az óhalászi gyülekezet karcolt-színezett kancsója (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma)

Mihályt (1840–1896) a cserepesmesterségre adta. *Katona Sándor* az apai házban 1856-ig élt, mely ezt követően legfiatalabb öccse, Mihály lakóhelye lett.²¹

Egyértelmű, hogy ezt a miskakancsót az 1835-ös darabbal azonos fazekas készítette. Ebben fontos, bizonyító erejű elem a fület övező virágszerű írókázott elem, mely mindkét kancsón előfordul (4. kép).²² A kígyót karcolt-színezett leveles ágak övezik, köztük egy-egy háromszirmú virággal. Alattuk a felirat: *énbodó istván / kije zczereppet bírom / készít1841*. Sárga, plasztikus gomboláspántjainak közepe vörös, a pántokat barna-vörös ágak választják el. Füle két oldalán leveles virágszál. Fülén bogyós ágban végződő vörös-barna hullámvonal, a fül alatt kétszirmú bibés virág.²³ A készítő a

²¹ Füvessy 1981. 159–160.

²² Vörösváry-gyűjtemény (Budapest); képét lásd Csupor 2010. 117. a–b. és 455. kép, ez utóbbin látható a csáti eredetű bogyós ág a fül közepén végighúzódó hullámvonalas ág végén – utalva az esetleges mezőcsáti kapcsolatra.

²³ Ez a bogyós ág legelső ismert előfordulása, amely aztán az ifjabb Rajczy Mihály néhány korai munkáin és a füredi ifjú Nagy Mihály butelláján és egyik boroskancsóján is fellelhető. Eddig a bogyós ágat mezőcsáti díszítményeknek tartották.

kancsót *czerepnek* nevezi, mely ezt követően a füredi miskafeliratok között csak még egyszer szerepel, éppen az 1856-os, *Katona Sándor* szignóját viselő darabon.

Magángyűjtemény tagja az a törött fejű miska is, amely füle csúcsán a füredi tipikus reformkori jellegzetességet, az írókás csigavonalat viseli. Fülén leveles hullámvonal fut végig csúcsán kinyílt virágtányérral sárga, zöld, vörös és barna színezéssel. A fül két oldalán az 1835-ös miska fület díszítő elem, a pontsoros hullámvonal íveiben koncentrikus félkörökkel. A kígyó tekervényeiben olaszorsóból kinövő karcolt rozmarinág. Zöld-vörös plasztikus mentegombolásának közepe sárgával színezett.²⁴

Oldaldíszítményében a legigényesebb az a darab, mely az óhalászi református gyülekezet egyik úrasztali edényeként került a sárospataki református egyházi gyűjteménybe (5. kép).²⁵ Plasztikus díszítményei a már bemutatott darabokétól csak színezésükben térnek el. Ezen a kancsón a sárga szín már nem fordul elő. Oldalain karcolt-színezett hullámvonalú leveles indáról zöld pettyekkel keretezett vörös bimbók ágaznak le. Az inda csúcsán vörös-barna, hosszú bibéjű virág ül. Szerkesztett párhuzama ifjú Nagy Mihály egyik 1847-es miskakancsóján – hasonló színezésben, de aprólékosabb és művészebb kivitelben – fordul elő.²⁶ A kancsó készítését mentegombolása alapján a 19. század közepére tehetjük. Ezt követően a tiszafüredi miskák mentegombolása a megváltozott divatot követte. Mandulaalak helyett a pánt egyik végén szűkített, párhuzamosan egymás mellé varrott zsinórsodrás.²⁷

A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN KÉSZÜLT PÉLDÁNYOK

1856-ban készült az a *Katona Sándor* szignóját viselő miskakancsó, amely a műhelykör meghatározásának kulcsdarabja. A korábbi darabokkal számos stílusjegyen egyezik meg, legszembetűnőbb hasonlósága a fej és annak plasztikus kiképzése. Oldalán írókás kivitelben az óhalászi miskakancsó oldaldíszítményének csúcsmotívuma (6. kép). Hosszú, folyóírással felvitt karcolt feliratának egyik részlete a korábban már bemutatott 1835-ös kulacshoz és a szintén 1835-ben készült miskakancsóhoz, továbbá fia, a huszármotívumról ismert *Katona Lajos* felirataihoz kapcsolja.

²⁴ A kancsót korábban Kántor Sándor, a híres karcagi fazekas gyűjteményében találtam, most már dr. Rozsnyai István kollekciónak része. Képét lásd Füvessy 2005: 88. 3. kép; Csupor 2010: 108. kép.

²⁵ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma (ezután SREM) G. 1966: 2. Ugyancsak az óhalászi református gyülekezet úrasztali edénye az a zöldmázás, rátétes szőlőmotívummal díszített boroskancsó (SREM G. 1966: 1.), amelyet felirata szerint 1856-ban a 17 éves Nyúzó Gáspár készített. Óhalász a Tisza jobb partján, Tiszaórvény és Tiszafüred átel-tenében fekvő kis falucska volt, melyet 1879-ben az állandó árvízveszély miatt a folyótól 5 km távolságra telepítettek át. Ekkor átnevezték a falu birtokosa és az átszervezést lebonyolító szatmári püspök, Schlauch Lőrinc után Újlőrincfalvára. 1856-ban a tiszaoRVényi révvel lakosai még igen gyorsan meg tudták Tiszafüredet közelíteni. Ez magyarázza az eklézsia két füredi úrasztali edényének megrendelését is. A két edény azonos műhelyben, de a miskakancsó talán pár évvel korábban készült (vö. Füvessy 2005: 97). Részleteit közli: Csupor 2010: 109. a–b kép.

²⁶ NM 51.31.397.

²⁷ A kikövetkeztetett datálást az is megerősíti, hogy 1856-ban szintén az óhalászi református közösségnek a mindössze 17 éves Nyúzó Gáspár készített egy szignált boroskancsót, mely szintén a sárospataki gyűjteményben található (SREM G. 1966: 1).

6. kép. 1856-os miska Katona Sándor szignójával (Lazetzky Frigyes gyűjteménye, Budapest)

Az 1835-ös kulacs eredetileg a Kerész-gyűjtemény (Debrecen) része volt, majd a tulajdonos halála után több értékes darabjával együtt Tatára került. A kollekciónak egy részét a tiszafüredi múzeum még az 1980-as évek elején megvásárolta, de néhány korai készítésű edény vételének fedezetét már nem tudták előteremteni. Közéjük tartozott ez a kulacs is, melynek elő- és hátlapját néhány tanulmányomban korábban közöltem is.²⁸ A kulacsra nemcsak a korábban már idézett, a tulajdonost és feleségét éltető feliratára érdemes felfigyelnünk, hanem díszítményének egyik elemére is, az elhajló bibéjű virágra, mely a 19. század második felében az idősebb Nyúzó Gáspár és műhelyköre jellegzetes díszítményévé vált.

Az 1835-ös készítésű miskakancsót a BÁV 1998. április 29–30-án tartott aukcióján értékesítették. A feltűnően

magas, 39 cm-es kancsó nyitott mellényű férfit ábrázol, mely megoldás leginkább a mezőcsáti Kovács Dániel munkáit jellemzi. Magas, nyújtottabb feje is ehhez a műhelykörhöz köti. Legkorábbi ilyen megmintázású darab a Néprajzi Múzeum 1831-es kancsója.²⁹ Ezt és az 1835-ös miskakancsót egyaránt Nagy Jánosnak ajánlották.

Az 1856-os miskakancsó fül alatti karcolt felirata: *Nagykun madaras Várossában ott helybeli lakos Nagy István számára készítete Eztaz tserepet Tisza füredi ott helybeli lakos Katona Sándor az maga műhejében a kijis azt kíváná szeretet hű sógorát feleségét gyermekét az Úr istent ditsérjék aki iszik belöle vajon egészségére Készült 1856dik Oktober hó 26dikvége.*³⁰

A kancsó arckiképzése, a jellegzetes bajusz, a rátétes pajesz – ez esetenként csak írókával felfestve – ezt a darabot is megnyugtató módon a vizsgált műhelykörhöz köti. Oldaldíszítményén írókázott kivitelben a hosszúbibéjű vörös színű, kör alakú virágdíszítmény, mely korábban az óhalászi miskakancsón karcolt-színezett változatban szerepel. A kancsó rátétes mentezsinórzata már az új divatot követi.

Négy évvel korábban, 1852-ben készült az új mentegombolást elsőként alkalmazó rozmaringágas, karcolt-színezett levelekkel kiegészített miskakancsó, amely szintén ebbe a típusba sorolható, s mintha a két testvér, Katona Sándor és Mihály munkájának ötvözete lenne.³¹

²⁸ Felíratos oldal: Bellon – Szabó 1987. 545. kép, másik oldal: Füvessy 2005: 42. 13. kép.

²⁹ NM 59.150.194.

³⁰ Lazetzky Frigyes-gyűjteménye (Budapest).

³¹ NM 78.837. Fotóját közli Füvessy 1993. 15. kép.

A Katona Sándorral kapcsolatba hozható műhely utolsó fennmaradt darabja felirata szerint *1870 februarius 20-án* készült. Az ajánlása: *N Nagy miklós éj Sokáig sok Számos esztendőig feleséged gyermekedel téged az isten éltesen.* A fül két oldalán írókás kivitelben ötágú, csúcsán tulipánban végződő virágkompozíció, elején, a kígyó tekervényeiben karcolt rozmaringág (7. kép).³²

A stílusjegyek egyes elemeit Katona Sándor tanítványainak miskakancsói is fellelhetjük, így fiának, Lajosnak, illetve az idősebb Nyúzó Gáspárnak darabjain. Szorosabb motívumbeli kapcsolat figyelhető meg legkisebb öccse, az 1826–1888 között élt Katona Mihály három szignált kancsója között is. Ennél a műhelykörnél a karcolt, esetenként már csak írókázott, kígyót övező rozmaringág és a karcolt-színezett vagy csak írókával felrajzolt tulipán a legtipikusabb kapocs.

Ezek a stílusbeli elemek igen leegyszerűsített formában még a 20. század elején is visszaköszönnek. A közelmúltban került egy tiszafüredi magánygyűjteménybe az az 1902-es készítési évet jelölő miskakancsó, melyet Katona Lajos szignált. Arcképzése még a korai példányokhoz köti, de a karcolt rozmaringág a kígyó íveiben már csak barna írókával felrajzolt – mint korábbi, datálatlan huszáros miskakancsóján is -, egyéb plasztikus elemei elnagyoltak, oldalain leveles virágornamentikát a fazekas már nem alakított ki.

7. kép. 1870-es miskakancsó (Néprajzi Múzeum)

KÖVETKEZTETÉS

Áttekintve az 1830-as évek elejétől a jellegzetes stílusjegyek alapján kapcsolatba hozható személyeket/műhelyeket, a kiinduló pont – az 1833-as miskakancsó – egy olyan fazekashoz köthető, aki legényéveiből némi időt Mezőcsáton töltött. Itt a Kovács-műhelyre ható személlyel/személyekkel mindenképpen kapcsolatba került, majd 1833 előtt Tiszafüredre költözött/visszaköltözött.

Egyértelmű, hogy mind korongozásban, mind a díszítésben nagyobb mesterségbeli tudással rendelkezhetett. Ez a fazekas mindenképpen kapcsolatba hozható a mező-

³² NM 141.487.

csáti Kovács-műhely stílusalakításában szerepet játszó valamelyik személyével, aki vélhetően az eddigi kutatásokban igen alárendelt szerepkörű Nagy-család egyik tagja lehetett.³³ Erről a fazekascaládról túl sokat nem tudunk. Feltételezett két tagjuk, Nagy Mihály és Nagy Ferenc a miskolci céhbéli fazekasokkal bizonyíthatóan kapcsolatban állt, míg Nagy Sándor egy mívés, de egyéni stílusú butellával jelezte szerepét a csáti fazekas társadalomban. A gyakori vezetőknév és a mezőcsáti, igen hiányosan vezetett református anyakönyvek sajnos nem nyújtottak segítséget azonosításukhoz.

A csáti kapcsolatot erősíti az 1841-es miskakancsó füle alatti bogyós ág is. Így elképzelhető, hogy Mezőcsáton több reformkori füredi fazekaslegény is megfordult. Ennek ellenére ez a rozmaringágas, egykígyós típus annyira tiszafüredi sajátosság, hogy ebben a megoldásban mezőcsáti fazekas munkájaként még nem találkoztunk vele. A műhelykör a Katona Nagy fazekas-dinasztia Sándor (1793–1840) ágához köthető, s az ebben meghatározó szerepet játszó Katona Sándorhoz (1816–1879). A nála bizonyíthatóan tanuló, majd legényként is dolgozó idősebb Nyúzó Gáspárnál és saját fiánál, Lajosnál is különböző kivitelben egyaránt megtaláljuk ennek a miskakancsó-típusnak jellegzetes elemeit. Még Katona Sándor 10 évvel fiatalabb öccsénél, Mihálnál is szembetűnő ez a hatás, akinek három szignált miskakancsója is ezt a típust követi. Nem állítjuk, hogy minden bemutatott, 19. század első felében készített miskakancsó Katona Sándor munkája lenne, de több darabot személyéhez köthetünk, s az egykígyós típus kialakításában minden bizonnyal meghatározó szerepet játszott.

Irodalom

BELLON Tibor – SZABÓ László (szerk.)

1987 *Szolnok megye népművészete*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

CSUPOR István

2010 *Az Alföld népi kerámiaművészete*. Budapest: Novella.

DOMANOVSKY György

1953 *Mezőcsáti kerámia*. Magyar Népművészet XVII. Budapest: Művelt Nép.

FÜVESSY Anikó

1981 *A tiszafüredi fazekasság a XIX. század végéig*. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*. 151–167 Szolnok: Damjanich Múzeum.

1990 *A tiszafüredi fazekasság a reformkorban*. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* VII. 383–400. Szolnok: Damjanich Múzeum.

1993 *A tiszafüredi mázas kerámia*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tan-
széke. /*Studia Folkloristica et Ethnographica* 33./

1998 *A legkorábbi készítő műhelyét feltűntető miskakancsó. A feliratos tárgyak jelentősége a fazekas központok kutatásában*. *Jáskunság* XLIV. 218–223.

2005 *Válogatott kerámiatanulmányok (1979–2005)*. *Az Alföld népi fazekassága*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

³³ A szignált munkát 1837-ben hátrahagyó Nagy Sándor, Nagy Mihály, illetve az 1834-es miskolci tanítvány, Nagy Ferenc.

Rövidítések

GYINM	Györfly István Nagykun Múzeum (Karcag)
HOM	Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
KPM	Kiss Pál Múzeum (Tiszafüred)
NM	Néprajzi Múzeum (Budapest)
OPSM	Orlai Petrics Soma Múzeum (Mezőberény)
SREM	Sárospataki Református Kollégium Gyűjteményeinek Múzeuma (Sárospatak)
TJM	Tornyai János Múzeum (Hódmezővásárhely)

Anikó Fűvessy

Identification of the craftsman who made the first ‘Miska’ jug in Tiszafüred in 1833: A stylistic inquiry

The paper investigates a typical item of the vernacular pottery in the Great Hungarian Plain in south-eastern Hungary. The so-called Miska jug (*miskakancsó*) is a wine vessel having a man’s head with military hat at top representing hussars (men of cavalry) from the beginning of the 19th century. It is abundant in applied ornaments, scored and painted motifs, which demands a definite mastery of the craft. Only few pottery centres in the Great Hungarian Plain were engaged in making such Miska jugs. Two famous centres could be found in two market towns, Mezőcsát and Tiszafüred. The object under scrutiny was made in Tiszafüred in 1833. In the middle of the jug an applied snake can be seen and in the bends of the snake there are rosemary twigs. On two sides of the jug applied aiglet represents hussar pelisse. This basic type with rosemary twigs characterised only Tiszafüred pottery, where a well definable set of workshops produced Miska jugs for decades. The author by virtue of stylistic inquiry tries to identify craftsmen from these workshops. According to her final conclusion this specific type of jug can be assigned to Sándor descent line of the Katona Nagy potter dynasty (1793–1840). Sándor Katona Nagy (1816–1879) must have been the creator of the single-serpent jug type. A signed jug from 1856 made it possible for the author to identify the workshop and the creator. The illustrations of the article exemplify the gradual simplification and disintegration of the style.

Az egri fertálmesterek jelképei

1996-tól minden év február 9-éhez, Szent Apollónia napjához közeli szombaton fertálmestereket avatnak Egerben. Így történt ez 2014. február 8-án is, amikor 16 újonnan megválasztott férfi tett esküt a város polgármestere előtt a több évszázados hagyomány folytatására. A fekete posztóból készült *százcáncú köpenyben*, fejükön *süveggel*, kezükben pedig a *szalagos fertálmesteri bottal* megjelenő, és egy-egy városrészt képviselő személyek immár majd két évtizede ismét ott vannak a város közéleti eseményein, egyházi szertartásain, őrzik negyedük értékeit, segítik a rászorulókat. A 18. század elejétől a 20. század közepéig létezett intézmény a szocializmus kényszerű szünete után egy civil szervezet – Egri Fertálmesteri Testület – keretei között működve az „egriség” szerves része és a lokális öntudat erősítésének fontos eszköze.¹ (1. kép)

A magyarországi települések némi önállósággal rendelkező részei voltak a *tizedek*, *utcák*, *járások* és *fertályok*, amelyek élén a magyar lakosságú városokban a *tizedesek*, *utcakapitányok*, *kapitányok*, a német ajkú településeken pedig a *fertálmesterek* álltak. Ők voltak az összekötők a városi hatóság és a lokális társadalom között. A 16. századtól a 19. század közepéig a tizedesek, fertálmesterek hivatali jogkörrel rendelkeztek városrészükből, s ezt választással nyerték. Ők tájékoztatták a lakosságot az országos és helyi rendeletekről, segítettek a körzet lakóinak összeírásában, az adók beszédésében, szervezték a közmunkákat. Komoly szerepük volt városrészükből közrendjének fenntartásában, a tűzvédelem biztosításában. Debrecenben és a székelyeknél a közös vagyon kezelése, megóvása és hasznosítása is a feladatuk volt.²

Sajátosan alakult Eger belterületi tagolódása és a városrészek elnevezése. A 17. század végén az egyes részeket *tizedeknek* nevezték, amelyek élén a *tizedesek* (*decurio*) álltak. A török után betelepülő németek viszont az általuk lakott területet *negyednek* (*Viertel*) nevezték, és az élére *negyedmestert* (*Viertelmeister*), fertálmestert választottak. A 17. század végén Eger négy negyedre tagolódott, 1712-ben viszont már 6 fertály volt. 1716–1823 között a városnegyedek száma 12-re szaporodott, 1938-ban pedig 14 a számuk. A belváros negyedeit I-től IV-ig számozták, a török kiűzése után kialakuló külvárosi területeket pedig a városkapukról *Hatvani*, *Maklári*, *Felnémeti*, *Rác* és *Cifra-Sánc* negyednek nevezték. 1712-ben a negyedeken belül még a tizedeket is feltüntették. A negyedek élére állított előljárókra csak az 1730-as évek elejétől használták a *fertálmester* kifejezést, de később is nevezték őket tizedeseknek.³ Feladatuk volt a városi határozatok kihirdetése, részt vettek az adók begyűjtésében. Városrészükből ellenőrizték a tűzrendészetet, az udvarok és az utcák tisztaságát. Ügyeltek arra, hogy mindenki a magisztrátus által megszabott napszámbért fizesse, idegeneknek ne adjanak szállást, és a fertály lakói erkölcsös életet éljenek. Ők vigyáztak az éjjeli

¹ A téma rövid összefoglalása: Petercsák 2012: 30–34.

² Bárh 2007: 5–29.; Csizmadia 1983: 45–73.

³ Breznay 1939.; Petercsák 2013: 149–150.

1. kép. Esküt tett fertálymesterek a Liceum kápolnájában a polgármesterrel és a zászlóval (Majoros Tamás 2014)

csendre és rendre, amikor a fertálymesteri botot is használhatták, de törvény elé is állíthatták a garázda elemeket. A 19. század elején ügyeletet is tartottak a városházán, hogy az ügyes-bajos dolgok elintézésére kiküldhessék őket.⁴

A 19. század közepén a polgári közigazgatás megszüntette ezeket a népi önkormányzati tisztségeket, s az ő korábbi feladataikat a városi tisztviselők és alkalmazottak látták el. Székelyföldön közbirtokossággokká átalakulva a 21. században is működnek a *tizesnek* nevezett auto-

nóm falurészek.⁵ Ismereteink szerint a mai Magyarország területén a fertálymesterség egyedül Egerben élte meg a 20. századot. A városi képviselőtestület 1883-ban a jogi szakosztály javaslatával szemben nem szüntette meg a tisztséget.⁶ Ezt a döntést bizonyára a hagyományörzés motiválhatta, bár még a 20. század elejéig voltak konkrét, szabályrendeletben rögzített feladataik, de főként kézbesítői munkákat láttak el. A város tehetősebb polgárai és a földművesek felismerték, hogy az intézmény a társasági élet és kapcsolattartás fóruma lehet. Erre jó alkalmat biztosítottak a hivatalt letevő és az új fertálymester által az avatáshoz kapcsolódóan a *kiérdemültek* részére adott lakomák, *trakták*. A 20. században már nem voltak a város által előírt feladataik, tisztas társadalmi tevékenységként negyedek szószólóiként segítettek a szegényeket, gondot viseltek a helyi értékekre. A tisztség presztízse a század első felében érte el a csúcspontját, amikor magas rangú főpapok, megyei és városi tisztségviselők, értelmiségiek is nagy megtiszteltetésnek vették, ha fertálymesterek lehettek.⁷

A 18–19. században nem volt egységes fertálymesteri testület, hanem az egyes negyedek szerint 12 jól elkülönülő csoport létezett, amelyhez a még élő összes negyedmester tartozott. Ilyen keretek között választották meg évente az új fertálymestereket, szerveztek összejöveteleket, és vezették a fertálymesteri naplókat. Évente csak egy alkalommal, az eskütételen és a bazilikában tartott szentmisén jöttek össze. Az egész várost átfogó egységes szervezet – az Egri Negyedmesteri Testület – 1931-ben alakult meg, és az ekkor elfogadott „tízparancsolat” szerint tevékenykedtek a lokális értékek megőrzése, megismertetése, az erkölcsös, vallásos élet és a szociális gondok javítása érdekében. Önkéntes társadalmi tevékenységük mellett a hivatalban levő fertálymesterek a jelképekkel állandó résztvevői voltak a város közéleti, egyházi eseményeinek, de ott voltak például 1934. augusztus 20-án, a budapesti Szent Jobb körmeneten is.⁸

⁴ Breznay 1907: 5, 29–31.; Petercsák 2009: 162–164.

⁵ Csizmadia 1983: 73.; Bárh 2007: 5.

⁶ Eger, 1883. május 24. 202.

⁷ Breznay 1939: 49.; Petercsák 2013: 150.

⁸ Breznay 1939: 60.

A FERTÁLYMESTERI BOT ÉS KÖPENY

A tisztség vázlatos bemutatása után nézzük meg, hogy milyen jelképek és tárgyak kapcsolódnak az egri fertálmesterséghez!⁹ Breznay Imre, a téma jeles kutatója, 1935-ben a Város II. negyedében megválasztott fertálmesterként a rádióban 1936. január 29-én elhangzott előadásában így beszélt ezekről: „Leginkább meglátszik mégis a fertálmesteri tekintély abból, hogy a rendbontókat, éjszakai csendháborítókat és káromkodókat ők maguk megbüntethették mindjárt a helyszínen, ahol az illetőt a csínyen rajtakapták. Erre való volt a *fertálmesteri bot*, amely olyan hatalmat jelentett, mint manapság faluhelyen a bírói pálca. Mint e tisztség hivatalos jelvénye ma is megvan. Hatalmas somfa-, szőlőgyökér- vagy tölgyfa-bot ez, mintegy másfél méter hosszú, de nem olyan természetes, mint Debrecenben volt hajdan a kollégiumi diák-tűzoltóság nagybotosának „gerundiuma”. Evvel azonban nem is kellett a torony iránt száguldó diákoknak kerítéseket kidönteni, hanem – csak szükség esetén – megfenyíteni a megtevélyedetteket. Ezt a botot is minden lelépő fertálmester átadja utódjának, de saját emlékéért tartozik megörökíteni avval, hogy rávéseti a nevét és működésének évszámát, továbbá csinos szalagot köt reá, melyre valami jelmondatot hímeztet a nevével és az évszámmal. Ezt a botot a fertálmester választó vacsora után ünnepies menetben viszik az új fertálmester házához, jelölül annak, hogy a tisztséget és a méltóságot átvette.”¹⁰ Egyetérthetünk Breznayval, hogy a bot hatalmi és tisztség jelkép, amely azt szimbolizálta, hogy a fertálmester saját negyedében a városi tanács nevében jár el, vigyáz a rendre és törvény elé állíthatja a rendzavarókat vagy a bottal meg is fenyítheti. Ilyen hatalmi jelkép a népi gyakorlatból a bírópálca, amely szimbolikus átadásával foglalta el hivatalát az új falusi bíró.¹¹ Gönyey Sándor 1933-ban járt Egerben, s ő is azt írja, hogy a fertálmesternek olyan volt a hatásköre a negyedben, mint a bírónak a faluban.¹² A bírópálca díszes változatokban is előfordult: ilyen Dunapatajon a 18. század végén használatos ezüstözött réz fejű bírói pálca,¹³ az örhalmi bíróbot 1924-ből¹⁴ és a pataki bírópálca.¹⁵ Hatalmi jelképnek számítottak a vőfélybotok és a legénycéh jelvények is, mint például a rábaközi legények gömbben végződő jogarszerű *pimborbotja*, *pimbor kérő botja*, *pántlikás botja*, amibe neveket és dátumokat véstek, illetve a bevonuló legények egy-egy színes regrutaszalagot kötöttek.¹⁶

Az egri fertálmesteri bot első említését csak 1881-ből olvashatjuk a Város III. negyedének fertálmesteri naplójában *fertály mester pálca* megnevezéssel, amelyet Devera János új fertálmester más ingóságokkal együtt átvett elődjétől az eskütétel napján, február 9-én.¹⁷ Ez a tény azonban nem zárja ki, hogy már korábban is hasz-

⁹ Vö. Petercsák 2010a: 251–263.; 2010b: 219–259.

¹⁰ Breznay 1939: 6–8.

¹¹ Szendrey 1929: 23–38.; Bánkiné Molnár 2011: 41–50.

¹² Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 5440. 18–19.

¹³ Magyar Néprajzi Lexikon I. 287–289. rajzát is közli.

¹⁴ Kapros 2000: 25.

¹⁵ Néprajzi Múzeum Fotótár 175. 084, Györffy István felv. 1933.

¹⁶ Bakó 1987: 33–34.; Kücsán–Perger 2002: 504.

¹⁷ Város III. negyed fertálmesteri naplója. Egri Fertálmesteri Testület Archivuma (EFT A).

náltak botot, hiszen a Város II. negyedében Práff Nándor fertálymester 1925. január 24-én javasolta, hogy a meglévő 50 éves *negyedmesteri botot* múzeumban helyezték el. Eszerint a bot már 1875-ben használatban lehetett.¹⁸ A Város III. negyedében 1885-ben *egy koszorúval ellátott fertálymesteri pálcza* szerepel, amelyen a koszorút minden évben cserélhették, hiszen 1886-ban *új koszorúval ellátott dísz pálcza* van az átadott tárgyak sorában. 1891–1896 között ebben a negyedben *csinos fertálymesteri dísz pálcza*, 1901–1904 között *fertálymesteri pálcza*, 1905-ben *negyed mesteri pálcza*, 1906-tól pedig egyszerűen *fertálymesteri bot* szerepel.¹⁹ A Maklári II. negyedben 1896-ban *fertálymesteri pálcza*, 1940-ben pedig *sallangos fertálymesteri bot* a neve.²⁰ 1929-ben *pántlikás bot*-ról, *szalagos bot*-ról olvashatunk.²¹

A Dobó István Vármúzeum Történeti Gyűjteménye nyolc fertálymesteri botot őriz. Ezek számbavétele és adataiknak a közreadása segítheti a sajátos egri tisztség történetének hiteles bemutatását.

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 78.76.1.

Magassága: 92 cm, Szélessége felül: 3,5 cm, Átmérője alul: 1 cm

Fából készült, világos és fekete színű intarziás berakásokkal körben díszített, felül félgömb alakúra faragott, és itt egy fém karikán található a színes szalagok. Eredetileg a bot alsó végét gumipánt védte a kopástól. A Város III. fertályában használták, a botra kötött színes és a város piros-kék színeit alkalmazó szalagokon 24 fertálymester himzett neve és működésének évszáma olvasható 1907-től 1949-ig.²² Némelyiken a megválasztás időpontja is szerepel, pl. 1911-ben február 4-e, 1940-ben február 5-e. Az első évszám alapján a bot 1907-ben készült.

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 93.3.1.

Magassága: 135 cm, Szélessége felül: 5,5 cm, Átmérője alul: 2,5 cm

Fából faragott, néhol rücskös, lakkozott, vésett feliratokkal és színes szalagokkal díszített bot. A színes szalagokat a bot egyenesre fűrészelt tetején lévő fém karikába kötötték. A Hatvani III. negyedben használták. A botba vésett felirat a következő: *II BOT VAGYOK, NEM RÉME DE POLGÁROK DÍSZE*, majd hat név olvasható 1941-től 1948-ig. A boton hat szalag található névvel és hivatali évszámmal. A bot 1941-ben készült.

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 95.140.1.

Magassága: 108 cm, Szélessége felül: 10 cm, Szélessége alul: 3,7 cm

Valószínűleg szőlőtőkéből készült, felső göcsörtös végén kiszélesedő bot, amelynek a felső részét bevert részszegekkel díszítették. A botra címerpajzs alakú, szögletes formájú, babérkoszorúval keretezett és lóhere formájú fémlapokat szögelttek, amelyekbe a fertálymesterek nevét és évszámát vésték. A bot tetejére a fertálymesterek neveit és évszámait tartalmazó és üres színes szalagokat kötöttek. A botot Bakó Ferenc gyűjtötte 1967-ben a ciszter plébánián. A Város I. negyedében használták. Az egyes lemezek az alábbi neveket tartalmazzák: Gröber Ferencz 1852, Gröber Ferencz 1886, Gröber Ferencz 1909 (háromlevelű lóhere alakú lemezen), Török Kálmán (magyar koronás címerpajzson), Schulcz István 1927, Dr. Hegyi Kapisztrán 1944–45–46, Kemenes József 1941, Dr.Kürti Menyhért 1928, tordai vasadi

¹⁸ Dobó István Vármúzeum (DIV) Történeti Dokumentáció (TD) 81.39.1.

¹⁹ Város III. negyed naplója. EFT A.

²⁰ Maklári II. negyed naplója. EFT A.

²¹ Egri Népújság 1929. február 7., február 9.

²² A botokon és szalagokon szereplő nevekhez: Petercsák 2010a: 253–258.

Kovács György 1928-1929, Herinyi János (koronás címerpajzson), Dr. Ivánovich Emil 1925, Ridorcsik Imre (címerpajzson), Dr. Pálos Bernardine 1942, Küzdi Aurél o bist 1939, Katinczky Gyula kanonok (babérkoszorús lemezen), Venczel Endre 1930 (címerpajzson), Dr. Jób Géza 1935 (címerpajzson). A színes szalagok feliratai: Dr. Ambrus István 1923–24, Juhász Ferencz 1924–25, Kovács György. A Gröber család emlékét megőrkítő háromlevelű lóhere legkésőbbi évszáma alapján a bot 1909-ben készült. (2. kép)

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 95.141.1.

Magassága: 128 cm, Szélessége felül: 9,5 cm, Szélessége alul: 3 cm

Valószínűleg szőlőgyökérből készült, felső végén szabálytalan görcsben végződő, réz szegecsekkel és pajzs alakú réz lapokkal díszített bot, amelyre tintával és festékekkel írták, illetve belevésték a fertálymesterek nevét és évszámát 1905-től 1949-ig. Az 1905-ben készült botot a Város IV. negyede használta.²³ A színes szalagokon festett és himzett nevek olvashatók 1906-tól 1949-ig.

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 95.142.1.

Magassága: 140 cm, Szélessége felül: 10 cm, szélessége alul: 2,5 cm

Gyümölcsfából készült, rücskös, felső végén kiszélesedő és a tetején egyenesre fűrészelt bot, amelybe a tetejétől az aljáig folyóírással vésték bele az 56 nevet 1875-től 1940-ig. A színes szalagokat a bot tetejére szögelték. A Hatvani III. negyed fertálymesterei használták 1940-ig, majd 1941-ben, Keller Aladár fertálymester idejében új botot (93.3.1) készítettek, mert ekkor már nem volt hely a további nevek bevésésére.

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 95.143.1.

Magassága: 173 cm, Szélessége felül: 8 cm, Szélessége alul: 3 cm

Gyümölcsfából faragott, a tetején bunkóban kiszélesedő és itt vésett rozettával és abból kiágazó levelekkel és indákkal díszített bot. A felső részén stilizált virágok és vonalak között „HS 1913”, ezzel átellenes oldalon „TJ” monogram olvasható. A bot felső végétől 22 cm-re egy peremet alakítottak ki, hogy a botra kötött szalagok ne csúszzanak le. Jelenleg a boton nincsenek szalagok. A HS monogram feloldásával (Horváth Sándor), kideríthető, hogy a botot a Hatvani II. negyedben használták, és valószínűleg 1913-ban készítették.

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 2010.1.1.

Magassága: 147 cm, Szélessége felül: 7 cm, Szélessége alul: 3 cm

Fából esztergályozott és simára csiszolt, bunkóban végződő bot, felül peremmel, hogy fölé köthessék a szalagokat. A bolt alján gumiból készült védőtok van. A Maklári I. negyedben használták. A bot felső részén található vésett felirat: „Emlékül Brinza Béla 1921, a perem alatt Kocsis Bernát 1948 feb 9, Pelyhe Sándor 1949 feb 9” szöveg olvasható. A botra kötött színes szalagokon 1891-től 1949-ig 15 himzett név – köztük Hedry Lőrinc Heves megyei főispán (1934), Okolicsányi Imre Heves megyei alispán (1935) – található. A bot készítésének idejére a negyed fertálymesteri jegyzőkönyvében találunk adatot.

2. kép. Fertálymester nevét tartalmazó díszes lemez a 95.140.1 ltsz. botról (Tanyi Sándor rajza)

²³ Breznay 1907: 48. alapján.

Eszerint az 1921-ben fertálymester Brindza Béla temetkezési vállalkozó 1948 elején készítette a botot, amelyen az akkor megválasztott Kocsis Bernát neve és az eskütétel ideje (február 9.) is szerepel.²⁴

Fertálymesteri bot. Leltári szám: 2010.2.1.

Magassága: 122 cm, Szélessége felül: 10,5 cm, Szélessége: 2,3 cm Fából faragott, felül görcsben végződő bot, amelyre a kiszélesedő résznél színes szalagokat kötöttek. A Szent István-városban (13. negyedben) használták szalagokon lévő nevek alapján 1938-tól 1949-ig.²⁵

Fertálymesteri bot. Gyarapodási napló szám: 8/2010.

Magassága: 147 cm, Szélessége: 12 cm Mívesen megmunkált, felül gömbben végződő bot, amelyet a gömbön faragott virág girland és rózsák díszítik. A gömb alsó részén körben olvasható vésett felirat: *EMLÉKÜL A FELNÉMETI NEGYED MESTEREINEK 1924. RUPPERT ANTAL*. A boton felülről lefelé folyóírással 121 név olvasható Hajdú I. 1820-tól Schüsler M. 48-ig. A bot alsó része lecsavarozható, és a réz védőburkolat fölött *TAJTHY SZOBRÁSZ* felirat látható, aki ismert faszobrász volt Egerben. Vele készítette a botot Ruppert Antal kádármester, annak emlékére, hogy az akkori Felnémeti, ma Rác negyedben 1924-ben fertálymesternek választották. A bot tetején lévő réz karikába kötve 7 szalag van nevekkal és évszámokkal.²⁶ (3. kép)

A múzeumi gyűjteményben lévő botok mellett a Város II. negyedének botjáról megmaradt egy fénykép a fertálymesteri napló 1939. január 15-i közgyűlési jegyzőkönyvébe ragasztva.²⁷ Ez ifj. Brindza Béla temetkezési vállalkozót ábrázolja kezében a korábbiaktól eltérő formájú bottal. A láthatóan rücskös bot felül behajló bunkóban végződik, és a felső részén olvashatatlan vésett nevek vannak. A botra kötött egyik szalag évszáma 1928. (4. kép)

A fertálymesteri botok széles skálája látható a Néprajzi Múzeum Fotótárában lévő, Gönyey Ébner Sándor által 1933-ban készített fényképen.²⁸ (5. kép) A változó méretű szalagos botokat a fertálymesterek bal kézzel a vállukra vetve hordták, és jól kivehető a 95.140.1. ltsz. számú, lemezekkel kivert bot, valamint a Felnémeti negyed gömbben végződő impozáns méretű botja. A rövidebbek között egy görbe botot is felfedezhetünk, amelyről szalagok lógnak le. A botokat általában valamelyik fertálymester készítette, de a készítőre vonatkozóan ritkán találunk adatokat: ilyen a Felnémeti negyed 1924-es botja, amelyet Ruppert Antal faszobrász faragott, illetve a Maklári I. negyed 1947-ben készített botja, amely Lájér János asztalosmester munkája.²⁹

A fertálymesteri jegyzőkönyvekből kiderül, az egyes negyedekben gyakori, hogy a meglévő régi bot helyett újat készítettek, vagy az elveszett botot kellett pótolni. A Maklári II. negyedben 1896-ban újították meg a fertálymesteri pálcát, ami egy forintba került.³⁰ A Hatvani II. negyedben a fertálymesterek szinte versengtek, hogy ki tud szebb botot készíttetni. 1923-1933 között pontosan nem azonosítható időpontban olvasható a

²⁴ DIV TD 2009.1.1 1948. február 9.

²⁵ Breznay 1939: 75. alapján.

²⁶ A botot Bujdosné Pap Györgyi muzeológus vásárolta a múzeum számára 2010-ben az EVAT Zrt. anyagi támogatásával. Publikálás alatt.

²⁷ DIV TD 81.39.1.

²⁸ Néprajzi Múzeum Fotótár Ltsz. 69195.

²⁹ DIV TD 2009.1.1.

³⁰ A Maklári II. negyed naplója. EFT A.

3. kép. A Felnémeti negyed fertálmestere köpenyben és a faragott fertálmesterei bottal (Gönyey Ébner Sándor 1933, Néprajzi Múzeum F.69193).

4. kép. Ifj. Brindza Béla fertálmester köpenyben és bottal 1938-ban (DIV TD. 81.39.1).

5. kép. Egeri fertálmesterek jelképekkel (Gönyey Ébner Sándor 1933, Néprajzi Múzeum F.69194).

fertálmesterei naplóban, hogy Kovács István és Horváth Sándor a negyedmesterei testület két legfiatalabb tagja nem találták megfelelőnek a negyedmesterei pálcát, hogy a negyedmesterei testületnek tekintélyét azzal is emeljék, egy igen nagy hatalmas botot készítettek: amelyen ők és családjuk meg van örökítve. Valamikor 1926 után Takács József látta, hogy sem a régi, sem az azt követő fertálmesterei jelvények nem felelnek meg. Ennél fogva... egy igen szép negyedmesterei pálcát szerzett a testület részére, amely a

legmagasabb igényeknek is megfelel.³¹ A Város II. negyedében Práff Nándor fertálymester 1925. január 24-én az új fertálymester megválasztásakor javasolta, hogy a meglévő 50 éves *negyedmesteri bot* helyébe egy újat készíttet. A közgyűlés elfogadta az új bot felajánlását, de azt a régivel együtt mindig átadják az új negyedmesternek, vagyis a felvetéssel szemben nem teszik múzeumba.³² Szoó Kálmán fertálymester 1934-ben már két botot vett át elődjétől, és a felesége az újabbra kötött szalagot.³³ Ugyanebben a negyedben Szabó Aladár lelépő fertálymester 1948. január 20-án ajánlotta fel, hogy a *korábbi zavaros időkben*, valószínűleg a II. világháború éveiben eltűnt fertálymesteri botot elkészítteti.³⁴ Erre azonban már nem igen került sor, hiszen a fertálymesteri intézmény a következő években megszűnt. A Maklári I. negyedben Lájér János, a fertálymesterek korelnöke (1891-ben volt negyedmester) 1947-ben készített új fertálymesteri pálcát, így ezután már kettő volt. Ezért a fertálymesteri közgyűlés február 9-i ülésén úgy döntött, hogy a régi botot a negyed fertálymesterei elnökének adják használatra *tisztelet jeléül*.³⁵

A negyedek fertálymesteri testületeinek jegyzőkönyveiben rögzítették, hogy az új mester megválasztásakor átvette a jelképeket, köztük a botot. Erre minden fertálymester rávésette a nevét és a lelépő házánál adott lakomán felolvasták a teljes névsort, hogy emlékezetükbe idézzék a derék elődöket. Aki viszont összeütközésbe került a törvénnyel, méltatlanná vált a fertálymesteri névre, annak a nevét kivakarják a botból és nem említik többé.³⁶ Ilyen konkrét esetről nem tudunk. A Cifra-Sánc negyedben a jelképek átadásakor történt meg 1936. február 9-én a negyedmesteri botba az új fertálymester *plakettjének* a beverése, *mely a negyedmester nevét és az évszámot tünteti fel egy ezüst pajzsalakú címeren*.³⁷ Ehhez hasonlóan a Város I. negyedében is a botba vert fémlemezek örökítették meg a fertálymesterek nevét.³⁸ A Város II. negyedben az 1936. január 16-i közgyűlés jegyzőkönyve szerint, amikor az új fertálymester átvette hivatalának jelvényeit, akkor a *lelépő* (előző) felesége szép szalagot kötött a város színeiből rajta a férje nevével és hivatali idejének évszámával.³⁹ A fent bemutatott botokon a szalagok a legsérülékenyebbek, és a használat során több leszakadhatott.

A fertálymesteri bot fontosságát és tisztségre vonatkozó jelkép voltát tükrözi, hogy a Város II. negyed fertálymesteri testülete 1931. január 18-i ülésén az elnök azt indítványozza, *hogy a negyedmesteri botokat egy hétig Halasi János* (fodrászmester) *kirakatába közszemlére tétessék ki*.⁴⁰

Kutatásunk során nem találtunk adatot más településen a fertálymesteri botra, mint jelképre vonatkozóan. Ugyanakkor Tálasi István és Bánkiné Molnár Erzsébet említi a Kiskunságban szokásos *tizedbotot*, *tized botját*, ami némiképpen az egri fertálymesteri bothoz hasonlóan az éjjeli őrzést ellátó botosok eszköze, aminek átvételével nyerték el

³¹ DIV TD 81.28.1.

³² DIV TD 81.39.1.

³³ DIV TD 81.39.1.

³⁴ DIV TD 81.39.1.

³⁵ DIV TD 2009.1.1.

³⁶ Breznay 1939: 36.

³⁷ DIV TD 2009.2.1.

³⁸ Lásd a 95.140.1 ltsz. botot.

³⁹ DIV TD 81.39.1.

⁴⁰ DIV TD 81.39.1.

rendészeti hatáskörüket. A tizedenként kijelölt 2-2 botos napi váltásban látta el a városrész éjszakai őrzését, és húzták maguk után a tized nevével és az évszámmal jelzett, alsó részén legalább nyolc csörgő karikával ellátott botot.⁴¹

Az egri fertálmesterek másik fontos jelképe a *százcánú*, *százcállérú fertálmesteri köpeny*, amit az új tisztségviselő a bottal együtt vett át elődjétől. A Dobó István Vármúzeum Történeti Gyűjteményének három fertálmesteri köpenye mellett számos fénykép őrzi e darabokat.

Fertálmesteri köpeny. Leltári szám: 78.74.1.

Hossza: 128 cm, Kerülete alul: 767 cm

Fekete finom posztóból készült, két darabból varrott, elől két oldalt és a nyak alatt 37 cm széles piros posztóval bélelt. Gallérja fekete bársony, a szélei körben fekete zsinórral sujtásolva. Mellén két fekvő pajzs alakú ezüst csat fogja össze, amelyet virágmotívumok díszítenek és makkban végződő ezüstlánc lóg le róla.

Fertálmesteri köpeny. Leltári szám: 78.75.1.

Hossza: 116 cm, Kerülete alul: 521 cm

Fekete finom posztóból készült, két darabból varrott, elől két oldalt és a nyak alatt 25 cm széles piros posztóval bélelt. Gallérja fekete bársony, a szélei körben fekete zsinórral sujtásolva. Csatja hiányzik, amely fekvő formájú fekete zsinórral sujtásolt virágmotívumhoz kapcsolódott.

Fertálmesteri köpeny. Leltári szám: 2010.3.1.

Hossza: 118 cm, Kerülete alul: 570 cm

Fekete finom posztóból készült, két darabból varrott. Gallérja fekete bársony, a szélei körben zsinórral sujtásolva. Mellén ezüst szálból font két csat fogja össze.

A fertálmesteri köpenyekről mind a helyi sajtóban, mind a negyedek jegyzőkönyveiben elég későn olvashatunk. Az Eger újság 1885-ben említi a fertálmester *százcállérú hivatalos köpeny*-ét,⁴²Breznay 1907-ben az „ezüst-csattos és bokáig érő, százcállérú fertálmesteri köpönyeg”-ről ír,⁴³1910-ben pedig a *százcánú galléros fertálmesterek*-ről olvashattak az egriek.⁴⁴Az Egeri Népjátság 1929-ben az új negyedmesterek avatása kapcsán írt a *pirosbélésű köpönyeg*-ről.⁴⁵ A Város III. és Maklári II. negyedének jegyzőkönyvében 1934-ben szerepel először az ingóságok között átadott *fertálmesteri köpönyeg*,⁴⁶de a *százcánú köpönyeg* kifejezés a helyi sajtóban is általánossá vált.⁴⁷

A köpeny esetén is gondolhatunk a viselet darabra, mint a városrészben egy évig a tanács által elismert hivatalos személynek méltóságot kölcsönző jelképre. Breznay egyenesen a rómaiak bíborszegélyű tógájához hasonlítja a valóban az uralkodók palástjához hasonlóan bő köpenyt, amely tekintélyt ad viselőjének, és megkülönbözteti

⁴¹ Tálasi 1937: 445.; Bánkiné Molnár 2011: 49–50.

⁴² Eger 1885. február 3. 52–53.

⁴³ Breznay 1907: 3.

⁴⁴ Egeri Híradó. 1910. február 12. 3.

⁴⁵ Egeri Népjátság. 1929. február 10.

⁴⁶ A Város III. és Maklári II. negyedének naplója. EFT A.

⁴⁷ Eger-Gyöngyösi Újság. 1934. szeptember 4. 2.

az átlagembertől.⁴⁸ Nem véletlen, hogy a köpeny (talár) bírósági és városi tisztségviselők körében hivatali viseletként elterjedt.⁴⁹ Lehet, hogy a 18. században a bothoz hasonlóan a fertálymesterek éjszakai cirkálásaihoz, a rendfenntartáshoz védőruhaként is szükség volt a köpenyre. Ennek azonban semmilyen írásos nyomával nem találkoztam. A város hat baktere 1795 februárjában kérte a magisztrátust elrongyolódott köpenyeik kicserélésére. A jogos kérést a tanács teljesítette.⁵⁰

A fertálymesteri köpenyt egri magyar szabók varrták a legjobb minőségű fekete posztóból. A legnagyobb dicsőség volt egy szabómester számára, ha megrendelést kapott egy ilyen munkára. A 20. század első felében Hibay György, a város első szabója varrta a legtöbb köpenyt. Ez tulajdonképpen egy körgallér, ami két db 140 cm széles posztóból készült hátul összevarrva. A nyaknál ráncolt köpeny rendkívül bő, alul a hossza 521 cm-től 767 cm-ig terjed. 1934-ben fontosnak tartották megjegyezni a Város III. negyedében, hogy az átadott köpeny *vitéz kötéssel* készült. Értékes része az ezüsből készült csat és lánc, amit a megrendelő készíttetett el ötvössel.⁵¹ Az 1938-ban esküt tett fertálymesterek csoportképpen szereplő fertálymesterek fele makkos, másik fele makk és lánc nélküli csatos köpenyben látható. A köpeny költségeit 1933 előtt a negyedek fedezték, amit a fertálymesterek adtak össze. A tisztséget betöltött módosabb férfiak maguknak is varrattak fertálymesteri köpenyt. Az árra vonatkozóan az 1930-as, 1940-es évekből vannak adatok. 1933-ban az Egri Negyedmesteri Testület elnökségének és választmányának a határozata értelmében *elkészítette mind a 12 negyed hivatalban levő negyedmestere számára a már-már letűnt, a feledésbe ment hivatali öltözetet: a fertálymesteri köpönyeget*. Ezek elkészítése és a csatok beszerzése közel 1000 pengőbe került, amely fedezetül az összes negyedmester adományát kérték.⁵² A fertályok maguk is készíttettek köpenyt, amiért 1935-ben a Hatvani II. negyed 58 pengőt fizetett.⁵³ 1948. január 20-án a Város II. negyedének közgyűlése megszavazta, hogy az elmúlt évben elveszett köpeny helyett újat csináltassanak, s annak fedezetét a tagoktól gyűjtsék össze. A 20–100 Ft-os adományokból 680 Ft gyűlt össze, és ebből tervezték a varratást.⁵⁴ Mivel ez a napló utolsó bejegyzése, nem tudjuk, elkészült-e a fertálymesterség megszüntetése előtt a köpeny. Több negyedben dokumentálható, hogy fertálymesterek ezüst csatot ajándékoztak, ami 1938-ban 14 pengőbe került.⁵⁵ A Maklári II. negyedben 1935-ben Siller János negyed elnök, a Város III. negyedében pedig 1935-ben fertálymesternek választott Berecz Fridél irgalmas rendi házfőnök ajándékozott egy köpenyhez való ezüst csatot, amely utóbbi tény az átvett tárgyak jegyzőkönyvi rögzítésekor még 1937-ben is fontosnak tartották megjegyezni.⁵⁶

⁴⁸ Breznay 1907: 3.

⁴⁹ Bódiné Beliznai 2011: 92–96.

⁵⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) V-1/b. 175. d. B.CV.a.915.

⁵¹ Város III. negyedének naplója EFT A.; Cs. Schwalm 2000: 316.

⁵² MNL HML V-72/b. 10. d.

⁵³ DIV TD 81.28.1.

⁵⁴ DIV 81.39.1.

⁵⁵ DIV 81.28.1.

⁵⁶ Maklári II. és a Város III. negyedének naplója. EFT. A

Nem ismertek a fertálymesteri köpeny használatának kezdetei. Mivel a fertálymesterek 1920-as éveikig szokásban volt jutásai között nincs nyoma a rendfenntartáshoz, éjszakai cirkáláshoz kapcsolódó, és „védőruhaként” szolgáló köpenynek, így nagyobb a valószínűsége a városi kötelezettségekhez fűződően rangot kölcsönző ruházatnak. A bottal együtt a köpeny a 19. század második felében, utolsó harmadában – a hagyományörző funkció erősödésének az időszakában – kaphatta a történelmi távlatot és több évszázados tradíciót erősítő szerepet. Ekkor már nem terhes kötelezettségnek tekintették a tisztséget, mint a 18. században, hanem némi feladatokkal járó, de inkább megtiszteltetésnek számító és rangot jelentő intézménynek. Mivel a közéleti tisztesség és feddhetetlen erkölcs alapján a kiérdemültek választották az új fertálymestert, ez rangot jelentett, és nem illett visszautasítani a felkérést. A hivatal erkölcsi súlyát fokozta, hogy a 19. század végétől magas rangú egyházi, az első világháború után pedig vármegyei és városi vezető tisztségviselők is fertálymesterek lettek. A kiegyezés óta egyre megbecsültebb tisztséget az is jellemezte, hogy a város által megkívánt tennivalókat egy-két külvárosi fertálymester kivételével – különösen a középosztálybeliek – helyetlenséggel végeztették, aki ezért felvette a megválasztott negyedmester tiszteletdíját.⁵⁷ Már az 1870-es évektől dokumentálhatók az egri fertálymesterséghez kapcsolódó vendéglátások, trakták, amikor a lelépő és az új fertálymester „régii jó szokás szerint” megvendégelte a negyedben lakó elődeit. A kötetlen, társas együttlétek fontos alkalmak voltak a különböző társadalmi rétegekből érkező fertálymesterek számára, és hozzájárultak az egyes negyedek identitásának erősítéséhez.⁵⁸ A tisztség rangja és erkölcsi súlya az első világháború után tovább emelkedett, amikor már semmilyen díjazás nem járt vele. Különösen az Egri Negyedmesteri Testület 1931-es megalakulása után erősödött a történelmi hagyományok tisztelete és ápolása.

A két jelkép – a bot és a köpeny – átadására a 19. század utolsó harmadától vannak adatok, amelyre rendszerint az új fertálymester megválasztásakor, illetve a negyed tulajdonát képező ingóságok átvételekor került sor. A botot az 1880-as években az eskütétel után adták át, a köpeny ekkor történő átvétele viszont csak 1934-től szerepel a jegyzőkönyvekben. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a két jelképet egyszerre adta át a leköszönő fertálymester utódának. A szemtanú Breznay 1939-ben – korszak megjelölése nélkül – említi, hogy néhány negyedben már a választást megelőző *suttogóról* küldöttség ment a jelölttért, hogy jelenjen meg az „eljegyzésre.” A Felnémeti negyedben december 8-án a háromtagú küldöttség már ekkor magával vitte a botot és a köpenyt is.⁵⁹ A bot és a köpeny általános használatát tükrözi, és az egri fertálymesterséget, mint értékes lokális hagyományt reprezentálja egy márvány talapzaton álló, ezüsből formált 25 cm magas fertálymester szobor, fején pörge kalappal, százcáncú köpenyben és felszalagozott fertálymesteri bottal. Ezt az egri fertálymesterek készítették 1907-ben, és felajánlották a Dobó szobor leleplezése alkalmából augusztusban rendezett XII. Országos Dalverseny díjaként. A szobrot a verseny harmadik csoportjának első díjaként a Budapesti Asztalos Ifjak

⁵⁷ Breznay 1939: 48–49.

⁵⁸ Petercsák 2013.

⁵⁹ Breznay 1939: 34–35.

Dalköre nyerte. Az átadás előtti napokban az egriek is láthatták a szobrot Zander Nándor kirakatában.⁶⁰

A helyi sajtóban először 1929-ben olvashatunk arról, hogy az új negyedmesterek február 9-én *pirosbélésű köpönyegben és díszes szalagos botokkal* jelentek meg a bazilikában tartott szentmisén és tették le utána az esküt a városháza nagytermében.⁶¹ A Negyedmesteri Testület megalakulása után már 1932-ben intézkedtek arról, hogy *a régiszabású és kedves egyenruhát, a fertálymesteri köpönyeget minden tényleges negyedmester viselje*, s már ebben jelentek meg – kezükben tartva a fertálymesteri botot – az 1933. októberében tartott Bor-hét szüreti felvonulásán.⁶² 1934-ben még azt emeli ki a helyi újság, hogy *az előző éveknél ünnepélyesebb keretek között megy végbe a fertálymesterek Apollónia-napi eskütetele... most történik meg először, hogy az új fertálymesterek festői viseletükben, százáncú, piros béléses köpönyegükben vonulnak fel egy csoportban a városházára a templomból.*⁶³ Ebben az évben két alkalommal már Budapesten is megjelentek a százáncú köpenyben és fekete kalappal a fertálymesterek. Először az augusztus 20-i Szent Jobb körmenetben vonultak a népviseleti csoportok után és a frontharcos díszszázad előtt, másodszer pedig Egert képviselték Horthy Miklós Kormányzó Budapestre történt bevonulásának 15. évfordulóján, 1934 szeptemberében.⁶⁴ 1935-ben határozott úgy az Egri Negyedmesteri Testület gyűlése, hogy *az ünnepesebb és köpönyeges kivonulásoknál a fertálymesteri botot is magukkal viszik a tényleges fertálymesterek, mint a régi fertálymesteri juridikció jelvényét.*⁶⁵ Ezzel már az ünnepi öltözet nemcsak az avatáson jelenik meg – ami a következő években általános jelenség –, hanem a korábbi években esetenként előforduló ünnepi kivonulások általánossá válásáról van szó. Így „teljes díszben,” köpenyben és bottal vettek részt a Szent Jobb egri fogadásán 1938. június 4-én, és 8 fertálymester köpenyben és zászló alatt képviselte Egert a magyar honvédség Kassára történt ünnepélyes bevonulásán. Fogadták az 1940. november 26-án Erdélyből hazatérő egri házi ezredet is a Dobó téren,⁶⁶ és 1942. október 21-én az Egerbe érkező Kállay Miklós miniszterelnök pályaudvari ünnepélyes fogadásán testületileg, teljes fertálymesteri díszben jelentek meg.⁶⁷ A negyedmesteri testület koordinálta a hivatalban lévő fertálymesterek részvételét az egyházi ünnepek alkalmával szervezett körmeneteken, húsvétkor, úrnapján és a szerviták Fájdalmas Anya búcsúján köpenyben és kezükben gyertyával vonultak fel.⁶⁸

⁶⁰ Egri Dalünnep 1907. augusztus 15. 10., augusztus 17. 20., augusztus 19. 10. Korábban Bakó Ferenc nyomán tévesen publikáltuk, hogy a műalkotást a Dobó-szobrot készítő Stróbl Alajosnak adományozták a fertálymesterek. Bakó 1994:11.; Petercsák 2010a: 262.

⁶¹ Egri Népújság 1929. február 10.

⁶² Breznay 1939: 58.

⁶³ Eger-Gyöngyösi Újság 1934. február 7. 2.

⁶⁴ Eger-Gyöngyösi Újság 1934. augusztus 18. 1., szeptember 4. 2.

⁶⁵ Eger-Gyöngyösi Újság 1935. március 27.

⁶⁶ Eger 1938. július 7.; Petercsák 2012: 31–32.

⁶⁷ MNL HML V-72/b. 9. k.

⁶⁸ MNL HML V-72/b. 10. d.

ZÁSZLÓ

Az Egri Negyedmesteri Testület mint civil szervezet 1931-ben alakult meg, de az egységesülés előfutárának tekinthető, amikor 1896-ban Párvy Sándor apát-kanonok – annak emlékére, hogy 1894-ben a Hatvani III. negyedben fertálymesternek választották – zászlót adományozott az egri fertálymestereknek. Erről nem maradt fenn ábrázolás, de 1920-ra már alaposan megrongálódott.⁶⁹ Az új zászló felszentelésére 1921. május 22-én, Szentháromság vasárnapján került sor. A zászló 23 000 koronába került, amit a fertálymesterek adtak össze, a zászlóanyák pedig a hivatalban lévő fertálymesterek feleségei voltak. Ők 100–100 koronával, Lepres Bernátné 200 koronával *megajándékozták és szép szallagot s koszorút akasztottak a zászlóra.*⁷⁰ Az eseményről részletesen beszámolt az Egri Népújság is. Ebből tudhatjuk, hogy a díszes zászló nehéz fehérselyemből készült, körül arany rojtozattal. Egyik oldalán a Szentháromság képe, a másikon Magyarország védőasszonya volt. *10 órára már csaknem szorongásig megtelt a Liceum aulája minden rendű és rangú érdekelttel és érdeklődővel. ½ 11 előtt pár perccel indult meg a szépen rendezett fölvonulás. Elöl az új zászlót becsavarva vitte Lepres Bernát, mellette két oldalt Pogonyi Ignác és Siller János. Mindhárman ezüst csattos százcáncú fertálymesteri gallérban, az ősi viseletben. Utánuk 24 viruló szép nyoszolyólány és mellettük 24 vőfély. Minden városnegyedből 2-2. Majd a zászlóanyák jöttek férjeikkel, a ma hivatalban levő fertálymesterekkel. Ezután szép rendben mintegy 150 fertálymester viselt egri polgár a társadalom minden osztályából. A menetet a különböző céhek és olvasókörok, egyesületek felvonulása zárta be, mindegyik a maga zászlója alatt.*⁷¹ A főszékesegyház szentélyében Csekó Gábor nagyprepost, mint védnök várta a menetet. A szentélyben a két padsor előtt álltak fel a nyoszolyólányok vőfélyeikkel, a zászlóanyák pedig az oltárral szemben lévő két padsorban helyezkedtek el. A templom hajója megtelt a hívők sokaságával, s ott volt a megyétől Isaák Gyula alispán és a várostól Trak Géza helyettes polgármester, valamint a főkáptalan több tagja is. Szentmisét Török Kálmán prepost-kanonok, előző évi fertálymester mondott, minisztránna is fertálymester viselt polgár volt. Az ünnepélyességet fokozta, hogy az oltár körül húsz fertálymester állt égő gyertyákkal. Mise alatt a Polgári Dalkör énekelt Grónay Andor, volt fertálymester vezénylese mellett. A zászlószentelés után Török Kálmán szentbeszédében a fertálymesterek összetartozásáról és vallásos hitéről beszélt. *Ez a zászló... már nem pusztán dísz és anyag többé, hanem kifejezője a testületi összetartozásnak, kifejezője a lelkek hitének és abbéli akarátának, hogy Egerváros fertálymesteri testülete példaadóan kíván előjárni a város lakossága előtt nemcsak a polgári erényekben, hanem a katolikus hit megvallásában és a hit szerint való élelésben is.*⁷² A fertálymester avatáskor ezzel a zászlóval vonultak át a bazilikából a városházára, de ezzel vettek részt a budapesti Szent Jobb körmenetben és a magyar honvédek kassai fogadásán is. 1941-ben a központi választmány tagja volt Kovács István zászlótartó.⁷³

⁶⁹ Breznay 1939: 56.

⁷⁰ Egri Katolikus Tudósító. 1921. június 95.

⁷¹ Egri Népújság. 1921. május 24.

⁷² Egri Népújság. 1921. május 24.

⁷³ Beszámoló 1941: 33.

FERTÁLYMESTERI JELVÉNY

Az 1930-as években a város negyedmestereinek egységes szerveződését szimbolizálta és összetartozásukat erősítette a fertálymesteri jelvény. Ez egy ovális formájú kitűző volt a város címerével, *EGER VÁROS FERTÁLYMESTERI TESTÜLETE* felirattal, és ahogy a korabeli leírásban olvasható „ott domborodik rajta a két izmos, egymásba fonódó baráti kéz, készen arra, hogy egymást soha el ne engedje, a magyar testvért a magyar testvérrel szemben tartandó kötelelességekre figyelmeztesse: ebben ... a városban nagyot, szépet és jót akarni, jövőt alkotni csak testvéri összefogással, egyetértéssel lehet. A két jelvény-részletet babér- és tölgy-koszorú köti össze, mintegy jutalmul azért az önzetlen munkáért, amit a szabad, a polgártársai megbecsülésére büszke egri polgár végez a köznek, amiért őrzője a régi tisztas hagyományoknak s hordozója az egyre jobban kivesző értékes polgári erényeknek.”⁷⁴ A jelvényeket minden negyedmester megváltotta, és ruhájára tűzve viselte.⁷⁵

FERTÁLYMESTERI JELKÉPEK A 21. SZÁZADBAN

Egerben ma is használják a fertálymesteri kellékeket. A botokat a régiek nyomán Várkonyi György főkapitány⁷⁶ tervezte, s egységesen 130 cm hosszúak, 6 cm átmérőjű gömbben végződnek, amelyekre hivatali évének végére minden fertálymester otthon ráköti a nevét és az évszámát megörökítő színes szalagot. A múzeumban őrzött eredeti darabok alapján a testület varratta meg a köpenyeket, de a korábbi ezüst csat helyett fehér zsinórt alkalmaznak. A köpenyek ma is rendkívül bő szabásúak, kerületük alul 760 cm. Ahogy régen, ma is előfordul, hogy valaki saját magának varrat köpenyt, s azt hivatali ideje lejárta után is viselheti a testület rendezvényein.⁷⁷ Az új fertálymester városi avatásakor terítik a vállára a köpenyt és veszi át a szalagos botot, a főkapitány pedig a saját – nagyobb méretű – botjával a vállát megérintve fogadja be a testület tagjai közé. (6. kép) Új elem a fertálymesteri viseletben a Bocskai-sapkára emlékeztető süveg, amit méretre varratnak. Régen fekete kalapot hordtak.

A mai fertálymesteri testület is rendelkezik zászlóval, amely fehér színű, a szélén körben piros-zöld fogazással díszített, egyik oldalán az egyesület címerével, a másik oldalon *EGRI FERTÁLYMESTERI TESTÜLET 2000* felirat olvasható. A címer hasított és vágott pajzsának két vörös mezőjében ezüst kettős kereszt, amely az apostolkodásra, az elesettek, szegények, özvegyek és árvák megsegítésére figyelmezteti a fertálymestereket. A másik kék mezőben az ágaskodó arany oroszlán Isten nagyságát szimbolizálja, akiben való hit a testület támasza. A sisakdísz a heraldika szabályai szerint a koronából emelkedő oroszlán. A pajzson és a sisaktakarón megjelenő vörös és kék Eger város színeit idézi. A testület vezetőségének ma is tagja a zászlótartó. Minden

⁷⁴ Breznay 1939: 59.

⁷⁵ DIV TD 81.28.1. 1935. február 9.

⁷⁶ Ilyen tisztség korábban nem volt Egerben, de 1996-ben a fertálymesterség újjászervezésekor a még élő negyedmesterek adományozták ezt a címet Várkonyi Györgynek.

⁷⁷ Várkonyi György közlése, 2011.

fertálymester megkapja a kabátra tűzhető, 2,5 cm átmérőjű, kör alakú kis jelvényt, amelynek alapja az 1930-as évekbeli jelvény, felirata is megegyezik azzal, de a város címere helyett az összefogásban rejlő erőt jelképező vesszőnyaláb X formája a tizedességre utal, amely Egerben és Kolozsváron maradt meg a 20. századig. A szimbólumok között a X-es szám két oldalán a nap és a hold látszik. A testület címerével díszített, *EGRI FERTÁLYMESTER 1716* feliratú kör alakú, zománcozott fémből készült, 8,5 cm átmérőjű nagy jelvényt – melyen az évszám az újjáalakuláskor ismert első fertálymester-választásra utal – nyakba akasztva a hivatalban lévők köpennyel együtt viselik, a kiérdemültek pedig polgári ruhájukkal együtt hordják.⁷⁸

6. kép. A főkapitány felavatja az új fertálymestert (Majoros Tamás 2012).

Irodalom

BAKÓ Ferenc

1987 *Palócföldi lakodalom*. Budapest: Gondolat.

BAKÓ Ferenc

1994 *Egriség. Egri öntudat a múltban és ma*. Eger: Egri Lokálpatrióta Egylet.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

2011 A bírópálca. In Mezey Barna (szerk.): *Szimbólumok üzenet. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. 48–50. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

BÁRTH János

2007 *Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és a csikbánfalvi tizesek működése a XVII-XX. Században*. Kecskemét: Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

Beszámoló...

1941 *Beszámoló az 1941. február 9-én tartott fertálymesteri eskütételi ünnepélyről és az Egri Negyedmesteri Testület diszközgyűléséről*. Eger.

BÓDINÉ BELIZNAI Kinga

2011 Ruházat és jelképek. In Mezey Barna (szerk.): *Szimbólumok üzenet. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. 87–101. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

BREZNAY Imre

1907 *A fertálymesterségről. Adalék Eger város történetéhez*. Eger: Egri Nyomda.

⁷⁸ Várkonyi György közlése, 2014. és a Cifra-Sánc negyedben 2012-ben fertálymesteri tisztséget betöltött szerző megfigyelése.

- 1939 *Az egri fertálmesterségről. Adalék Eger város történetéhez.* Eger: Egri Fertálmesteri Testület.
- CSIZMADIA Andor
1983 Népi közigazgatásunk tizedesi és fertálmesteri intézménye. *Separátum a Győri Tanulmányok 5. kötetéből.* 45–73.
- CS. SCHWALM Edit
2000 Az egri férfiviselet alakulása a források tükrében. *Agria* XXXVI. 303–346.
- KAPROS Márta (szerk.)
2000 *Nógrád megye népművészete.* Balassagyarmat: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- KÜCSÁN József – PERGER Gyula (szerk.)
2002 *Győr-Moson-Sopron megye népművészete.* Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága.
1977 *Magyar Néprajzi Lexikon I.* (Ortutay Gyula főszerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PETERCSÁK Tivadar
2009 Az egri fertálmesterek feladatainak változása a 18–20. században. In Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla (szerk.): *Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára.* 161–176. Eger: Líceum Kiadó.
2010a Az egri fertálmesteri bot és köpeny. In Gyulai Éva–Viga Gyula (szerk.): *Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére.* 251–263. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság és a Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézete.
2010b Fertálmesteri tablók a Dobó István Vármúzeumban. *Agria* XLVI. 219–259.
2012 Egri fertálmesteri hagyományok. *Honismeret* XL. 3. 30–34.
2013 Kulturális örökségünk: az egri fertálmesterség. *Agria* VII.2. 149–55. Eger
- SZENDREI Ákos
1929 A közigazgatás népi szervei. *Népünk és Nyelvünk* 23–38.
- TÁLASI István
1937 A tizedbot. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 445.

Tivadar Petercsák

Symbols of quarter masters in Eger

Sixteen new ‘quarter masters’ (*fertálmester*) were initiated in 2014 in Eger who took an oath in front of the mayor of the city to continue a century-long tradition. These men representing various districts of the settlement at public events and ecclesiastical rituals of the city preserve the treasures and values of their urban district and help those who are in need. A quarter master’s attire is a puckered black cloak, a mitre and a special stick with ribbons. In Eger quarter masters were in function from the end of the 17th century until the middle of the 20th century when, after a forced four-decade-long pause of the Socialist era, an NGO (the Association of Quarter masters in Eger) decided to undertake the preservation of this local tradition and reinforcement of local identity again. The author of the article presents this institution of representatives of streets or districts (or other spatial units with some degree of autonomy) of certain settlements that was well known in the Carpathian basin in the 16th–19th centuries. These persons, as office-bearers of a semi-official local self-government,

functioned as mediators between local society and the authorities of the state. The position of quarter masters and their specific administrative duties was terminated legally in the middle of the 19th century. Yet in Eger quarter masters served as custodians of tradition, contributing to the social security system as well. Out of the objects preserved in the collections of the István Dobó Museum of Eger, the sticks with ribbons and the puckered cloaks from the last third of the 19th century symbolize the traditional institution of quarter masters. Related objects are the banner of the association and the badge from the 1930s reinforcing the sense of belonging. The institution of quarter masters was re-established at the end of the 20th century making use of the traditional symbols, to which new elements were also added such as mitre and the big badge necklace.

Szülejmán szultán halálának és türbéjének helye a szigetvári történeti és népi emlékezetben az újabb kutatások alapján

Népi emlékezetünkben a Dunántúlon szinte minden, ami régi, elpusztult, legfeljebb csak nyomokban fellelhető, az vagy török, vagy rác. Ez a jelenség mintegy utal a magyar államiság török hódoltság miatti megszakadására, illetve a 18. században a jelentős arányban más területekről érkező lakosság miatt értékelhető pontossággal többnyire csak három évszázadnyira visszanyúló hagyományainkra. Gyermekként csillogó szemekkel hallgattam az öregek meséit az alagutakról, a szántó végébe kidobott kőkecskéről, melynek fejét lecsavarva a visszatérő török aranypénzekkel tömte meg tarisznyáját; a mocsárban elrejtett arany helyét Luca nap éjszakáján felvillanó kékes lidércfényről; vagy a török basának a bővizű forráskútba rejtett aranyhintójáról. Borda szüle arcán még a ráncok is kisimultak, úgy mondta, mintha saját dicsőségéről is mesélne, mikor a templomot körülzáró törökök gyűrűjéből a szőlőhegyre menekítették az idősek ruháiba átöltöztetett, arcukra kent korommal is öregnek varázsolt lányokat. Sokat suttoztak arról is, ki mikor, merre milyen kincsek után kutatott – és járt többnyire pórul, mert mohóságában valamiről elfelejtkezett. A tiltások és a verések ellenére titokban magam is ástam az alagút után, kerestem az aranyhintót, és így találtam meg a középkori forráskút kőből faragott foglatát, az onnan kiinduló vízvezetékcsöveket, illetve elpusztult falvak, templomok, temetők helyét.

Az öregektől hallottak többsége az egykori hódoltsági területen szinte általánosan elterjedt volt, így nem meglepő, hogy Szigetvár környékén is találkozhatunk ezekkel a történetekkel. A legnagyobb török szultánt 1566-ban – Zrínyi Miklós maroknyi seregével – önfeláldozóan végleg megállító kis város esetében azonban van egy egészen különleges, valós történeti tény is: az ostrom alatt elhunyt Szülejmán szultán díszes síremléke ténylegesen itt állt. Mint arról Conte de Vecchia, Szigetvárnak a visszafoglalást követő első parancsnoka 1693. április hó 11-én írt jelentéséből értesülhetünk, a teljesen márványból épült türbéli sírkápolnát Gallo Tesch élelmezési tiszt csak azért romboltatta le, hogy olomtetejét, tornyának ónját és nagy aranyozott gombját, amely a szemtanúk szerint akkora volt, hogy két mérő gabona fért bele, Bécsbe küldje eladás céljából.¹ Az elmúlt több mint száz esztendőben az egykori türbét többször is hiába próbálták megtalálni, a falak elbontása után annak pontos helye feledésbe merült. Vagy mégsem?²

¹ A török miniatúrákon, a szultáni sátrakon következetesen megfigyelhető rangjelző aranygömb (2 mérő, nagyjából 120 l) mintegy 60 cm átmérőjű lehetett (Takáts 1927: 130).

² A türbéli búcsújáróhelynek köszönhetően a Szülejmán szultán síremlékére vonatkozó népmondák a Dunántúlon széles körben elterjedtek. A mohácsi Szücs József elmondása szerint például *A törökök azokban az években, még Magyarországot ők hódoltatták, egy márvány türbét – síremléket – építettek a fölé a hely fölé, ahová Szulejmánnak a belső részeit eltemették. Van is Szigetvár környékén egy ilyen nevű falucska, hogy Türbék, magam is jártam ott* (Szemerkenyi 2001:185). Köszönöm Küllös Imolának, hogy felhívta figyelmemet erre az adatra.

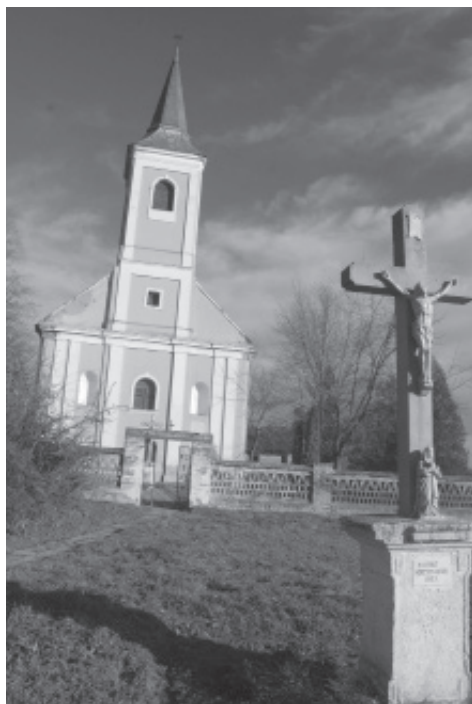
A szigetvári néphagyomány a 17. századtól napjainkig jól követhetően makacsul és következetesen kitartott amellett, hogy a szultán belső szerveit Turbékon ásták el, és pontosan ott emeltek fölé díszes márvány síremléket, ahol a mai kápolna, a búcsújáráshely található (1. kép). A néphagyománynak a szultán halálához, eltemetési helyéhez, körülményeihez kapcsolódó szálainak áttekintése azért is fontos lehet, mert az utóbbi időben újabb és újabb kutatásokat végeztek a türbe feltételezhető helyein, azonban ezek a vizsgálatok többnyire csak a történeti adatokra, illetve a helyszíni megfigyelésekre szorítkozva a források közül eleve kizárták a vonatkozó néphagyományokat.³ Ezúttal a szultán temetési helyének környezetére vonatkozó folklór-narratívákat tekintem át tanulmányomban, és elsősorban azt vizsgálom, hogy melyek igazolhatóak történeti, irodalmi adatokkal, régészeti megfigyelésekkel, a figyelemfelhívás céljával. A különböző forráscsoportok együttes elemzése lehetőséget adhat a hiányzó láncszemek kiegészítésére, illetve az olyan adatok közötti ellentmondások feloldására, mint például a szultán halálának és eltemetésének a néphagyományban szétválasztott, de a történeti forrásokban együtt kezelt helye. Tanulmányomban a terjedelmi korlátok miatt a szerteágazó szálak közül ezúttal csak kettőt emelek ki: a szultán lehetséges halálhelyeire vonatkozó, az Almás-patak keleti partjára és a mai turbéki kápolna környékére vonatkozó, történetileg is igazolható adatokat. Nem foglalkozom például – az egyébként rendkívül fontos – szőlőhegyi török kori romterület kérdésével, amelyet tudomásom szerint a népi emlékezet egyetlen esetben sem említ a szultán sátrának vagy halálának helyszínéként. Ugyancsak nem térek ki a basali, szulimáni szájhagyományra, amelyben vannak utalások a padisah halálára, de azok nem egyeztethetők össze a történeti forrásokkal. Szülejmán szultán szigetvári turbéje helyének keresése során Kováts Valéria már mintegy fél évszázada összegyűjtötte a történeti és népi emlékezetben akkor még megfogható adatokat.⁴ Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a vár 1566-os ostromát megéneklő költő, Zrínyi Miklós *Zrínyiász*-a, illetve annak Kónyi János szigetvári strázsamester átírásában népiesített változata a nép számára idegen maradt, nem jutott „le” a paraszti lakossághoz, sőt polgári vagy kismemesi közvetítéssel, illetve az oktatással sem került be Szigetvár, illetve környékének népi hagyományanyagába.⁵ Az irodalmi alkotások mellett nagyobb szerepe lehetett a már a török idők óta fontos turbéki zárandokhelynek. Az ott megforduló kereskedők, katonák, hivatalnokok, a meghalt szultán sírhelyét felkereső zárandokok lehettek korai hírvivői a szigetvári eseményeknek, és velük indulhatott

³ Hancz Erika eredménytelen és ráadásul rosszul értelmezett kifelületű feltárása során nemcsak a néphagyományokat, de még a korábbi ásatások tapasztalatait is alig vette figyelembe. Többször megismételt véleménye szerint a mai kápolna környékén semmi nem utal arra, hogy a türbe ott állt volna. Sajnos egyetlen alkalommal sem közölt állításait alátámasztó képet, metszetrajzot. Geofizikai felmérésük eredménye közöletlen, mindössze egyetlen fél mondatuk árulkodik arról, hogy lényegében az is értékelhetetlen volt (Hancz–Elçil 2012: 84–87). A *Mediterrán és Balkán Fórum* 2014. évi különnkiadásában a *Szülejmán Szultán Emlékezete Szigetváron* című konferencián elhangzott előadások közül is sajnos csak egy szakmailag nehezen értelmezhető szempont szerinti válogatás jelent meg (Pap 2014).

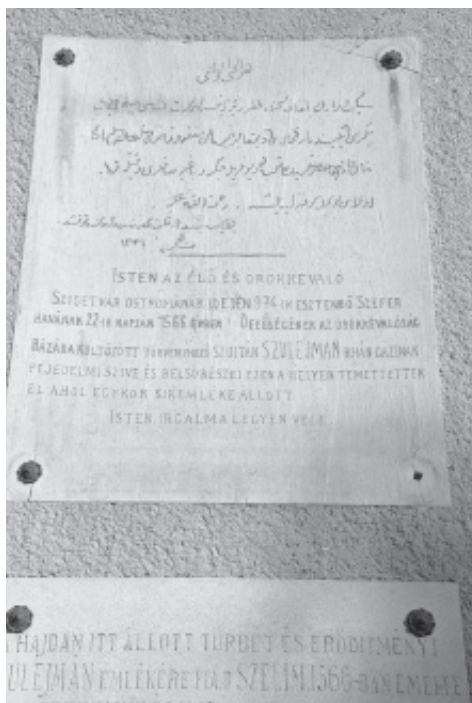
⁴ Kováts 1962.

⁵ Kováts 1962: 273.

meg a szigetvári történeti néphagyomány folklorizációs útja.⁶ E folyamat eredményéről először Esterházy Pál *Mars Hungaricus*-ából értesülhetünk, amikor az eszéki hidat is felégető 1664-es hadjárat idején a türbét is meglátogató és lerajzoló katona éppen a helyi szájhagyományra hivatkozva egészíti ki az általa látottakat, tapasztaltakat. Turbék leírásánál elmondja, hogy a törökök és a Szigetvár környékén élő ráják (keresztények) emlékezése szerint Szigetvár ostroma idején egy hársfa állott nem messze a vártól, a tóparton. Ennek árnyékában pihent Szulejmán, amikor a várból egy idetévedt golyó megölte. A helyi lakosság úgy hiszi, hogy az elhunyt szultán belső részeit innen szállították Turbékba.⁷ Ez utóbbi megjegyzés egyben rávilágít arra, hogy már a 17. században is magyarázatra szorult az az ellentmondás, hogy a következetesen Turbékra helyezett türbe távolabb állt attól a helytől, ahova a népi emlékezet a szultáni sátor helyét tette (3. kép). Ugyanez az elképzelés – a halál illetve az eltemetés helyének szétválasztása – figyelhető meg a szigeti várat 1689-ben körbezáró osztrák császári csapatok állásait feltérképező Leandro Anguissola olasz hadmérnök helyszínrajzán is. Ő azonban térképén „F” jelzet alatt az Almás-patak keleti partján

1. kép. A szigetvári néphagyomány szerint Szulejmán szultán türbéje helyére épített turbéki Nagyboldogasszony kápolna (Szerző felvétele)

2. kép. Az első, 1913-ban elhelyezett emléktábla a turbéki kápolna falán. (Szerző felvétele)

⁶ Kováts 1962: 279.

⁷ Esterházy 1989: 141.

egy ötszögletű keretbe foglalt fák közé helyezett kék ponttal csak azt a helyet jelölte meg, ahol a szultán meghalt. Turbék sajnos már kívül esett az általa ábrázolt területen.⁸ A török szultán halálának helye a helynévanyagban egyébként a mai napig megőrződött: a *Sztrácsovai-kút* környékét úgy tarják számon, mint azt a helyet, ahol az ostrom alatt a padisah táborozott és ahol meghalt⁹ (4. kép).

A türbe lehetséges helyszíneihez kapcsolódó, szerteágazó motívumok között olyan, a szőlővidékeken a beomlott pincék miatt egyébként általános elterjedt, de itt az ostrom miatt valóban használt elemek is szerepelnek, mint az alagutak. A szigeti hagyomány az első alagút építését még az ostrom időszakára helyezi, amikor a törökök Turbéktól földalatti átjárót ástak a szigetvári várhoz. Így próbáltak bejutni a várba. *Ha nem csinálták volna az alagutat, talán soha sem tudtak volna a várba bejutni, mert az itteniek a törököket folyton lőtték, s mind sorra meghaltak, akik csak megközelítették a falat. Hogy Szigetvár török kézre került, annak ez az alagút volt az oka... Az alagút lejárata a szultán sátrából vezetett Szigetbe, most azért nem látszik, mert rajta van a templom...*¹⁰ Ez az adat világosan rámutat a mi szempontunkból két fontos elemre is: népi emlékezet szerint a török ostromtábor része volt a mai turbéki kápolna környéke, és az adatközlő tudomása szerint a szultáni sátor is ott állt.

A források alapvetően a szultáni sátorhoz, majd a későbbiekben az ott elásott belső szervek helyéhez igazítva jelölik meg a felállítandó türbe helyszínét.¹¹ Az aligha lehet kétséges, hogy a jól szervezett török hadseregben a szultáni és a fővezéri sátrakat – a katonai értelemben vett vezetési pontot – az ütközőzónán kívül lévő táborban egy védett helyre kellett állítani. Németh Béla óta az Esterházy vázlatával való látszólagos alaprajzi hasonlatosság miatt számos kutató a nagyjából a mai Török-Magyar Barátság Park vonalában, az egykori *Nagy csolok dülő*¹² keleti szélén lévő, ma parkosított helyszínnel azonosítja azt az Anguissola 1689-ben készült térképén ötszög alakúnak ábrázolt területet, amelyet az „F” jelzet alatti megjegyzés szerint a szultán halála helyének tartottak¹³ (4. kép). Kováts Valéria határozottan kijelenti, hogy az általa végzett régészeti feltárás eredményeként ezt a helyet tekintjük az egykori török fővezéri sátor és Szulejmán szultán halála helyének. *A mesterséges földhányással létrehozott dombot az egykori főhadiszállás helyének tartjuk a történeti dokumentumokkal való egybevetés alapján. A többszögletű, lapos dombterületet a széleken sáncszerűen felmagasított földhányással és árokkal védték. A lapos terület kiemelkedő, kör alakú kis dombját Szulejmán egykori sátorhelyének tekintjük. Sírépület itt nem állhatott, ugyanis épület-*

⁸ Az újabb kutatások során tudomást szereztünk egy másik, feltételezhetően Anguissola-térképről is, amely már magát a türbét is ábrázolja, azonban a térkép részletes tanulmányozására mindeztáig még nem volt lehetőség.

⁹ BMF 1982: 466 (452). A bővizű forráskút vizét állítólag a várba is bevezették.

¹⁰ Kováts 1962: 258.

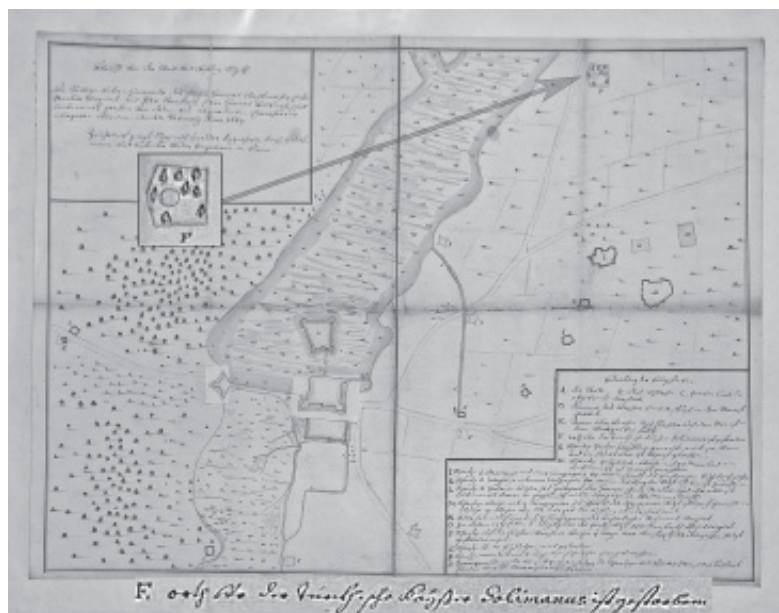
¹¹ Vatin 2008: 54.

¹² Az újkori források értelmezésének megkönnyítésére a szigetvári dülőneveket a területek többszöri névváltozása miatt ahol lehetséges, az 1865-ös kataszteri térképi állapot alapján jelöljük (MOL S 78:184.15–35., téka Szigetvár). *Kis* és *Nagy csolok dülő* nevét például egy évtizeddel korábban még *Csóluk* alakban írták (MOL S 78:184.1–14.), a 18. századi iratokban pedig még *Malizoluk* és *Velizoluk* alakban szerepel (MOL UC 50:55–56).

¹³ Németh 1903: 309–310.; Esterházy 1989: 141.

3. kép. A vár és a szőlőhegy közötti terület délnyugatról fotózva (Szerző felvétele, a légi fotózás lehetőségéért köszönettel tartozom Sasvári Gábornak és Magyar Balázs pilótának) 1. A szigeti vár, 2. Almás-patak mocsaras völgye, 3. Sztrácsovai-kút, 4. Török-Magyar Barátság Park, 5. Nagy-Csolok dűlő, 6. Török temető dűlő, 7. Turbéki kápolna, 8. Szőlőhegy

4. kép. Anguissola 1689-es térképe, az „F” jelzet kinagyítva és annak szöveges leírása. Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldakten 117. (Fasc. 167)

*nyom nem került elő.*¹⁴ Jól látható azonban, hogy Anguissola georeferált 17. századi térképe sem a mai csoloki, sem a kápolnai területet nem tartalmazza.¹⁵ Viszont az tény, hogy a 19. század közepén készített II. katonai felmérésen a *Nagy csolok dülő* szélén van egy részlet, ahol Anguissola jelzéséhez valóban nagyon hasonlóan, de nem öt-, hanem egy négyszögletes keretelésű rész közepén van egy fekete kör. Mellette pedig a vastagon szedett „Török temető” felirat, amely lefedi az egészen a régi Kaposi útig tartó területet a szomszédos, felirata szerint Turbéki pusztáig (5. kép 1).

A későbbi kataszteri térképeken is jól látható, hogy itt valóban volt valami, amibe sokan „belelítették” az ötszögletű területet¹⁶ – noha azt minden térképen egyértelműen négyszögletűnek ábrázolták.¹⁷ (Az is szembetűnő, hogy a legutóbbi időkig külön kezelt, a környező táblákba soha be nem olvasztott terület mellett változó helyen szerepel a „Török temető”, illetve a „Felső temető” felirat. Ebből arra lehet következtetni, hogy az valójában a régi Kaposi- és a Hársfa-pusztai útig tartó dülő egészének a neve, tehát nemcsak egyetlen lehatárolt helyszínre vonatkozik.) Ezt a négyszögletű területet egyébként több térképen is kettős vonallal határolták le, ami árokra utal (5. kép 2-4). Kováts Valéria régész leírása szerint *a terület mesterséges földhányás, szélei sánccszerűen vannak kiképezve, (...) a szögleteknél (...) bástyaszerű földhányásokat lehet látni. Sőt e terület bejárását is lehet látni, ugyanis a szigetvári vár felé egy kis részen nyitott. (...) Az ötszögletű térség (...) kis dombhátként emelkedik ki a környezetből. Nyugati részén még ma is egy kis kerek domb látszik, amelyet valamikor egy mély árokkal kettészeltek...*¹⁸ A névadási szokásokat és a terepi jelenségeket figyelembe véve ez utóbbi lehetett konkrétan az a pont, az a kis őskori halomsír, amelyet a nép aztán *Töröksírnak* nevezett el. A helynévanyagban dülöként megőrződött *Felső temető, Török temető*, ahol a hagyomány következetesen az ostromban elhunyt törökök sírhelyét látja, a fentiek miatt sem lehetett a négyzetesen körbeárkolt, a leírások szerint 50 m átmérőjű területen. Ezt a korábbi ásások szintén kizárják, de egyébként is könnyen belátható, hogy ezen a viszonylag kis területen töredéke sem fért volna el a népes szultáni tábornak, később a 20-25 ezerre becsült halottnak. (Ahogy a kis halmocskán sem fért volna el a palotányi uralkodói sátor.) Németh Béla és Hal Pál ír arról, hogy a turbéki kápolnánál a haditanács rendeletére kiásott török sírokat *valószínűen a török rendes temetőjébe vitték el, mely az akkori térképek szerint bekerített helyet képezett s mai napig „török temető” név alatt ismeretes.*¹⁹ Ezt a megjegyzést azonban a legtöbb szerző később már tényként kezelte.²⁰

A népi emlékezet már korábban is következetesen ebben az irányban jelölte meg az ostromban elhunyt török katonák temetőjét,²¹ sőt, az 1900-1976 között itt lévő fel-

¹⁴ Kováts 1972: 103.

¹⁵ Gyenizse–Bognár 2014: 78. 2. ábra.

¹⁶ *A hagyomány a török harcosok temetőjét is megjelöli. Szigetvártól É-ra, 2 km-re ötszögletű dombocskát tartanak még a mai napig az ostrom alatt meghalt török katonák temetőjének...* (Kováts 1961: 137).

¹⁷ MOL S 78: 184.

¹⁸ Kováts 1971: II. 10. (MNM RA VI.62/1972 Ltsz.: 9744.)

¹⁹ Németh 1903: 309–310.; Hal 1937: 18.: *Valószínűleg 1693-ban a Turbéknál lévő törökök csontjait is ide temették. Szabálytalan ötszögű területen van.*

²⁰ Kováts 1971: II. 10. (MNM RA VI.62/1972 Ltsz.: 9744.)

²¹ Kováts 1961: 137.

tételes vasúti megállóhely menetrendben feltüntetett hivatalos neve is Töröksír volt, ahol a vonatok csak a búcsúnapokon álltak meg. Vagyis a helyiek Németh Béla előtt nem *Török temetőnek*, hanem *Töröksírnak* nevezték ezt a konkrét helyet. A látszólag kis különbség mögött valójában óriási eltérés van. A *Török temető* egy dülő egészére, a megálló neve pedig csak egyetlen helyszínre vonatkozik. Az árkokkal lehatárolt, és mint a térképeken láttuk, következetesen négyszögletesnek ábrázolt területen régóta ismert, hogy egy mesterséges halom van – amit Anguissola térképén sokan az ötszögön belüli körrel azonosítanak.²² A rendezett terület északkeleti szomszédságában ma is látható ez a kis kerek domb a Kováts Valéria által megfigyelt, belevágott árkokkal együtt. A domb átmérője mintegy 20 m, magassága 80 cm. Tetején fák, bokrok vannak, felszíne nagyon nehezen vizsgálható, formája azonban kisebb őskori halomsírra utal. Ezen a területen már több alkalommal is volt ásatás, ezek eredményéről sajnos csak keveset tudunk, az azonban biztos, hogy török kori sírok itt sem kerültek elő,²³ de mindezek alapján már érthetővé válik a terület *Töröksír* elnevezése.

A hazai néphagyományban általános vonás, hogy minden, ami régi, emberemlékezettel be nem látható, az „török”. A kurgánoknál különösen gyakori a törökökre utaló elnevezés, mint azt az országban található számos *Basahalom* is mutatja.²⁴ A szigetvárihoz legszorosabb példaként így kapta a Tolna megyei Medina melletti kora vaskori halomsír is a *Törökhalom* vagy *Töröksír* nevet.²⁵ A szigetvári kutatás pedig az őskori halomsírt és a szomszédos dülő nevét összehozva, a kerek dombból Anguissola térképi ábrázolásához igazítva „ötszögletű dombocskát”²⁶ és a négyszögletes területből is ötszögletest faragott. Mint látható, a hagyomány ez esetben is valós elemeket őrzött meg, csak a megkopó emlékezet, a nem kellő helyismeret mosta, keverte össze az elmúlt évszázadok alatt a különböző szerkezeti egységeket.

Különösen fontos tisztázni, hogy Anguissola „F” jelzet alatti „Ort wo der türkischer Kaiser Soliman ist gestorben” megjegyzése, mire is vonatkozhatott. A történeti forrásokból tudjuk, hogy Szigetvárnál valójában több szultáni sátorhellyel kell számolnunk. Az első valóban valahol a tópart közelében lehetett, de mint azt – valószínűleg Szalai Benedek jelentése alapján – még Chantone spanyol követ is részben megemlíti, Zrínyi kicsapása a sátorverő törököket meglepte. A magyarok mintegy hatvan főt elfogtak és a szultáni sátorral együtt a várba vitték őket.²⁷ Erről érthető módon a török források keveset írnak, csak Pecsevinél találunk utalást erre: a szultán sátrát *Szigetvár felső oldalán a tó partján állították fel. Azonban az ágyú arra a helyre odaért, ez okból e hely nem látszott alkalmasnak.*²⁸ Mint a követ jelentéséből megtudjuk, ez már egy

²² Kováts 1962: 271–272.

²³ Az a dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy 1971-ben már Kováts Valéria is látta az árkot, így az Salamon Béla feltárásának a nyoma lehet – ő sem török kori sírokat tárt fel a területen (Kováts 1972: 272).

²⁴ Szendrey 1926.; Baski 2006: 83. De például a Dunántúlon és az Alföldön is a régészeti lelőhelyek, a földrajzi nevek között még számos további, a török pasákhhoz kötődő halom neve ismert, ami nem szerepel sem Baski, sem Szendrey gyűjtésében (Szendrey 1926).

²⁵ TMF 1981: 415 (95).

²⁶ Németh 1903: 309–310.

²⁷ Barabás 1889: 37.; 42.

²⁸ Karácson 1916: 77.

szépitett változat, hiszen elképzelhetetlen mulasztásnak tartották volna a szultáni sátrat a tűzvonalba állítani! Főként azon előzmény után, hogy tíz évvel korábban Tojgun budai pasa a várhoz túl közel vert sátra miatt saját bőrén szerzett hiteles tapasztalatot a várvédő ágyúk pontos hatótávolságáról.²⁹ Mint arról Zsámboky Jánostól és magától a tettet végrehajtó Kerecsényi Lászlótól értesülhetünk, a védők nem kis szerencséjére a Tojgun táborából a várba szökött török pribéktől tudták ki, hogy melyik a budai pasa vezéri sátora. *Maga bizon elég messze vala az sátor (...) Az ereg álgýút én ráigazétám, nappal és estve hozzá lövék (...) az sátor felét találta. Azontúl készülni kezdett és elme-ne.*³⁰ Ennek a híressé vált lövésnek a története széles körben ismertté és olyan kedvelt motívummá vált, hogy utána a helyszínt szintén meglátogató Szulejmán szultánnal is több krónikás kapcsolatba hozta – persze kissé átalakítva a tényeket.³¹ Sőt, van olyan későbbi feldolgozás is, amely hitelt adott ezeknek a csak részben igaz állításoknak.³²

Szigetvárnál azonban legalább három szultáni sátorhellyel kell számolnunk.³³ Az első kiszemelt táborhelyen, ami a várhoz a legközelebb, a tó partján lehetett, Zrínyi kicsapása miatt valószínűleg nem sikerült a szultáni sátor felállítása.³⁴ A vár későbbi teljes körbezárása miatt azonban ez az egyetlen sátorhely, amelyről a védőknek, Sziget lakosságának közvetlen ismeretei lehettek. Csak a török forrásokból tudjuk, hogy a szultán megérkezésekor az ott tartózkodó csapatok levonultak, és átadták a Semlyékhegyen lévő táborhelyüket az uralkodónak. Az, hogy a szultán egy már rendelkezésre álló főtiszti sátorban szállt meg, csak ideiglenes megoldás volt, és a párhuzamok alapján valószínűleg az előre nem látható események – ebben az esetben Zrínyi kicsapása – miatt alkalmazott forgatókönyv. Ezt követően Szulejmán Budina szerint *Állandó tábort építtetett, kimérte saját táborhelyét is, és megpihent.*³⁵ Pecsevi a szultán sátrának harmadik, szó szerint is végső helyét az alábbiakban írja le: *Azon a helyen, ahol jelenleg a türbe van, akkoriban egy tölgyfaliget és nehezen járható felületű bozótos hely volt. A mirákhor fejszései és a császári udvar szolgálói együtt hozzáfogtak és azt a bozótos helyet megtisztítván, gyönyörű térséggé alakították át. Azután a többi sátorokat is felállították s az egész a vár elfoglalásáig arról a helyről a sátorokat el*

²⁹ Ma már világos, hogy a török hadvezetés tudatosan vállalta a veszélyt és a sátrakat a mocsaras terep miatti kényszerből verette fel a tűzvonalba. Ágehi tudósítása szerint személyesen a fővezér, Szokollu Mehmed utasította erre csapatait (Hancz 2014: 60).

³⁰ Zsámboky 1977: 403.

³¹ A magyarok közül Szalai Benedek (Barabás 1889: 38.) a török krónikások közül Szelaniki (Szelaniki 1979: 19.) a követek közül pedig Contarini velencei követ említi ezt a csodás lövést (Barabás 1899: 47).

³² Németh 1903: 223.

³³ A témakör kutatásában 2013-ig a több helyszínre utaló megjegyzéseket csak a források elhanyagolható ellentmondásainak, következetlenségének tulajdonítva egyetlen sátorhellyel számoltak. Hancz Erika például a szultáni sátor helyét és így a türbét is következetesen az Almás-patak mocsaras partjára, a vártól északra helyezte (Hancz 2012: 80.; 87). Sajnálatos módon egyetlen alkalommal sem hivatkozza meg, hogy minek a hatására változtatta meg a korábbi véleményét, s számol több sátorhellyel és helyezi a 2013. évi közös kutatások után most már a tótól távolabb, újabb ötletszerűen éppen a Szőlőhegy tetejére a szultáni sátrat (Hancz 2014: 62).

³⁴ Barabás 1899: 37.; 42.

³⁵ Budina 1978: 16.

nem mozdították.³⁶ Ez a hely lesz a korabeli források többsége szerint a későbbiekben a szultán halálának, így a felállítandó türbének a helye is. Anguissola térképének „F” jelzete azonban semmiképpen sem lehet ez a helyszín, mert akkor ábrázolná magát a türbét is, és nemcsak a halál helyeként említené. Vagyis a 17. századi térképpel lefedhető területen biztosan nincs a türbe. Így erősen leszűkül az a határrész, ahol a források által említett végső, harmadik táborhely lehetett.

Az eddigi elemzések eredményeként egyértelműen látható, hogy Anguissola térképének „F” helyszíne a mai 67-es főút nyugati oldalára, az Almás-patak egykori medrének szélére esik.³⁷ Itt emberemlékezet óta bozotos, szélén kis földhányással elkerített rész van, amit Sztrácsovai-kútnak neveznek³⁸ (6. kép 1–2). A mai nyilván tartási állapot szerint ez egy formájában és tájolásában is hasonló ötszögletű terület, mint amilyen az 1689-es térkép „F” jelzése. Ezek után különös jelentősége van annak is, hogy a máig élő helyi hagyomány szerint Szülejmán szultán itt halt meg. Vagyis az adatok teljes egészében egybevágnak: Anguissola 1689-es térképén az „F” jelzet alatt – nyilvánvalóan az Esterházy Pál által is hallott helyi információk alapján³⁹ – ezt a mai *Sztrácsovai-kúttal* azonosítható helyet jelölte meg, mint a szultán halálának helyét. Erre további bizonyíték lehet az is, hogy a már említett, újabban felbukkant, de részleteiben még nem vizsgált Anguissola-féle térképvázlat, ahol már a türbe is szerepel, szintén külön jelöli a halál és az eltemetés helyét („G” és „H” pontok).⁴⁰ Helyszíni szemlénk során a bokrokkal teljesen benőtt terület közepén egy újabban ásott árok, a szélén pedig egy valaha körbefutó, részben elszántott kis földhányás nyomát figyeltük meg. Ez utóbbi arra utal, hogy egykor a *Sztrácsovai-kút* területét kis töltés vette körül. Feltehetően az eltérő tulajdonviszonyok mellett részben ennek, részben pedig a környezetétől kicsit mélyebb fekvésének is köszönhető, hogy a mai napig nem szántották el teljesen (6. kép 2). Körülötte, az Almás-patak mocsaras területe által három oldalról is védett, kis alacsony, lapos dombhát húzódik. Innen terepszinten állva is teljesen tisztán látható a szigetvári Szent Rókus templom a toronyablak vonalától felfelé (6. kép 1). Légifotón pedig egészen *Csolukig* jól követhető, hogy az út egykor nem a kút keleti, hanem közvetlenül a nyugati oldalán futott. Sajnos néhány szórványos, jellegtelen kerámiatöredéken túl sem az árokkal bolygatott bokros, sem a szántott

³⁶ Karácson 1916: 77.

³⁷ Anguissola térképének georeferálása közben Gyenizse Péter figyelt fel arra, hogy az „F” jelzetű helyszín közepén lévő, korábban általánosan a szultáni sátor dombjának tartott kör közepén lévő kék színezés inkább vízre és nem földhalomra utal. A pontos helyszínt a terepen 2013. július 19-én azonosítottuk, a szemlén Szabó Géza és Kitanics Máté vett részt. A földrajzi névhez kapcsolódó néphagyományok, a telekkönyvi térképek, ortofotók együttes elemzése alapján másnap vált világgossá számomra a Sztrácsovai-kúttal való azonosság, a kutatásvezető hozzájárulásával ezt ismerttettem Gyenizse Péterrel, aki egyik cikkében ezt az eredményt is felhasználta (Gyenizse–Bognár 2014: 77).

³⁸ BMF 1982: 466 (452).

³⁹ Esterházy 1989: 141.

⁴⁰ Egy neve elhallgatását kérő személy ajánlotta fel megvásárlásra a szóban forgó térképet, amelynek csak egyes részleteit ismertette velünk. Azok alapján úgy tűnik, hogy ez a változat Szigetvár környékének valamivel nagyobb részét ábrázolja, s a birtokunkban levő térképtől eltérően ezen a türbe helyét is jelölték.

részeken nem találtunk értékelhető régészeti leleteket vagy épületomladékokat. Összeségében azonban a *Sztrácsovai-kút* és környéke a vártól való mintegy kilométernyi távolsága és vízmentes fekvése, valamint megközelíthetősége alapján – a korabeli viszonyokat tekintve – egyaránt ideális táborhelynek tekinthető.

Anguissola „F” jelzetének terepi azonosítása és a szigetvári néphagyományban, illetve a helynévként is megőrzött helyszín egy újabb biztos viszonyítási pontot nyújt a további kutatásokhoz. Ehhez a helyszínhez kapcsolta a szájhagyomány az első sátorhelyet, melyet Zrínyi katonái leromboltak – amelyről így a várvédőknek is bizonyítottan tényleges tudomásuk volt. A másik két, a szultán által valóban használt sátorhelyről már legfeljebb csak áttételes ismereteik lehettek, hiszen azokat már a vár teljes körbezárása után alakították ki. Azt azonban ugyancsak pontosan tudták, hogy a türbe egy másik, távolabbi helyszínen állt több mint egy évszázadon át. Feltehetően éppen a két eltérő tartalmú konkrét tudás tette szükségessé a két eltérő helyszín között feszülő ellentmondás feloldására a halál és az eltemetés helyének – egyébként csak a szigetvári néphagyományban megjelenő – szétválasztását.

A véletlenek szerencsés egybeesésének tekinthető, hogy ugyanazon év nyarán, amikor a tóparti helyszínhez kötődő néphagyományt leírja Esterházy Pál, akkor a türbét meglátogató Evlia Cselebi – helyszíni megfigyelései mellett – szintén megemlíti, amit a helyi emberektől hallott. A két krónikás érthető módon más- és más szemszögből írja le tapasztalatait. Evlia elsősorban a szultán eltemetésének körülményeihez és a türbéhez kapcsolódó ismereteket vette számba. Mint írja, az uralkodó *szívét, máját, gyomrát s más belső részeit arany edényben eltemették azon a helyen, ahol Szulejmán khán sátora állott.*⁴¹ A belső szervek aranyedényben való eltemetésére vonatkozó hagyomány széles körben, így a magyar katonák előtt is ismert volt, hiszen éppen az arany utáni kutatás miatt ásták fel a türbe belsejét. Szigetvár török alóli felszabadításakor Szűcs János szigetvári hajdú vallomása szerint a türbe melletti mosóban Radonai pécsi püspök és mások is többször miséztek, amihez ő ministrált nekik.⁴² A türbét és a körülötte lévő épületeket azonban Gallo Tesch élelmezési tiszt mégis lebontatta és építőanyagát, ólomtetejét valamint nagy aranyozott gombját eladta. Az esetet 1693 tavaszán kivizsgáló bizottság tanúkihallgatásaiból és jelentéseiből egyértelműen kiderül, hogy – egyébként teljesen logikus módon – nemcsak miséztek ott, hanem az eszéki jezsuita házfőnök, Frántzel atya a már kápolnának használt épületet felszentelte a Szűzanya tiszteletére.⁴³

Kováts Valéria szerint a haditanács rendeletére az elbontott épület helyét újra Mária tiszteletére rendezték be, ami a kultuszhely folyamatosságát hangsúlyozza. Itt építették fel a Mária kegytemplomot is, amely a legutóbbi időkig a Dunántúl egyik leglátogatottabb búcsújáróhelye lett.⁴⁴ Először egy fakápolna épült, melyet ugyancsak

⁴¹ Kováts 1962: 256–257.

⁴² Takáts 1927: 131.

⁴³ Kitanics 2014: 105–106. Sajnos a német nyelvű szöveg fordításakor kétszer is szerencsétlen módon fejnek fordítja a türbe tetején lévő rangjelző csúcscsúsz, ami különösen a szultáni sír építmény esetében a vallási érzékenységet sértően elképzelhetetlen.

⁴⁴ Kováts 1962: 256–257.

a Szüzanya tiszteletére szenteltek.⁴⁵ A kápolna környékét 1738-ban, mint temetkezési helyet is megemlíti, később ide temetik Kollár György plébánost, akinek kriptáját a szentélyben Kováts Valéria megtalálta, de nem bontotta ki.⁴⁶ A türbéli templom a mai formáját azonban csak jóval később, két periódusban nyerte el. Hal Pál szerint szentélye 1756-ban, hajója 1770-ben épült.⁴⁷ Gözsy Zoltán a *Protocollum* adatai alapján szintén 1756-ra teszi a szentély felszentelésének idejét.⁴⁸ Németh Béla megemlíti, hogy Kollár György plébános 1760 körül remetelakot is építtetett hozzá.⁴⁹ Az 1780 körül készített első katonai felmérés *Maria Hülf* felirattal egy téglalap alakú területtel bekerített részen kereszt alaprajzú templomot és két, K-Ny irányú hosszúkas épületet tüntet fel – ez utóbbiakat nagyjából a mostani É-D irányú remetelak helyén. A mai állapot ettől jelentősen eltér: a templom alaprajza és a remetelak elhelyezkedése is más, de ennek okát egyelőre nem tudjuk.

A szigetvári néphagyománynak azt az elemét, amely szerint a szultán belső szervei fölé emelt türbe valaha a mai Nagyboldogasszony templom helyén állt, az épület falán az 1913 óta több alkalommal elhelyezett emléktáblák is megőrizték, és a fentiek ismeretében nem csoda, hogy mintegy köztudomású tényként kezelték (2. kép). Kováts Valéria gyűjtése szerint a török időkből valónak tartották a türbéli kegytemplom melletti kutat is. *A régiek azt tartják, hogy a török kútban megjelent a Szűz Mária, a jámbor emberek előtt, s kérte, hogy tiszteletére építsenek itt templomot, cserébe azért, mert megsegítette a magyarokat, hogy a töröktől megszabaduljanak. A kutat a nép szent kútnak tartotta és mellé is építették a templomot. Most is megvan ez a kút, de most már itatós kútnak használják, a búcsúsok lovukat itatják belőle. A templom mellett van ugyan egy másik kút is, ebből isznak most a búcsúsok. Mély kút, nagyon jó vize van. Manapság ezt a kutat tartják szent kútnak.*⁵⁰ A kápolna déli előterében ma is látható a betonnal lefedett, 2,8 m átmérőjű, nagyméretű téglákkal kirakott, 9,1 m mély kút, melyben tavasszal a kristálytisztá, fenéig átlátszó víz a felszíntől csak 60 cm-re volt.

A kápolna körüli ásások során Kováts Valéria 1971 nyarán a templom belsejét és udvarát is mintegy háromtucat kutatóárokkal szisztematikusan átvizsgálta.⁵¹ Összefoglaló jelentésében arra a következtetésre jutott, hogy *az udvaron talált hódoltságkori, bontásból származó téglák nagy mennyisége arra utal, hogy itt hódoltságkori épületek kellett állnia. Történeti dokumentumokból ismert, hogy az egykori épületeket teljesen lebontották. Feltehető, hogy a XVIII. századi építkezések és a nagymérvű*

⁴⁵ Gözsy 2013: 279.

⁴⁶ Gözsy 2013: 274.; Kováts 1972 (MNM RA VI.62/1972 Ltsz.: 9744).

⁴⁷ Hal 1937: 18.

⁴⁸ Gözsy 2013: 79.

⁴⁹ Németh 1903: 361.g

⁵⁰ Kováts 1962: 261.

⁵¹ Kováts 1971. A Kápolna környékén 2009-ben is volt újabb feltárás, de ennek dokumentációját nem láttuk, változó interpretációja nehezen követhető, így az interneten megjelent ismertetések megalapozottságát nem tudjuk megítélni. Az eddig nyilvánosságra hozott adatokból mindössze csak annyi látható, hogy az egyik legfontosabb alapkérdést, a templom környékén lévő hódoltságkori törmelék eredetét meg sem kísérelték tisztázni. Így a türbét a történeti forrásokat teljesen ötletszerűen értelmezve és csoportosítva először az Almás-patak mocsárvilágába, majd a szőlőhegyi rommező beazonosítása után a dombtetőre helyezték (Hancz 2012.; 2014.; Kitanics 2014).

*földmunkákkal semmisültek meg az utolsó maradványok is, s a teljesen kitermelt falak helyére épült a kegytemplom.*⁵²

A kegyhely előtti füves, bozótos területen jelenleg csak szórványosan lehet látni néhány török kori kerámia-, mészhabarc- és téglatöredéket, pontosan meg nem határozható korú égett földrögöt, faszendarabot. Egyedül a templom falában figyelhetőek meg másodlagosan beépített hódoltság kori faragott kövek és téglák. A szentély falában a sekrestye melletti részen a barokk téglák között sorkiegyenlítésre másodlagosan felhasznált vékony török téglák vannak (7. kép). Figyelemre méltó, hogy a később épült hajó oldalfalaiban már egyáltalán nem található ilyen korábbi, másodlagosan felhasznált építőanyag. A mintegy negyven évvel ezelőtti ásatáshoz képest alig változott templombelsőben Kováts Valéria leírását idézve: *A templom déli bejáratánál hódoltságkori fehér mészkőoszlop található, beépítve a templom padozatába. Ilyen oszlopok találhatóak az oszmán-török templomoknál a minaret, az erkély feljártánál, de többnyire nem kőből, hanem fából. A kő fölött egy kampón jellegzetes török rézedény lóg, ez jelenleg a templom déli bejáratának szenteltvíztartója. A toronyba vezető lépcsőbe pedig több török kori faragott követ építettek be.*⁵³ A belsejében vastag vízkőréteggel borított bogrács időközben teljesen tönkrement, levették a falról, de szerencsére sikerült még megtalálnunk, és állapotát legalább rögzíteni (8. kép).⁵⁴ A torony sisakját az 1970-es években felújító bádogos elmondása szerint a bogrács mellett pedig még egy felirat is volt arról, hogy a hagyomány szerint ebben *a templom építésénél talált edényben temették el Szulejmán szultán belső szerveit.*⁵⁵ Ez a bogrács kevésbé nemes anyagának kivételével pontosan rímel Evlia leírásával, a már a 17. században is általánosan elterjedt hírekkel, ami miatt felásták 1664-ben például a türbe belsejét is. Az természetesen aligha dönthető el, hogy ezt a bográcsot valóban használták-e a szultán testének bebalzsamozásánál, de mindenképpen jól mutatja a szóbeli hagyomány folyamatosságát, minden részletre kiterjedő figyelmét, mindenre logikus magyarázatot kereső szándékát.

Helyszíni megfigyeléseink és a Kováts Valéria ásatási dokumentációja alapján megszerkesztett elméleti rétegsor, valamint az adatok térképi ábrázolása alapján a feltáró véleményével csak részben érthetünk egyet. Az eddigi ásatások alapján az ma már világosan látható, hogy a kápolna mai épületének valóban nincs közvetlen török kori előzménye, alapjait mindkét építési fázisában barokk téglákból rakták. Eddig a 18. századnál korábbi alapfalakat, azok árkait még nem sikerült dokumentálni. Az első periódusban emelt szentély falába másodlagosan beépített hódoltság kori téglákat, faragott köveket is felhasználtak, amelyeket elvileg távolabbról, akár a városból,

⁵² Kováts 1972: 104.

⁵³ Kováts 1971: II. 15. (MNM RA VI.62/1972 Ltsz.: 9744.)

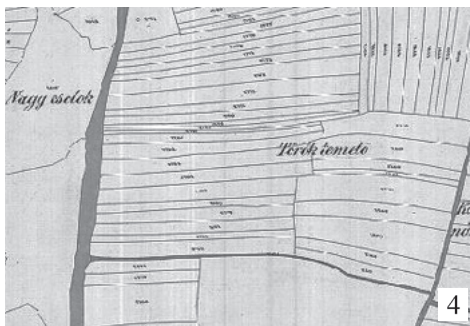
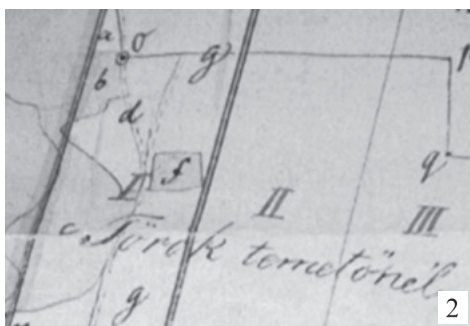
⁵⁴ Ezúton köszönöm Szabó Csenger Márknak, hogy felhívta figyelmemet a törmelékcupacban heverő bográcsra, Gardánfalvyné Kovács Magdolna restaurátornak pedig a helyreállítás során végzett önzetlen munkáját. Ugyancsak köszönettel tartozom Piros Tamás, Lebedy János, Zsámboki-Tót Zsuzsanna, Komiáti Józsefné, Mármarosai Anita, Czuppon Tamás, Toronyi Alexandra és Szabó Sándor segítségéért.

⁵⁵ Sasváry Gábor hívta fel a figyelmemet Bufa Sándor bádogosra, aki még ma is pontosan le tudta írni a bográcsot.

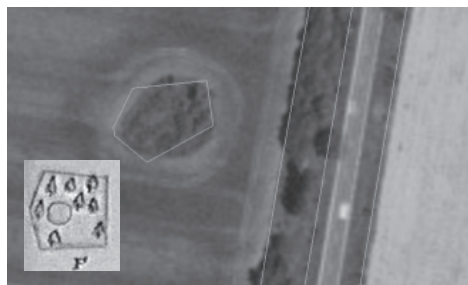
vagy a szőlőhegyen legújabban azonosított városias török település, a Kaszaba romterületéről is hozhattak.⁵⁶ A kápolna közvetlen környezetében azonban nagy területen, több ponton és nemcsak a falak melletti részen jelentős mennyiségű török kori, festett vakolatdarabokat is tartalmazó mészhabarcos törmelékrteg figyelhető meg. Ez nem magyarázható például az odaszállított építőanyag helyi megtisztításával, alakításával (9. kép). A jellemzően fehér, meszes, téglával kevert törmelék következetesen a mai felszíntől hasonló mélységben, egy barna, humuszos járósínten helyezkedik el, ahonnan több sittel töltött beásás is indul. Alatta viszont van egy olyan réteg, amelyben lefelé haladva a mészhabarcos törmelék fokozatosan kikopik. Ez mindenképpen a török kori épület pusztulásának legalább két (egy lassú és egy nagyon rövid, intenzív) időszakát jelzi, és egyben utal közelségére is. Hogy ez a közelség mérhető módon is kifejezve pontosan mit jelent, azt csak további kutatásokkal lehet eldönteni. A további kutatások során azonban azt mindenképpen érdemes szem előtt tartani, hogy még a templomhajó 18. század közepén történt építése során is nagyobb mennyiségben használtak az alapárkok munkagödrének kitöltésére török kori téglá- és habarcstörmelékkel kevert agyagos talajt. Ez a tény önmagában is a hódoltság kori rommező közvetlen közelségére utal. Egy további tisztázásra váró kérdés az is, hogy a kápolna északi oldalán futó út túloldalán a szántásban megfigyelhető jelentős mennyiségű jakabhegyi homokkő törmelék mikor, miként került oda, hiszen a 18. századtól a térképeken jól követhetően ott nem állt épület.

A Szülejmán szultán halálára, síremlékére vonatkozó rendkívül gazdag szigetvári szájhagyomány most ismertetett néhány adatából is jól látható, hogy egyes elemei irodalmi adatokkal bizonyíthatóan már a 17. században is közismertek voltak. Az elmúlt századok alatt tartalmuk alig módosult, ez tette lehetővé például a néphagyományban a szultán halála helyének tartott, először Esterházy Pál által 1664-ben leírt helyszín azonosítását Anguissola térképének „F” jelzetével, a mai *Sztrácsovai-kúttal*. Hasonló szívós következetesség és a szakrális hely – legalábbis a népi emlékezetben meglévő – folyamatossága figyelhető meg a türbéhez és a turbéki kápolnához kapcsolódó hagyományokban is. A szigetváriak körében apáról fiúra szálló adatoknak a régészeti megfigyelésekkel és az írott forrásokkal való összevetése jól mutatja, hogy megfelelő forráskritika mellett a néphagyomány adatai a többi forráscsoportéval azonos fontosságúvá válhatnak. A türbe helyének végső azonosításában a nagyfelületű régészeti feltárásokat megalapozó, multidiszciplináris kutatásokkal, a források komplex szemléletű elemzésével lehet előrébb jutni, aminek fontos eleme a helyi népi emlékezetben megőrzött adatok kellő súllyal történő figyelembe vétele.

⁵⁶ A szőlőhegyen lévő romterületen már Kováts Valéria is feltárt török kori épülethez tartozó falmaradványokat, a régi ásatási helyszínt a régészeti megfigyelések alapján 2013. február 27-én sikerült azonosítani. A romterület kiterjedése a felszíni nyomok alapján nem csak egy épületre, hanem egy hódoltság kori kisvárosnyi méretű településre utalt, ami véleményem szerint az Evlia Cselebi leírásában szereplő, vendégfogadóval, iskolával, fürdővel is rendelkező helységgel, a kaszábával azonosítható (Evlia 1908: 36).

5. kép. 1. A mai Török-Magyar Barátság Park környéke a II. katonai felmérésen, 2-4. Török temető dűlő a 19. századi térképeken. (A kutatás során Kitanics Máté, Piros Tamás, Lebedy János számos szigetvári térkép másolatát bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönettel tartozom.) 3. Szigetvár külterület egy 1855-ös térképen. MOL S 78:184.1-14. 4. A már parcellákra osztott Török temető dűlő egy 1865-ös térképen. MOL S 78:184.15-35.

6. kép. 1. A várból is jól látható a Sztrácsovai-kút bokros területe, háttérben (jobb alsó sarok) a szigetvári Szent Rókus templom tornya. 2. A Sztrácsovai-kút a kaposvári műút nyugati oldalán a mai ortofotón és Anguissola „F” helyszíne.

7. kép. A 18. századi barokk téglasorok kiegyenlítésére használt, másodlagosan beépített lapos török téglák a kápolna szentélyének déli falában (Szerző felvétele)

8. kép. A turbéki Mária-kegyhelyen szenteltvíz-tartóként használt török kori rézbogrács, amelyben a hagyomány szerint Szülejmán szultán belső szerveit temették el (Szerző felvétele)

9. kép. Hódoltság kori épület közelségére utaló, lapos török kori téglákat is tartalmazó omladékréteg a turbéki kápolna északi oldalán Kováts Valéria ásatási felvételén, 1971. (Szigetvári Várbaráti Kör iratai)

Irodalom

BARABÁS Samu

- 1899 *Zrinyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok II.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

BASKI Imre

- 2006 Oszmán-török szavak helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 27–28. 13–13.; 83–89. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

BMF

- 1982 *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* (szerk. Pesti János) Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

BUDINA Sámuel

- 1978 *Budina Sámuel históriája Szigetvár 1566. évi ostromáról.* (ford. Molnár Imre) Szigetvár: Szigetvári Várbaráti Kör.

ESTERHÁZY Pál

- 1989 *Mars Hungaricus.* (Sajtó alá rend. és ford. Iványi Emma, bev., szerk. Hausner Gábor) Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó. /Zrínyi könyvtár III/

EVLIA Cselebi

- 1908 *Evlia Cselebi török világtutató magyarországi utazásai, 1660-1664.* (ford. Karácson Imre). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

GYENYIZSE Péter – BOGNÁR Zita

- 2014 Szigetvár és környéke 16-17. századi tájrekonstrukciója. *Mediterrán és Balkán Fórum* 8. 73–90. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.

GŐZSY Zoltán

- 2012 *Szigetvár története a 18. században.* Szigetvár: Szigetvári Várbaráti Kör.

HAL PÁL

- 1937 *Szigetvár 1688 és 1689-ben.* Szigetvár: Gróf Andrássy Mihály.

HANCZ, Erika – ELÇİL, Fatih

- 2012 Excavations and Field Research in Sigetvar in 2009–2011: Focusing on Ottoman-Turkish Remains. *International Review of Turkish Studies* 4. 74–96. Utrecht: Institute for Turkish Studies.

HANCZ Erika

- 2014 Nagy Szülejmán Szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban. *Mediterrán és Balkán Fórum* 8. 55–71. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.

JPM RA Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adatára, Pécs.

KARÁCSON Imre (szerk., ford.)

- 1916 *Török Történetírók III.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

KITANICS Máté

- 2014 Szigetvár-Turbék: a szultán temetkezési helye a 17-18. századi magyar, német és latin források tükrében. *Mediterrán és Balkán Fórum* 8. 91–109. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.

KOVÁTS Valéria

- 1961-1962 Szigetvári történeti néphagyományok, I–II. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1961: 129–138.; 1962: 249–285. Pécs: Janus Pannonius Múzeum.

- 1971 *Turbék. Szülejmán szultán magyarországi sírépületének kutatása. Ásatási napló 1971.* Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára VI.62/1972 Ltsz.: 9744.
- 1972 Szigetvár. *Régészeti Füzetek Ser. II.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- LANTOSNÉ Imre Mária
- 1995 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében I. Csodaforrások és szentkutak. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 39.* (1994) 197–211. Pécs: Janus Pannonius Múzeum.
- NÉMETH Béla
- 1903 *Szigetvár története.* Pécs: Irodalmi Nyomda.
- SZELANIKI Musztafa
- 1978 *Szelaniki Musztafa leírása Szigetvár ostromáról.* (ford. Thury József) Szigetvár: Szigetvári Várbaráti Kör.
- SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.)
- 2001 *1100 történeti monda.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. /Folklór Archivum 20./
- SZENDREY Zsigmond
- 1926 Történeti népmondáink. A török világ mondái I-II. *Ethnographia XXXVII.* 136–138.; 183–187.
- TAKÁTS Sándor
- 1927 *A török hódoltság korából.* Budapest: Genius.
- TMF
- 1981 *Tolna megye földrajzi nevei.* Végh József – Ördög Ferenc – Papp László (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VATIN, Nicolas
- 2008 Egy türbe, amelyben nem nyugszik senki. Megjegyzések Nagy Szülejmán szigetvári sírkápolnájának alapításához és rendeltetéséhez. *Keletkutatás* (2008) tavasz-ősz 53–72.
- ZSÁMBOKY János
- 1977 Sziget ostromának igen rövidre fogott és hű előadása, a mint azt a király számára a napról napra történetek alapján följegyezték. In Kulcsár Péter (szerk.): *Humanista történetírók.* 402–410. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Rövidítések

- MNM RA Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, Budapest
 MOL Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Géza Szabó

The location of the death and sepulchre of Kanuni Sultan Süleyman I in historical and popular memory on the basis of latest researches

In popular memory in western Hungary (Transdanubia) almost everything that is old, destroyed or ruined can be assigned to Turkish or Serbian culture. In the folk traditions of the south-western Hungarian town, Szigetvár, however, motifs of narrative fiction that are generally known in the area that was formerly under Turkish occupation in the 16th-17th centuries are supported by specific

historical facts as well. The stately ornate tomb of the greatest Turkish sultan, Süleyman the Magnificent, who died besieging the fortress of Szigetvár in 1566, had been erected in the outskirts of the town. In the past more than one hundred years in vain were efforts made to identify the location of this tomb. The rich local folk tradition about the death and grave of Sultan Süleyman attests that certain elements of this popular knowledge were known in the 17th century as well, which is clear from literary sources of the period. The contents of these elements has hardly modified in the past centuries, which made it possible to identify the place of the death of the sultan as preserved in folk tradition with the contemporary so-called Sztrácsovai well, which equals the place marked with an *F* sign on Leandro Anguissola's map (1689) that had been described for the first time by Pál Esterházy in 1664. Similarly, narratives in collective memory traditionally establish a relationship between the sultan's tomb and the chapel of Turbék village as well. The comparison of local oral tradition with archaeological findings and literary sources well exemplifies that after due criticism data offered by folk tradition can be of importance in historical studies.

Családélet és háztartás – a paraszti emlékezetben

A család, a háztartás és a rokonság a falusi társadalmak kutatásának egyik legkomplexebb témaköre, ennek megfelelően több tudományterület (például a szociológia, a szociálintropológia, az etnográfia) tartja létjogosultnak vizsgálatát, különféle: a saját társadalom- vagy kultúrafelfogásának megfelelő módszertant kialakítva.¹ Hasonlóképpen, a család történeti kutatása mutatja talán a legszemléletesebben a folyton változó megközelítések sokszínűségét, a történeti demográfiától a mentalitástörténeten, a *new social history*-n és a *new cultural history*-n keresztül a mikrotörténetig. Historiográfiai áttekintésre ezúttal nem vállalkozhatunk,² csupán a néprajztudomány szemléletéről szólunk röviden.

Az etnográfia atyjának nevezett Wilhelm Riehl a 19. században természetes módon kapcsolta össze az állam és a társadalom stabilitását a paraszti törzscsalád szilárdságával, amit hierarchikus és patriarchális struktúrája, a családfő megkérdőjelezhetetlen hatalma és tekintélye, valamint a törzsörökkelssel biztosított osztatlan vagyona szavatol. Ezenkívül ahagyományok generációról generációra történő átadása, aminek a feltétele – a városi individualizálódó középosztályi és munkáscsaládokkal ellentétben – a nagyszülők, szülők és gyermekek, valamint a cselédek életközössége.³

E szociálkonzervatív társadalompolitika szolgálatába állított családkoncepció befolyásolta hosszú ideig a hazai néprajzi leírásokat is, ami az 1930-as évek terepmunkája során a család – Alfred Vierkand- és Richard Thurnwald-féle – általános érvényűnek tekintett, az előbbiekkal rokon fogalmával egészült ki: a nagycsalád olyan rokonsági csoport, mely közösen települt több nemzedéket, köztük házasságban született gyermekeket foglal magába, és közös tulajdonú birtokon, a családfővel az élén, együtt gazdálkodik.⁴

Ehhez a teóriához kapcsolódik a családformák egyszerűsödésének, a nagycsaládból a kiscsaládba való átmenetnek, az iparosodással, illetve a modernizációval összefüggésbe állított evolucionalista elképzelése, ami a még fellelhető nagycsaládokat állította a néprajzi érdeklődés előterébe. Fél Edit Marcelházán 1943-ban egy nagycsalád összetételét és működését figyelhette meg, Morvay Judit viszont az 1950-es évek közepén, a terepmunka eltérő módszerével, az adatközlő öregek visszaemlékezései alapján rekonstruálta a mátraaljai nagycsaládi szervezetet (a 19. század közepétől az 1920-as évekig), abban a reményben, hogy ez „talán egy évezred előtti életforma lappangó emlékeit példázza”. Vagy Benkő Évát immár az „utolsó stációban”, a ’80-as években ugyancsak a nagycsalád fennmaradásának „bizonyítása” ösztönözte a medvesaljai kutatásokra.⁵

¹ A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

² Lásd például Hareven 1991: 95–124.; Husz 2000: 81–104.

³ Schlumbohm 2009: 81–85.

⁴ Fél 1941: 100.

⁵ Fél 2001 [1944]: 88.; Morvay 1981: 8.; Benkő 1986: 9–10. A nagycsaládra vonatkozó képzetek minden bizonnyal a terepmunkát is befolyásolták, merev gondolati keretekbe kényszerítve az adat-

A gondos terepmunka tapasztalata azonban a szemléleti premisszákat árnyalhatta. Fél Edit 1958-ban, a Tolnába és Baranyába telepített bukovinai székelyek rokonsági rendszerének vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy a nagycsaládot és a nemzetséget „nem szabad úgy tekintenünk, mint mereven, változatlanul fennálló, egyes vidékekre vagy korszakokra kizárólag jellemző intézményeket. Nagycsaládok vagy akár hadak, nemzetségek keletkezhetnek és elmúlhatnak, erősödhetnek és gyengülhetnek aszerint, hogy a társadalomnak van-e szüksége működésükre.” S nem csupán az említett evolucionizmust cáfolja, hanem a családtörténeti kutatásokban évtizedekkel később jelentkező irányzatokhoz hasonlóan, a tipologizálással szembe forduló család ciklusok feltételezésére utal.⁶

A hazai történeti etnográfia azonban nem ebbe az irányba fordult. Miközben ugyanis az európai (skandináv) etnológia arra hívta fel a figyelmet, hogy a történeti demográfia által használt – a mindenkori hatalom (és a bürokrácia) szempontjai szerint készülő – összeírások a falusi élet egyoldalú, háztartáscentrikus ábrázolását tették lehetővé, valamint a családszervezetet, a családi-nemi szerepeket és erkölcsöt vagy a házasságot megelőző gazdag rítus- és szokásrendet is a táji és ökológiai adottságokkal, továbbá a falvak társadalmi rétegződésével összefüggésben vizsgálták⁷, a magyar néprajzosok inkább a történeti demográfia fogalmait és forrásait adaptálták, és a család szerkezet tipologizálására törekedtek.⁸ Vagy miközben a történészek újabb generációi az önéletrajzokat és az interjúkat az egykori szereplők az egyéni és kollektív emlékezeti módok által szabályozott, ám mégiscsak saját tapasztalatainak megismerésére használták, illetőleg családi történetük, identitásuk megteremtésének „eszközeként” elemezték, addig a születésre, a házasodásra, a nemi életre, a gyermekek nevelésére vagy a rokonságra is kiterjedő hazai néprajzi kutatások a visszaemlékezéseket jórészt a homogén paraszti világ vagy a szokások forrásainak tekintették.

De vajon lehetséges-e az adatközlők különböző múzeumok adattáiraiban őrzött vagy az elmúlt évtizedek tanulmányaiban közölt emlékezéseinek az előbbi szempontok szerinti (antropológiai jellegű) olvasata, amikor tehát a tágan értelmezett családélethez kötődő cselekvéseket és interakciókat, érzelmeket és gondolkodásmódokat, szokásokat és rítusokat s azok jelentését próbáljuk akként bemutatni, ahogyan azt maguk a résztvevők, az etnográfusok közreműködésével megalkották. Ám az így feltett kérdésekre keresett válaszok nem nélkülözhetik az emlékezési és elbeszélésmódok,

közlőket. Egyetlen példa: – *Tessék mondani, ezeket a gazdákat, akinek nagyobb birtokuk volt, nagy családjuk volt, meg lehetett-e a ruhájukról ismerni? – Hogyne lehetett volna, azoknak jobb, szebb ruhájuk volt, mert azok varrattak, rendelték. – Olyanok, akik együtt laktak, nagy család volt, akkor volt ugye a gazda, aki parancsolt? – Na igen, a legöregebb. – A gazdán kívül volt másnak is bundája a családban? – Volt, már a fiának, bunda vagy ködmön. – És nem látszott, hogy az a gazda, nagyobb gombok voltak, nagyobb ezüstgombok? – Hát annak már szebb volt. Minden szebb volt, az volt a gazda. – Arra nem emlékszik, hogy hordtak hosszú haját is a férfiak régen? – Hordták, azok régen hosszú hordtak. Egészen lelógott ide, mint az Ilonkának. – Nem hallotta a bácsi, hogy be is fonták volna régen a hajukat? – De az volt, hogyne volt. Néprajzi Múzeum, EA 7157.*

⁶ Fél Edit az 1950-es években nemcsak Átányon, hanem Mezőkövesden, Tardon és Szentistvánon is egyéni élettörténeteket jegyzett fel. Fél 2001 [1958]: 123.

⁷ Löffgren 1984: 447–448.

⁸ Például Laczkovits 1993: 569–579.

valamint a narrációk nyelvi-retorikai vizsgálatát sem, ami az élmények és tapasztalatok kapcsolatáról, az „érzések struktúrájáról” és talán arról is elárulhat valamit, hogy lehetnek-e „igazak” a felidézett történetek.

I. A NAGYCSALÁD NARRATÍVÁI

A bevezetőben utaltunk rá, hogy a Ganzes Haus-ideológia hosszú ideig elsősorú értelmezési kerete volt a néprajzi kutatásoknak, kezdjük ezért a *nagy családra* vonatkozó emlékek felidézésével. Morvay Judit 1954-ben és '55-ben gyűjtötte anyagát a mátraaljai palóc falvakban (Bodonyban, Mátraderecskén, Mátraballán, Maconkán és Nagybátonyban), azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az asszonyok „küszködő” életét, a „hosszú századok alatti elnyomás embertelen viszonyait” megismertesse. Kötete egy 88 esztendőes parasztember szavaival indít:

Tizennégy éves koromig huszonnyolc család közt nevelkedtem. 1881-ben váltunk szét, mert igen sokan voltunk. Már az asztalhoz sem férünk egyszerre. Öregapó volt a gazda. Ő parancsolt, míg csak meg nem halt. Amit mondott, annak úgy kellett lennie. Nem beszélt neki senki vissza. Ő mondta meg, hogy ki, hol és mit dolgozzon aznap. Az emberek leginkább az állatokkal törődtek, egyéb munkát az asszonyok végeztek. Azoknak mindenki parancsolt.⁹

Az emlékező számára a *család* a családtagokat jelenti (mások a gyermekeket értették alatta), és a szétválást egyszerűen a zsúfoltsággal indokolja, s ezzel kapcsolatban a közös étkezések emlékét eleveníti fel. Hat évtized távlatából azonban az együttélés tekintélyelvű struktúrája: az öregapó alakja és megfellebbezhetetlen hatalma jelenik meg a legélénkebben, s szembeötlő a munkaszervezet leegyszerűsítése, illetőleg a munkák nagy részét végző nők természetes kiszolgáltatottsága (előbbit az „ő”, utóbbiakat az „azok” névmással helyettesíti).

Az öreggazda más elbeszélésekben is hangsúlyosan van jelen. Ő képviselte a családot a különféle hivatalos ügyekben; ő birtokolta a közösség vagyonát (*Az uram a pénzt, amit keresett, apámuram kezébe adta. Oda kellett adni, mert másképpen elmúlt volna minden boldogság.*); felügyeletet gyakorolt a családtagok felett, beleértve a válási élet ellenőrzését (*Azt úzhette el, akit akart.*); és ő örizte meg s adta tovább a család eredetéről, az ősről, a falu múltjáról való tudást, valamint oktató-nevelő céllal az őszövétségi történeteket is, amit az adatközlők szó szerint idéztek fel (*A fáraó elengedte a népet, de aztán megint elérte a katonasereg. Aztán negyven esztendeig nem tudtak hazamenni, hallod-e? Aztán mannával éltek, tudod-e?*).¹⁰

A gazda alakját és személyközi kapcsolatait egy sor rítus övezte. Az emlékezet szerint étkezésor az asztalfőn, az ajtóval szemben foglalt helyet (jobbján és balján az őt követő legidősebb testvérek), bárkit megbüntethetett és nyilvánosan megfedhetett

⁹ Jakab András (sz. 1868. Bodony). Morvay 1981: 13.

¹⁰ Morvay 1981: 20–21.; 22.; 27.

(Nagyapám szeretett a kemence tetején ülni. Egy vessző volt a kezében, s ha valamelyik gyerek nem jól cselekedett, hát odasuhintott neki.), sőt a legfiatalabb menyecske a lábát is megmosta, igaz, ez nem „közvetlen”, hanem az előző generációktól áthagyományozódó ismeret. (Édesanyám mesélte, hogy mikor ő menyecske volt, akkor még a lábukat is meg kellett mosni az öregeknek.) E rítusok közé tartozott, hogy a gyerekek hosszú haját fésülgették és tetvésték, míg a gazdával való kommunikációban, az átélt helyzetekben ugyancsak az egyoldalúság, az alázat és a szorongás idéződik fel: *A gazdától félt a menyecske. Lesütöttük a szemünket, rá se mertünk nézni.*”; *Ha ott volt apámuram, hallgattunk. Nagyon féltünk tőle, még nevetni sem mertünk, ha jólesett volna. Olyan volt akkor a szokás: apóssal komolyan kellett lenni.* E hatalommal való rejtett szembeszegülés pedig a gazdától, mint a búzás kamra őrzőjétől az éberségét kijátszó furfangos terménylopás lehetett.¹¹

Ezek alapján úgy véljük, az emlékezet a családfőt mitikus vagy bibliai (pátriárkai) alakként jeleníti meg, akit attribútumai, a felidézett rítusok és történetek alapján szakrális tisztelet övez. Halála pedig ily módon nemritkán a nagycsalád bomlását, az együtt élő testvérek különválását idézi elő.

Már említettük az asszonyok alávetett helyzetét a hierarchikus családszervezetben – nézzük, ennek milyen narratív technikái jelentek meg az idős férfiak és nők visszaemlékezéseiben. A nő testi fenyegetését, nem mással, mint bűnösségével indokolva, az egyik adatközlő egészen természetesen, mosolyogva (felesége jelenlétében) eleveníti fel: *Én ezt az asszonyt sokat megvertem. Az asszonyt is kell idomítani, mert a szája jár. Az ember is van néha majdnem olyan bűnös, mint az asszony. A vén bűnös asszonyoknak nem árt, ha néha megverik őket.* – szól az érvelés, melyben az egyéni agresszió általános érvényű normává válik, az „idomítás” pedig mintha a nő animalizálására utalna.

Az alá- és fölérendeltség a szegregációban is kifejeződött, és elsősorban az étkezéseknél volt jellemző. Az asszonyok – ahogy felelevenítik – az asztal körül állva fogyasztották el ételmüket, emellett a szűkös esztendőkből az étel és a kenyér osztásakor utoljára kerültek sorra, sőt az is előfordult, hogy *Este, mikor főztük a krumplit, az emberek belevizeltek, hogy az asszony meg ne egye... még azt is sajnálták. Mikor éjfélkor lefeküdtünk, már majd éhen haltunk. Örültünk, hogy lefekhettünk.* A férje családjába került menyecske számára a mértékletesség eleve kötelező, az éhség kimutatása tiltott volt (*Az asztalnál nem nagyon mertünk enni. Volt úgy is, hogy maradt a tálban, de mi éhen maradtunk.*), s a házasság közötti kommunikáció is a már említett egyoldalúságot, alázatot, illetve a merev személyközi kapcsolatokat jelzi. (*Volt, aki még a nevét sem mondta ki az urának, csak úgy mondta, hogy ember, gyűjjék már! Szégyellte a nevet is kimondani.*)¹²

Az idős asszonyok narrációját a keserűség, a büntudat, az érzelmek tagadása vagy elfojtása (*Jó volt a férjem. Bántani nem bántott, néha csak megvert.; Nem bántam volna, ha nem is szeretett volna, mindegy volt az.*), illetőleg sorsuk reflektálatlan elfogadása, a türés és a szenvedés keresztény tanításának követése határozta meg: *Hej, hány-*

¹¹ Morvay 1981: 20–30.; 52.; 141.

¹² Morvay 1981: 46.; 78.; 90.; 151.

szor mondtam én magamban: én istenem, hát én mindent eltűrjek? Nem baj, tűrőké és szenvedőké a mennyország!; Ha gondolkoznék, az már bűn lenne. Aki nem dolgozik, vagy nem imádkozik, az már vétkezik.¹³

Ezek a szövegtöredékek a 70-80 éves asszonyokról, szociális helyzetükről vagy a családjuk múltjáról szinte semmit sem árulnak el, mégis úgy véljük, önazonosságuk a katolikus egyház és a háború előtti keresztény-konzervatív ideológia által közvetített értékeknek rendelődött alá. Szubjektumuk a falvak társadalmi világának szilárdságát biztosító hierarchikus életformákhoz, köztük a családi paternalizmushoz kapcsolódott, amit a különféle rítusok, valamint a szóbeli kultúrában ugyancsak fontos gesztusnyelv rögzített és tudatosított. (Írni és olvasni, miként Morvai Judit tapasztalta, csak kevés adatközlő tudott, illetve az olvasás az egyszerűbb vallásos szövegekre terjedt: *Én is csak azután tanultam meg olvasni, mikor már nagyobb voltam. Otthon öregapám adott levelet a kezembe, mikor kikerültem az iskolából.; Volt anyámnak egy levele.¹⁴ Abban volt a világ teremtése. Abban megvolt, hogy ment be a sátán a paradicsomkertbe.¹⁵*) Ezek a rítusok és gesztusok elevenednek meg az idős asszonyok emlékezetében, a vallási tanításokkal és képzetekkel, a bibliai történetekkel keveredve. Az egyik meghatározó rítus – miként láttuk – az ételhez kötődött, melynek kínálása és fogyasztása, a közös étkezések rendje a családtagok közötti hierarchiakat vagy a menyecskék hosszú integrálódását rögzítette. De az étel a legalapvetőbb emberi szokások és kapcsolatok megsértésének (a nők megalázásának) az eszközévé is válhatott.¹⁶

A narratív önazonosságok minden bizonnyal nem a lezárt, hanem a jelennel (az 1950-es évekkel) folytonos múlt, tehát a teljes életpálya tapasztalatára épültek, ezért figyelmet érdemel, ahogy az adatközlők az elmondottakat megélték vagy reflektáltak. Láttuk, ez az attitűd elfogadó, az emberi érzéseket elfojtó volt („ez volt a szokás”; „így kellett lennie”), ami arra utal, ezekben a nógrádi falvakban és családokban az 1950-es években, a családok gazdasági szervezetének, a munkavégzés jellegének átalakulása után, a személyközi kapcsolatok hierarchiája, valamint a családfő kontrollja aligha változott. Amit az egyik, 80-as éveiben járó adatközlő az etnográfus előtt – a szokásos gesztusnyelven – jónak látott reprezentálni: vászoningét, a lefényképezés után levette, és „felesége lába elé dobta: »Ne, asszony!« Természetes mozdulata, felesége szótlán ingfelvévése, és a körülöttük állók közömbös arckifejezése meggyőzött arról, hogy itt semmi sértő, semmi rendkívüli dolog nem történt.”¹⁷

A történetek elmondására vajon kizárólag a szenvtelen, a tűrést kifejező sémákra, rövid válaszokra és a szavak ismétlésére redukálódó, nemritkán a gyónásra vagy az imádságok felmondására emlékeztető komor hangnem volt jellemző? Morvai Judit az egyik mátraaljai faluban a következő szöveget jegyezte fel:

¹³ Morvai 1981: 154.; 196.

¹⁴ Vallásos témájú nyomtatott füzet.

¹⁵ Morvai 1981: 193.

¹⁶ Nem újkeletű feltételezés, hogy az étkezőasztal a család egységét fejezi ki (Berdahl 1980: 140.; Sabeau 1988: 166–167).

¹⁷ Morvai 1981: 152.

Egy selyp vénlány elment a sikésári tóba, arra Áldozónak.¹⁸ Ott megfürdött a tóban. Egy ember arra ment, oszt akkor a lány a mellye alá tette a kezét, oszt akkor azt mondta: Kinek van ilyen szép csecsi még a faluban? De úgy mondta sesi, merthogy selyp volt. Az ember meg odahajított egy nagy fát, az kiütte a lány első két fogát. Hazament, oszt mondta a bátyjának: Csiriz Jani kiütte a fogamat. A bátyja meg csak azt mondta rá: nagyon jól van, legalább nem falsz meg annyi kenyert! Elkézdtek aztán a faluban énekelni: Sikésári halastó, belesett Fejes Ilus fogastól, de a foga nem jött ki, Csiriz Jani ütötte ki. A neve is aztán Fogas Ilus lett.¹⁹

A kirekesztés, sőt a testi hibák miatt férjhez menni nem tudó, ezért a családban maradó vénlány megbélyegzése jelenik meg ezúttal, és ismét feltűnik a kenyér megvonásának a motívuma. Ám a korábbi narratívákkal szemben, most a jelenséget felnagyító és kiszínező, cselekményesített és folklorizált történetet olvashatunk, amely mögött felsejlik egy dinamikus, az egyéni tragédiákat vaskos komikummal és gúnnal feloldó, eleven és profán népi világ képe/emléke is.

Az abszolutista állameszmében gyökerező hatalomfelfogások az állami és az egyházi, valamint a családfői autoritás egymást feltételező egységét vallották, a reformációt követő német jogi és politikai irodalomban is a hatalom fundamentumaként a „három atya” (Gottesvater – Landesvater – Hausvater) tekintélyelvű kapcsolata jelenik meg, s a bevezetőben említettük, e gondolat a 19. századi etnográfia is érintette. De maradt-e ennek, illetve a földesúri hatalomnak bármilyen nyoma a parasztok emlékezetében? Morvay Judit 1958-ban a Nyitra megyei Szolcsányon (Solcany) egy 80 éves szlovák parasztember szavait rögzítette:

Itt Odescalchi volt az uraság. A gazda képviselte a családot az uraság felé is. A vagyonát nem ihatta el, mert ezt az uraság nem engedte. Az ételeket is a gazda osztotta el... Ma már nincs meg az öregeknek ez a nagy tisztelete, mert a gazda már nem hatalom. Fiait, menyeit, családtagjait megverhette. Ha nagyon engedetlen volt valamelyik családtag, a gazda jelentette az uraságnak. Az uraság becitálta az engedetlen fiút, és 12 botot kapott a deresen. Aki nem akart beilleszkedni a családi közösségbe, azt az uraság így fizette ki... A gazda akkor üzhette el valamelyik családtagját, ha az uraság is megengedte. Az uraság minden nagyobb tettébe beleszólt a gazdának, még a házasságot is be kellett jelenteni. Ha a gazda és valamelyik családtag fia között kibékíthetetlen ellentét volt, akkor, ha a fiatalember szorgalmas, jó, kötelességtudó ember volt, kapott házhelyet az uradalomtól, és azon házat építve, új nagycsaládot alapíthatott. A nagycsaládok fát is kaptak az urasági erdőkből, mert az uraságnak érdeke volt, hogy a jobbágy meg legyen elégedve. Az uraságnak még abba is lehetett beleszólása, hogy ki legyen a gazda, de nem emlékeznek rá, hogy ezt a jogát érvényesítette volna.²⁰

¹⁸ A határrész elnevezése.

¹⁹ Morvay 1981: 64.

²⁰ Josef Ondrus (Szolcsány). Az interjú Márkus Mihály tolmácsolásával készült (Néprajzi Múzeum, EA 6954.; Morvay 1966: 491–492).

Az 1870-es években született adatközlő a jobbágyvilágra legfeljebb a szájhagyomány révén „emlékezhetett”, és időtudata minden bizonnyal nem a történeti kronológiát követte.²¹ A szövegben az uraság a családélet erkölcsi rendjének ellenőrzőjeként és az atyai tekintély erősítőjeként (a részegeskedést éppúgy megbüntette, mint a fiúi engedetlenséget), ugyanakkor a családi konfliktusok megoldójaként jelenik meg. Házhellyel biztosította ugyanis az arra érdemes, szorgalmas és kötelességtudó fiatalok családalapítását, illetve önállósodását, ezenkívül a falusiaknak tűzifát adományozott. Nincs nyoma viszont a narrációban földesúr és jobbágy „antagonisztikus” ellentétének, és az uralom sem a földesúri joghatóságból eredő járadékoltatásban, hanem a napi cselekvésekben és interakciókban, az egymást feltételező, bár nem egyenrangú gazdai és földesúri hatalom kapcsolatában nyilvánul meg. A patriarchális földesúr tehát (akinek a karaktervonásai a szájhagyományból és talán az Odescalchiak későbbi generációihoz fűződő személyes emlékekből tevődnek össze) a parasztok társadalmi világának a részese, amire a szöveg struktúrája is utalhat: a gazda és az uraság tekintélye összefonódik, igaz, az adatközlő úgy érzékeli, hogy az 1950-es években az előbbi „hatalma” és az ebből eredő „tisztelete” is a múlté.

Az evolucionalista néprajzi és szintén a családformák egyszerűsödését és a nukleáris családok terjedést megfogalmazó történeti kutatások e folyamat főbb okait a modernizációban, a családok gazdasági funkcióinak elvesztésében jelölték meg.²² De milyen értelmezéseket adtak erre az érintettek, hogyan jelent meg a *szétválakozás* az emlékezetükben – néhány további szöveggel ezt mutatjuk be.

A szlavóniai magyar falvakban, Harasztin, Kórógyon és Szentlászlón gyűjtő Cseh István 1974-ben egy 84 éves parasztember mondatait jegyezte fel.

*Vót három testvér, és a legfiatalabb vót a gazda köztük. Talán a legokosabb vót. Később, öregségükre osztotak el. A gazdának nem vót több joga a családon belül, mint bármelyik testvérenek. Éppen csak irányított, ő vezette a gazdaságot, amíg együtt vótak, amikor elosztotak, akkor egyformán mönt mindenki... Mindönki próbált magának egy kis vagyont kaparintani. Fődet nem, de ha vásáron attak el valamit, abbú igen. A tojás ára az asszonyoké lehetett. Ezt az asszonyok sokfélére kötötték... Én ksigazda vótam. Elosztotunk apámmal, én elgyüttem onnan. Csináltam magamnak házat. Ők maradtak a házban az öcsémmel. A nénének öröksége az anyánk részi vót.*²³

²¹ A település földesurái, a szövegben említett Odescalchiak között ráadásul egy anekdotikus, a folklorizációra kitűnően alkalmas figurát találunk. A reformkorban Nyitra megyébe telepedő és Szolcsányban kastélyt építő Odescalchi Ágost fia, a történettudomány, valamint a heraldika és a genealógia iránt érdeklődő Arthur (1837-1925) a közeli Szkciczon lovagvárat rendezett be, vendégeit ágyúlövésekkel fogadta, a cselédséget pedig ősmagyar ruházatba öltöztette (Szinnyei 1903).

²² Például Mitterauer–Sieder 1977.

²³ Siklósi István (sz. 1890. Haraszi). E régió a nagycsaládok kutatásának kedvelt terepe volt. A zadruha kifejezést azonban a 19. században sem a horvát, sem a magyar parasztok nem ismerték, a terminus a működését szabályozó 1870: IV. tc. nyomán terjedt el. Cseh 1975: 53–81.; Penavin 1981: 7.

Ebben a narratívában a múlt minden részlete az önállóság, illetve az egyéniség megteremtésének folyamatába illeszkedik. A család fiatalabb tagjai, köztük az adatközlő, saját „vagyon” próbálnak „kaparintani”, aminek megvannak a lehetőségei (például a piacozás), és ami az önállósodást, a tulajdonosi mentalitás kialakulását mozdíthatta elő. Ezt segítette az örökösödés pluralizálódása, a földnek a szülők halála előtti átadása, de az emlékező utal a nők különjövendelmére, valamint örökrészére is, ami szintén a generációk és a nemek közötti hierarchikus kapcsolatokat oldhatta.

A szubjektum előtérbe kerülése a narratív technikában is megfigyelhető. Az adatközlő az előző generációktól eltávolítja magát (E/3. személyt használ), majd az egót állítja a középpontba („én kigazda vótam”, „csináltam magamnak házat”). Továbbá – az említett önállósodással összefüggésben – a gazdának (az egykori nagycsalád fejének) nem tulajdonít a személyiség tiszteletére is kiterjedő patriarchális hatalmat („nem vót több joga...”, éppen csak irányított, ő vezette a gazdaságot”), és ezt a szerepet sem születési kiváltságnak tekinti, hanem az egyéni kvalitásokhoz köti.

Az önálló gazdálkodás tehát az egész életút meghatározó tapasztalata (és minden bizonnyal öregkori identitásának is fontos tényezője), ami a *nagycsalád* felbomlásának jelentést ad, és a családi események széttördelt darabjait narratív történetté alakítja. De az egyéniség előtérbe kerülése a családi múlt, illetve a *szétválakozás* másfajta észlelésében is megragadható. Fél Edit a matyó munkaközösség tagjaként 1951-ben egy 54 éves mezőkövesdi asszonnyal beszélgetett:

[A fiatal házasok gyakran összevesztek, és] *a hazament anya vihette magával gyermekét. Ha megunja, majd visszajön. Öt-hat hét múlva mentek utána, a férje. 1910 táján volt nagy divat, hogy különváltak a fiatalok, hazament a menyecske. A férj azután elment érte visszahívni, rimánkodni kellett neki. A fiatalasszony nem akart menni az anyósához, rábeszélte a férjet, hogy gyereink külön béresházba. Komiszok voltak az anyósok, öreg módot akartak a fiatalba, mert, ahogy szokik, úgy lesz mindig. Ha a menyecske nem kelt föl korán, úgy szitta, hogy déli harangszókor még alszik. Nálunk hajnalba bevetettek.*²⁴

Az elbeszélő, úgy tűnik, nem a saját élettörténetét eleveníti fel, emlékeire: a fiatalok különválására, mint elterjedt szokásra hivatkozik, gondolatmenete végén azonban váratlanul a családját említi. Nem tudjuk, miért „1910 táját” jelöli meg (lehetséges, hogy a datálással mondanivalóját akarja hitelesebbé tenni), ám ekkor mindössze 12 éves, így az életút tapasztalatát fogalmazza meg. Érzékelései ugyanakkor kollektív természetűek (ezt az elbeszélés formája egyértelműen jelzi), s a szöveg a menyecske/a menyecskék határozott nézőpontját jeleníti meg: a férjnek kellett utánamennie, sőt „rimánkodnia”, de ő kezdeményezte a különköltözést is, aminek oka a „komisz” anyóssal való konfliktus. Az emlékezet tehát a családot érzelmi kapcsolataiban idézi fel, melynek átalakulásához (a szétköltözéshez) a generációk közötti kulturális-értékrendbeli különbségek, ahogy Gari Panna szemléletesen fogalmaz, az „öreg mód” elleni tiltakozás vezet.

²⁴ Gari Panna (sz. 1897. Mezőkövesd). Néprajzi Múzeum, EA 2371.

II. A CSALÁDI REPRODUKCIÓ

A családtörténeti kutatások a mentalitástörténet ösztönzésére az 1970-es években új témákkal egészültek ki. A figyelem nemcsak a családelet demográfiai eseményeire: a törvényes (és törvénytelen) születésekre, a házasságkötésekre, a halálozásokra, továbbá a különböző korcsoportokra, a gyermekek nevelésére vagy az öregedésre terjedt ki, hanem az ehhez fűződő értékekre, valamint a családtagok közötti érzelmi kapcsolatokra is. Igaz, ezek a megközelítések sokszor általános érvényűnek vélt modellekhez vezettek, melyek a történeti modernizációval (vagy az önellátó családi gazdaságok bomlása nyomán) létrejövő nukleáris család főbb jellemzőinek az individualizációt és az érzelmi kötelek erősödését tartották.²⁵

Nem érintették ezek a modellek az antropológiai irányba forduló történeti, történeti demográfiai, valamint az (európai) etnológiai kutatásokat, melyek a táji-ökológiai szempontokat (ökotípusokat) és a parasztság társadalmi rétegződését is figyelembe vették a családszervezet, a házasság vagy például a törvénytelen születések és a mindehhez kapcsolódó szokások és rítusok vizsgálatakor.²⁶ S bár ezek az irányzatok sem mondtak le a demográfiai módszerek, illetve az anyakönyvek és az összeírások használatáról, ezt a szóbeli visszaemlékezésekkel egészítették ki, miként a mikrotörténeti megközelítés is támaszkodott a családelet alakítójaként megjelenő egykori szereplők emlékezetére.²⁷

A hazai etnográfusok az 1950-es évektől gazdag anyagot gyűjtöttek össze a születésről, a házasságról, a különböző korcsoportokról (az ehhez kötődő szokáshagyományokra koncentrálnak), valamint a nemi szerepekről és a szerelmi életről is. S bár egy-egy szerző a hagyományok és a változások dinamikájának vagy a megfigyelt jelenségek szocioökonómiai kontextusainak vizsgálatát is célul tűzte,²⁸ ezt a homogén népi kultúra tézise akadályozta. Mi továbbra is az adatközlőkkel készített interjúkból indulunk ki: hogyan rekonstruálták ők maguk a családelet eseményeit, az egyéni cselekvéseknek, a családi tradícióknak, valamint a közösségi normáknak miféle kombinációi elevenedtek meg az emlékezések nyomán?

II.1. Premaritalis szokások

A falusi társadalmakban az ismerkedés, a párválasztás és a házasságkötés pontosan szabályozott rítusrend szerint történt. Térjünk vissza az 1950-es évekbeli mátraaljai falvakba, és nézzük először, miként beszéltek el az idős asszonyok az udvarlás szokásait:

Mikor jöttek este a legények, a pitvarajtóban beszélgettünk. Hallottam én, hogy édesanyám rálépett a ringőre²⁹... csak akkor adott jelt, ha komoly dolog volt. Ha a legény nagyon nyúlált, vagy a lány nem bánta, akármit csinál vele a legény.

²⁵ Hareven 1991: 120.; Tomka 2009: 122.

²⁶ Például Mitterauer 1983.; Löfgren 1982: 102–104.

²⁷ Például Reay 1996.

²⁸ Például Kapros 1986: 41.

²⁹ Támla nélküli rövid pad.

Nem szerettem, ha jöttek a legények. Jobban örültem, amikor nem jöttek. Egyszer már csak szülémmel voltunk ébren, fontunk, még kötény sem volt előttem, mikor kihívott egy főszögi legény a pitvarba. Hajnalig maradt ott. Csak hallgatott, én meg fájtam egy ingben, mezítláb. De még akkor sem mertem mozdulni, hogy menjen el.

Egyszer egy őszögi legény volt nálam. Ki akarták verni a főszögiek. Bejött az egész banda a pitvarba. Még idejében kijött öregapám, és kiparancsolta őket: Pusztuljatok fiaim, enyim házamnál nem ölitek egymást! Menjetek a falu piacára! Nem akarta, hogy nálunk essen baja a legénynek. Mikor már nem volt ott senki, kikísértem a legényt. Csak annyit mondtam neki a töltésen: nincs itt már senki. Ő meg csak azt felelte: hadd legyen akárki! – aztán elment.³⁰

Ezek a szövegek az éjszakai legényjárás merev formáit idézik: a legények csoportosan és sötétben érkeztek, a lány házon kívül fogadhatta őket. A szülői kontroll az adatközlők számára elfogadott és természetes, a térbeli endogámia betartását pedig a falurész legényei ellenőrizték. A fiatalok interakcióira – miként az emlékezők felelevenítik – a kényszeredettségek, a szorongás, továbbá az intimitás és a kommunikáció hiánya jellemző, s melyekben a lányok ezúttal is kiszolgáltatott, alárendelt helyzetben jelennek meg. Bizonyos, hogy az idős asszonyok a tőlük elvárt magatartási normákat fogalmazták meg, amit megerősíthet, hogy az egyik emlékező a „nem szeretett” udvarlással, mint valami bűnnel szemben a szorgos munkát, az éjszakába nyúló fonást említi.

Két évtizeddel Morvay Judit palócföldi kutatásai után, 1974 és '83 között gyűjtötte anyagát Balmazújvárosban Vajda Mária, amiből egy idős parasztember premaritális szokásokra vonatkozó emlékeit idézzük fel.

Mikor már odajut az a legény, hogy kiszemelt magának egy jányt, hát járt hozzá. Én, ha már este kászálódtam, mer ugyi egy kicsit csak máskípp ötöttem, anyám már mondta nekem is, hogy – na, már főzik a kapcádat. – Na, ha főzik, hadd főzzik. Hogy főztik vagy nem főztik, nem tudom, de húzott az a jány. El kellett menni. Inkább összevesztem a szüleimmel, de elmentem. Sokszor meg úgy tettem, hogy az ólba háltam, mer persze én ágyon nem háltam addig, míg meg nem nősültem, csak az ólba a vackon. Hogy anyám ne motyogjik, odatettem a vacokra a bundát, meg a sipkát, még a csizmát is, hogy ne kopogjak, oszt mezítláb mentem a jányho. Így ha kimentek az istállóba, azt hitték anyámék, hogy én ott hállok. Nem tudtunk mi már akkor otthon maradni. Olyan vót akkor az ember, mint a töketlen kutya, mindig ment. Azír mondták, hogy biztos főzik már a kapcáját, mert az olyan babona vót. Vagy azt is mondták, hogy megítették. Na az úgy vót, hogy a jány mikor vót a havi baja, vagy ahogy urasan mondják, a menstruációja, azt a vires inget kimosta, oszt azt a vires vizet borba tette, vagy pogácsát süített vele. Oszt azt mondták, hogy a pogácsa csalja. Pedig a fenét az csalta, hanem az a legény is vágyott már a jányra. Igértünk oszt a jánynak mindent. Hátha mind-

³⁰ Morvay 1981: 106.; 108.

nek igazat mondtam vóna, ahány nekem vót, akkor mi az isten lett vóna velem? Mennyi felesígem lett vóna. Muszáj vót ígérni, mer nem álltak vóna még szóba se velünk, nem hogy adtak vóna valamit. Nősülésre meg nem gondolhattunk, csak miután kiszógáltuk a császárt, csak a katonaság után. Hát csak legínyek vótunk, hát azír tudtuk, hogy hun lehet, meg megpróbálta az ember.³¹

Az előbbi narratívákkal ellentétben, melyekben a családi és a közösségi felügyelet idéződik fel, illetve a múlt- és jelenbeli emóciók elfojtása érhető tetten, ezúttal, több évtized távlatából is, az érzelmek vagy inkább a biológiai érést követő nemi ösztönök kényszerítő és kontrolálatlan ereje jelenik meg, aminek a szülői akarat sem állhatott ellent. (Az udvarlás furfangos álcázásának anekdotikus motívuma talán az előző generáció erkölcseseinek felszínes díszletté alakulását, ugyanakkor a látszat megőrzésének fontosságát jelzi.)

Érdemes az elbeszélésmódot is szemügyre vennünk. Az adatközlő fiatalkori cselekedeteit és érzéseit legénytársaival azonosítja, az E/1. személy a „mi”-vel és az általános alannal kombinálódik („mikor már odajut a legíny” stb.), azaz önmagát generációs csoportjába helyezi. Ám eközben világosan utal saját, a házasság előtti nemi életének rendszerességére, és nyíltan beszél a hazugságairól is („hátha mindnek igazat mondtam vóna, ahány nekem vót...”, muszáj vót ígérni...”).

Az emlékezet még egy, folklorisztikus szintjét figyelhetjük meg: a narrációba a szerelmi varázslatok, a kapca kifőzésének és a „megítetés” különböző variánsokkal, de széles körben elterjedt hiedelme szövődik. Utóbbit az adatközlő etnográfusi alaposággal eleveníti fel (nem tudjuk, ezek a praktikák előfordultak-e ifjúkorában, az 1910-es, ’20-as években, vagy a közösség kulturális emlékezetében voltak jelen, esetleg a norma és a gyakorlat konfliktusának nyelvi feloldására, egyszerű szólásként használták), mindenesetre e „babonáktól” elhatárolódik, és cselekedeteit „racionálisan”, a nemi érés és a kitolódó házasságkötés közötti időtartam megnövekedésével indokolja.

Kapros Márta az Ipoly menti falvakban (Órhalmon, Litkén, Ludányhalásziban, Csesztvén, Ipolyszögön, Érsekvadkerten, Patakon, Nagyorosziban és Ipolyvecén) gyűjtötte 1970 és ’76 között a születés szokásait és hiedelmeit. Interjúiban a házasság előtti nemi kapcsolatok interpretációinak újabb, az előbbiektől eltérő technikáit figyelhetjük meg.³²

Emlékszek, még kisgyerek vótam. Szent Istvánkor vót, akkor van itt a búcsú. Akkor itt nagy vót a felfordulás. Én is Jolánnyal lent aludtam a Faluban³³ az

³¹ A fiatal etnográfus a terepmunka során meghatározónak tartotta a gyűjtő egyéniségét, nyitottságát és hogy „mennyire képes adatközlőivel átléptetni azt a küszöböt, ahol a mélységbeli jellemzők felszínre kerülnek.” Mivel azonban a „bizalmas megnyilatkozások után többen kérték, nehogy »kiírjam« őket, vagy a falunak rossz híret költsem”, a nevek említésétől el kellett tekintenie (Vajda 1988: 7.; 9.; 38–39).

³² Az etnográfus a beszélgetések alkalmával olyan légkör kialakítására törekedett, melyben az „intim kérdésekre a szokottnál nyíltabban” válaszolhatnak, ugyanakkor a vidék „idősebb lakóira jellemző szemléleti konzervativizmus miatt, férfi adatközlőknél gyűjtésre” nem vállalkozott. De az asszonyok között sem voltak olyanok, akik a témáról, mint saját történetükről vallottak volna, ehelyett az általuk ismert eseteket mondták el és kommentálták (Kapros 1984: 333.; Kapros 1986: 71).

³³ A régi falurész.

egyik háznál. Reggel már jókor fenn vótunk. Jön át az egyik asszony a szomszédul: Jaj, tik már felkötettek? Az enyimek még úgy alusznak, hogy na! Gyertek már át mennézni, hogy alusznak! Átmentünk, oszt én is, mint kisgyerek, ott sűrögtem, oszt arra emlékszek, hogy kinyitotta az asszony a kamraajtót, oszt ott aludtak bent egymás hegyin-hátán, a lánya meg az egyik legínyvel együtt. Mer az asszony eldicsekedett vele, hogy úgy szeretik egymást, hogy már együtt is hálnak. Hogy más lány ne menjen hozzája, mer az ű lányával hál. Oszta ha már tunni fogják a faluba, hát maj csak elveszi jobban.³⁴

*Ez nem itt vót, hanem Szügyben. Jómódú katolikus család vót. No oszt a keresztanya bevarrta a lányt jó erős vászonba, hogy ne lássák lagzikor, hogy vastag. A rákövetkező szerdán megvót a gyerek. Siratott nekem a fiú anyja, hogy Jaj, jaj! Ilyen szégyen még nem vót! Dehogy nem vót, Erzsike, történt az már másnál is. De csak nem hagyta: ha tudtuk vóna legalább! Nem engedték vóna, hogy elvegye! Pedig hát nem olyan nagy dolog az.*³⁵

Az első narratíva egy történetet mond el, amit a párbeszédese forma tesz elevenné és hitelessé. (Kérdés azonban, hogy az adatközlő 40-50 év távlatából valóban ilyen „pontosan” emlékezett-e a dialógusra és a jelenetre, a hitelesítés eszköze mindenesetre a datálás, ami az egyik legfontosabb egyházi ünnephez kötődik.³⁶) Ezt a jelentésadás követi. Az emlékező a szomszédasszony cselekvését (utólag, mert a történetkor kisgyermek volt) szándékoltnak minősíti, aki nemcsak eltűri lánya házasság előtti szexuális kapcsolatát, hanem kitűnő rendezői alakítással a falusi közvélemény elé tárja, így akarván a fiút lánykérésre kényszeríteni.

A következő szövegben egy újabb történet tárul elénk. Az adatközlő először eltávolítja, egy másik faluba helyezi az eseményt: ezúttal egy megesett lányról van szó, ami elítélendő erkölcsi vétség. Ezért próbálták ezt az esküvőn leplezni, s a fiú anyja a legnagyobb bajként a falu előtti megszégyenülést nevezi meg. Az elbeszélő szükségesnek tartja a család gazdasági helyzetének és felekezetének megemlítését is (jómódú, katolikus), ami azt jelentheti, hogy a házasság előtti teherbeesés ennél a csoportnál súlyosabb tetteknek számítot.³⁷

Az elbeszélésmódot vizsgálva, ezúttal egy heves indulatú párbeszéddel találkozunk. Az emlékező beleéli magát a történetbe, s úgy tűnik, mintha egy epikus vagy élménytörténetet mesélne, melyben a szereplők eltérő (és változó) erkölcsi értékekhez kötődnek. A fiú anyja képviseli a lány teherbeesésének „hagyományos” megítélését („ilyen szégyen még nem vót”), az elbeszélő attitűdje viszont megengedőbb: a jól bevált módon enyhíti a tettet („történt az már másnál is”), majd a múltbeli kontextusból kilépve, életútja tapasztalata alapján értékeli („pedig hát nem olyan nagy dolog az”).

³⁴ Vargáné Bernáth Erzsébet (sz. 1920. Órhalom).

³⁵ Bagyinszkiné Prazsák Mária (sz. 1896. Csesztve). Kapros 1986: 87; 91.

³⁶ A 18. századi falvakban az események időbeli viszonyítása ugyanígy történt (Faragó 1999: 39).

³⁷ A hazai etnográfia és az európai etnológia egyaránt utalt arra, hogy a vagyonosabb családokban a fiatalok ellenőrzése és büntetése is szigorúbb volt (Kapros 1986: 87–88.; Löfgren 1982: 102).

A bemutatott történetekre úgy véljük, érvényes lehet a morálfilozófus Alasdair MacIntyre érvelése: „egy tradíció részeként birtokolhatunk erényeket, amelyben elődök hosszú sorától örököljük ezeket és magyarázatukat.” Amihez még hozzáfűzi, hogy a mindennapi életet apró szegmentumokra bontó és ahhoz saját (partikuláris) normákat rendelő modernitás foszt meg bennünket attól, hogy a cselekedeteket egy nagyobb egész részeként szemléljük.³⁸

Hozzátehetjük: a tradíciók, valamint változásuk dinamikája szerepet kaphat a múltbeli események erkölcsi jelentéseinek megalkotásában. Az 1950-es években a mátraaljai idős asszonyok az elvárt viselkedési normákat: a házasság előtti szexualitás tilalmát, valamint a szemérmességet és a passzivitást elevenítették meg. Két évtizeddel később, az Ipoly menti emlékezők számára elfogadott a lányok szerelmi élete, illetve az a családi reprodukció biztosítása révén kap legitimitást. (Ezért ítélték meg szigorúbban a teherbe esést, ami viszont a férjhezmenetelt nehezítette, s alkalmaztak különféle büntető rítusokat.³⁹) A balmazújvárosi férfi elbeszélésében pedig a konvencióktól mentes nemi élet, mint a legénykor természetes velejárója jelenik meg.

II.2. *Amor fati* – a házasodás motívumai

A házasodást kutató etnográfusok a párválasztás motívumainak is kitértek figyelmet szenteltek. A továbbiakban szintén különböző helyszíneken és időpontokban készült interjúkat mutatunk be. Az elsőt Morvay Judit az 1950-es években egy mátraaljai asszonnyal készítette.

Engem igen ösztönöztek a szüleim. Én fiatal voltam, nyolc évvel volt öregebb az uram. Mindig rittam, pedig de szép legény volt, gazdák is voltak. Katonaság után nősült, huszonkét éves volt már. Szeretett, elvitt sokat táncolni, szem előtt tartott. Előbb jött egy asszony, az uram testvéri. Kezdte mondani, hogy mijük van, meg a legény is szép. Édesanyámmal beszélt. Felgyűjjék-e este a legény? Engem is kérdezett édesanyám, én csak azt feleltem: mit bánom én! A szeretőmet szerettem, kivel a töltésen összeültünk. Édesanyámnak nem tetszett. Este feljött az uram. Mikor kikísértem, megkérdezte, hogy elmegyek-e hozzá? Majd meg-gondolom még. A legény háromszor is feljött egy héten. Behívták, az apámmal beszélt, velem nem sokat. Az anyja meg egyszer elhozott egy szép kasmirkendőt. Még kendőlakás után is el akartam válni, kihirdetés után is. Agyon akartak verni. Öreg, beteg gazdasszony volt, ahova kerültem. Nekem kellett sokat dolgoznom. Aztán jött még három menyecske. Tizenegy gyerekem volt. Mind kiszoptattam tisztességgel. Buták voltak még azelőtt, sok gyerek volt. Megvoltunk az urammal. Nem volt rossz ember. Fiatalok voltunk, nem volt semmi bajunk. A gyerekeket szerettem. No, örültem. Mindig volt kenyér elég a háznál.⁴⁰

³⁸ MacIntyre 1999: 174.; 274.

³⁹ Az ilyen menyasszonynak sötét ruhát, valamint fátyol helyett főkötőt kellett viselnie (Kapros 1986: 94).

⁴⁰ Morvay 1981: 124.

A narratívában a házasságkötés motivációja lényegében nem jelenik meg, a hangsúly a szülők akaratának érvényesülésére, valamint a házasságot megelőző egyezkedések szabályozott rendjére esik. (Előbb a leendő férj testvére kínálja fel az anyagi és szimbolikus tőkejavakat, majd a vőlegény több ízben tárgyal a lány apjával, és a kérő családjának rangját reprezentáló ajándékozásra is sor kerül.) Az elbeszélésben ezután váltás következik, s érdemes megfigyelnünk, az emlékező hogyan sűríti össze élet-történetét. Azonosságtudatát, cselekedeteit és napi terveit a keresztény valláserkölc: az állandó munka, a létfenntartás („mindig volt kenyér elég a háznál”), a gyermekek „tisztességes” táplálása és az érzelmileg redukált, békés családélet („megvoltunk az urammal”, „nem volt semmi bajunk”), azaz a társadalmi-biológiai reprodukció határozza meg. Ám e „könyörtelen” falusi élet magába foglalta a közösség tagjaiért felelős viselkedésformákat is („szem előtt tartott” – szól a vőlegényéről), és nem zárta ki a konfliktusokat, a szülői akaratral való szembeszegülés kísérletét sem (az elbeszélő először leendő urának, majd immár határhelyzeti szituációban, az eljegyzés után, szüleinek próbál ellentmondani).⁴¹

Miként említettük, az adatközlő először a házasságot megelőző szokásokat és szer-tartásokat (például a szülők tárgyalásait) s a hozzájuk kötődő szimbólumokat idézi fel. Mások a lakodalomhoz kapcsolódó átmeneti, elvásztó és befogadó rítusokat beszél-ték el: a menyasszony kikérését, siratását (régii sirató szövegekkel együtt, melyekben engedelmeskedésre szólítják fel őket), majd kenyérral fogadásukat apósuk házában.⁴² Az antropológiai irodalom bőségesen foglalkozott már e rituálék jelentésével (a társa-dalmi szerepek változása), ám felfoghatjuk ezeket Victor Turner vagy Erving Goffman nyomán kulturális színjátékként is, ami a család státuszának és presztízsének közösség előtti reprezentációjára adott módot. (*Elindult a szekér,*⁴³ *de nem egyenesen haza, hanem körbenyargalt a faluban, hogy megmutassák mindenkinek, hogy mit kapott a menyasz-*

⁴¹ Ezen a ponton utalunk arra, hogy az etnográfus szocializációja és egyénisége minden bizonnyal hozzájárult a falusiakról, illetve a párválasztásról alkotott kép árnyalataihoz és a rögzített jelen-ségek értelmezéséhez. A fővárosból érkező fiatal Morvay Judit az 1950-es évek közepén mély empátiával, „szánakozásunkat, megbecsülésünket és tiszteletünket” kifejezve kívánta ezt a „ma már hihetetlennek tűnő” világot, a „letűnt idők sokat szenvedő, keveset örvendő” parasztasszonya-it bemutatni – és az ábrázolás ennek megfelelően komorra sikerült. Elődje, Manga János még az 1940-es évek elején ipolysági palóc településeken gyűjtötte a házassági szokásokat. Manga ezen a vidéken, Pereszlényen született, 1929-től itteni falvakban tanított, és terepmunkája során idős gazdákkal beszélgetve, az ő, illetőleg saját (a falusi középosztály) álláspontját alakította néprajzi tudássá: a 60-80 éves asszonyok „természetesnek tartották, hogy ahhoz a legényhez kell férjhez menniük, akit a szüleik kiválasztottak. . . , mi sem természetesebb, hogy az ilyen fiatalon megkötött házasságok esetén, a megfontoltabb és a gazdasági érdekeit szem előtt tartó szülőknek jutott elsőd-leges szerep.”

A szülői szándék persze a fiúk házassági terveit is keresztezhetette. Ennek emlékezte azonban nem tragikus pátosszal (főfíközpontú közösségekhez ez nem illett volna), mint inkább anekdotaszzerűen maradt fenn. Az egész országban elterjedt vándormotívummá vált az a történet, amit a Mátraalján Morvay Juditnak is elmondtak: *Azelőtt nem udvaroltak, hanem házásítottak. Kint volt a legény az ökrökkel a Mátrában. Mikor hazajött, akkor mondta az anyja: Meghásasodtál fiam! – Kit vettem el, édesanyám? Akkor megmondta a lánynak a nevit. Jól van, elvette azt.* (Manga 1942: 173–202.; Morvay 1981: 116).

⁴² Morvay 1981: 129–139.

⁴³ Amivel a menyasszony ágját és kelengyjét szállították az új otthonába.

szony. – emlékezett vissza az egyik adatközlő.⁴⁴) S ezek a szertartások és szimbólumok váltak a mnemotechnika részévé, s a közösség kulturális hagyományaként idéződtek fel.

Visszatérve a szöveghez, ha a rítusok segítettek az idős asszony emlékezetét, a házasságot követő életút felidézésekor ilyenekkel nem találkozunk. Ezt a nyelvhasználatot a rövid, grammatikailag egyszerű mondatok, kevés kötőszó és legfeljebb néhány, konkrét jelentésű melléknév jellemzi (öreg, beteg, buta, rossz), amit a szociolingvisztika korlátozott nyelvi kódoknak nevez, és az „alsó” társadalmi csoportokhoz köt.⁴⁵ S amit bizonyosan a szocializáció (láttuk a menyecskék szorongását a különféle kommunikációs helyzetekben) és talán a narratívában megfigyelt életszemlélet is befolyásolhatott.

A következő visszaemlékezések Molnár Mária borsodgeszti, a párválasztásra és a házasságra irányuló, 1960-as évek eleji gyűjtéséből valók:

Az élet rangadó alapja volt a földkérdés, vagyonosabbak nem vettek el szegényt, kikerülték a szegény lányt a módosabbak. Mindenki ahhoz akart menni, akinek volt földje, azt mondták: a többhő több kell.

*Akinek volt földje, nem vett volna el zsellérlányt, még ha gyöngyvirág lett volna is, csak azt nézte, mi lesz a vagyona utána.*⁴⁶

Tanulmányában a szerző gondot fordít a birtoknagyság, az állatállomány, a munkaerő-allokáció (családi és bérmunka), valamint a fogyasztás (önellátás, piaci termelés) kombinációjára épülő, két világháború közötti falusi csoportok meghatározására (szegényparaszti, középparaszti, jó középparaszti és gazdagparaszti szint⁴⁷), s bár érzékeli, hogy a házasság okainak vizsgálata során „probléma” lehet a „társadalmi rétegek... szelektív értékrendje”, az adatközlőkről erre vonatkozó információkat nem tudunk meg.

A narratívákat vizsgálva, az emlékezők az életvilágot uraló törvényeket, ambíciókat és vágyakat fogalmazznak meg („az élet rangadó alapja volt a földkérdés”, „mindenki ahhoz akart menni, akinek volt földje”, „többhő több kell”). Ám felmerül a kérdés: a konkrét helyzeteket és az egyéni történeteket nélkülöző efféle múltkonstrukciókban vajon az adatközlők szociális sztereotípiáinak, előítéleteinek, a státuszokban gondolkodás folytonosságának és az erre épülő, sematizációra hajló emlékezetnek,⁴⁸ továbbá a szociológiai rétegmódellek szilárd elképzelésével a faluba érkező kutató interjúkészítési módszerének nem lehetett szerepe?

A következő szöveget Vajda Mária az 1970-es évek közepén Balmazújvárosban rögzítette:

Nagyon cudar világ vót azír rígen, mer nem mindenki választhatta meg magának a párját. A vagyon vót az úr. Még az is, akinek csak egy kicsije vót, az

⁴⁴ Morvay 1981: 130.

⁴⁵ Bernstein 1972: 256–277.

⁴⁶ Molnár 1965: 398.

⁴⁷ A szociológiai szemlélet jellemző összegző munkájára is, melyben ennél bonyolultabb rétegmódellekhez jutott el (Molnár 2000: 516–531).

⁴⁸ Ezt Federic Bartlett 1930-as években végzett kísérletei is igazolták (Bartlett 1985).

is azt nízte, hogy itt is egy kis csomó, meg ott is egy kis csomó, oszt abbul lesz egy nagy csomó. A vagon vót a legelső. Az én anyámék is ellenezték az én uramat abba az időbe, mer azt szerették vóna, ha gazdagabb férfitó megyek, mert egyedüli gyerek vótam. Az én apám abba az időbe vitéz vót. Vót néki vitéztelke, úgy hogy 15 hód földet dógozott, az én uram peniglen juhász ember vót, nem vót földje, birkája vót 73 darab. De én csak hozzámentem. Egy kicsit az anyám éreztette velem, de később csak megbékélt. De a legtöbb esetben nem vehette el a szegényebb fiú a jányot. Azt mondták a szülők: ócsó a mi jányunk oda. Hát a csúnya gazda jányok vagy testi hibások hozzámentek a szegényebb kérőhöz is, mert a nóta is azt mondja: »Leszedik az ibolyát a szagáér, Elveszik a csúnya jányot a jussáér.«⁴⁹

Ezúttal is a párválasztás – szülők által képviselt – normája: a vagyonban, a (föld) tulajdonban gondolkodás jelenik meg, melynek erejét jelzi, hogy az emlékező megismétli: „a vagon vót az úr”, „a vagon vót a legelső.” A polgári vagy kispolgári értéképzetek adaptálásáról lehet tehát szó,⁵⁰ ami rendies-foglalkozásbeli tényezőkkel fonódik össze, és a család összetétele is befolyásolja. Az apa ugyanis nem csupán 15 holdas gazda, hanem a vitézi cím birtokosa, leendő ura viszont juhászember (aki szintén nem vagyontalan, mivel egészen pontosan 73 db birkája van). Ő pedig egyes lány, ami a házassági piacon további előnyt jelent. Az endogámia azonban mégsem érvényesült: a házasság megvalósult (az anya a narratíva szerint hamarosan megbékélt), és az emlékező a pontosan meg nem határozott múlttól tudatilag is elhatárolódik („nagyon cudar világ vót rígen”). Végül, a csúnya gazdalány és a szegény kérő említése alighanem az adatközlő „spontán etnológiájának” a része,⁵¹ amihez azonnal egy folklórszöveget illeszt.

A négy narrációt összehasonlítva, a mátraaljai asszony esetében a házasság a szülői akarat és tekintély következménye, s az emlékezetben élő rítusok a vőlegény kiválasztásában a rokoni kapcsolatok (és nem a normák) szerepét jelzik. A borsodgeszti adatközlők (róluk semmit sem tudunk) az 1960-as években a házasságkötést a „földet földdel” elvvel kapcsolják össze, azaz normatív és sztereotipizált emlékezetét figyelhetjük meg. A balmazújvárosi asszony tudatában a családi norma és a gyakorlat együtt van jelen, „ugyanazt a szubsztanciát” képviselik,⁵² az elbeszélés mód ugyanakkor a múlt folklorizációjára utal. Az egykori szereplők adnak tehát jelentést a múlt eseményeinek, amit az etnográfusok és nyomukban a történészek biztos történeti tudásként tartanak számon.

Tanulmányunkban az elmúlt évtizedek néprajzi gyűjtéseiből válogattunk, és az etnográfusoktól eltérő módszert választva, az egykori szereplőket, illetve az emlékezéseiket próbáltuk a középpontba állítani – ezek utólagos értelmezése, összegzése aligha

⁴⁹ Zsupos Józsefné Pikó Eszter (Balmazújváros). Vajda 1988: 44.

⁵⁰ Vö. Kaschuba 1990: 74.

⁵¹ A fogalmat Pierre Bourdieu használja, aki terepmunkája során tapasztalta, hogy beszélgetőpartnerei a kuriózumszámba menő házasságoknak aránytalanul nagy szerepet tulajdonítottak (Bourdieu 2009: 137).

⁵² Cerutti 2000: 156.

szükséges. Annyi azonban bizonyos, hogy a tovább élő és változó hagyományok sokszínűsége, a terepmunka idejével azonos jelen érzékelése, az emlékezeti módok és az elbeszélések nyelvi megformáltsága, valamint a néprajzosokkal alkotott kommunikációs közeg együttesen alakították ki a múlt – szövegekben élénk táruló – sokféle tapasztalatát. S adták meg egyszermind a családi és rokoni kapcsolatok különböző jelenségeit. A mátraaljai palóc asszonyok az 1950-es években, s ezt a katolikus-keresztény hagyomány erejének nevezhetnénk, a tekintélyelvűséget és a családon belüli hatalmi viszonyok megváltoztathatatlan rendjét, illetve az alávetettség, a tiltások rituáléit és szimbólumait elevenítették fel. Mások, több helyen és több időpontban, a családelet eseményeit a falusi státuszhierarchia szerint rekonstruálták, vagy a státuszreprodukció, például a gyermekek jól kiházasításának morális parancsára „emlékeztek”, ami a „hosszú tartalmú tapasztalatok” és a kulturális önelvűség kifejeződése lehet.⁵³ De látnunk olyan narratívákat is, melyekben a folklórszövegek, valamint az élmény- és „igaz” történetek nyelvi és képi világa, cselekménymotívumai és figurái, olykor a verses betétek a családelet rendjéhez fűződő érzelmeket és mentalitásokat jelenítettek meg (például az anyóssal, illetve a hierarchikus kapcsolatokkal szembeni generációs lázadás). S amely elbeszélések, mint a kollektív emlékezet alakzatai, az emlékezetközösség fenntartásához is hozzájárulhattak.

Irodalom

BARTLETT, Frederic

1985 *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat Kiadó.

BAUSINGER, Hermann

1989 „Párhuzamos különidejűségek.” (A néprajztól az empirikus kultúratudományig.) *Ethnographia*. C. 1–4. 24–37.

BENKŐ Éva

1986 *Nagycsalád a Medvesalján*. Debrecen: KLTE, Néprajzi Tanszék.

BERDAHL, Robert

1980 Preußischer Adel. Paternalismus als Herrschaftssystem. *Geschichte und Gesellschaft*. VI. (Sonderheft). 122–145.

BERNSTEIN, Basil

1972 *Studien zur sprachlichen Sozialization*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.

BOURDIEU, Pierre

2009 *A gyakorlat elméletének vázlata*. Budapest: Napvilág Kiadó. CERUTTI, Simona

2000 Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In Czoch Gábor–Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. 151–168. Debrecen: Csokonai Kiadó.

CSEH István

1975 A nagycsalád-rendszer emléke a szlavóniai magyaroknál. *Néprajz és nyelvtudomány*. XIX–XX. 53–81.

⁵³ Bausinger 1989: 32–33. A történetírás és az etnográfia ugyanakkor a mai napig adós annak vizsgálatával, hogy a földet földdel elv miként érvényesült a mindennapok gyakorlatában.

FARAGÓ Tamás

- 1999 A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In uő. *Tér és idő–család és történelem*. 34–62. Miskolc: Bíbor Kiadó.

FÉL Edit

- 1941 *Kocs 1936-ban*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarisztantudományi Intézet.
- 2001 [1944] Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. 88–108. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- 2001 [1958] Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. 113–123. Pozsony: Kalligram Kiadó.

HAREVEN, Tamara

- 1991 The History of the Family and the Complexity of Social Change. *The American Historical Review*. XCVI. 1. 95–124.

HUSZ Ildikó

- 2000 Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle*. X. 2. 81–104.

KAPROS Márta

- 1984 Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. X. 319–341.
- 1986 *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Debrecen: KLTE, Néprajzi Tanszék.

KASCHUBA, Wolfgang

- 1990 Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok. In Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. 58–79. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ.

LACZKOVITS Emőke

- 1993 A család és a rokonság jellemzői a Káli-medence falvaiban a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig. *Ethnographia*. CIV. 2. 569–579.

LÖFGREN, Orvar

- 1982 Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában. *Ethnographia*. XCIII. 1. 89–111.

LÖFGREN, Orvar

- 1984 Family and Household: Images and Realities: Cultural Change in Swedish Society. In Netting, Robert–Wilk, Richard–Arnould, Eric (eds.): *Households: comparative and historical studies of the domestic group*. 446–470. London–Los Angeles: University of California.

MACINTYRE, Alasdair

- 1999 *Az erény nyomában*. Budapest: Osiris Kiadó.

MANGA János

- 1942 Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. *Néprajzi Értesítő*. XXXIV. 3–4. 173–202.

MITTERAUER, Michael–SIEDER, Reinhard

- 1977 *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. München: Beck.

MITTERAUER, Michael

1983 *Ledige Mütter: zu Geschichte unehelicher Geburten in Europa*. München: Beck.

MOLNÁR Mária

1965 A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. *Néprajzi Közlemények*. X. 1. 387–416.

2000 Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 484–531. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MORVAY Judit

1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. *Ethnographia*. LXXVII. 4. 481–493.

1981 *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PENAVIN Olga

1981 *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)*. Budapest: Forum Kiadó.

REAY, Barry

1996 *Microhistories: demography, society and culture in rural England, 1800–1930*. Cambridge: Cambridge University Press.

SABEAN, David

1988 Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében. In Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. 156–191. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SCHLUMBOHM, Jürgen

2009 Myths and Flexible Practices: House and Stem Family in Germany. In Fauve-Chamoux, Antoinette–Ochiai, Emiko (eds.): *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th–20th centuries*. 81–102. Bern: Peter Lang.

SZINNYEI József

1903 *Magyar írók élete és munkái. IX*. Budapest: Hornyánszky.

TOMKA Béla

2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris Kiadó.

VAJDA Mária

1988 *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemtől*. Kecskemét: Erdei Ferenc Művelődési Központ.

Tamás Csíki

Family and household in peasants' memories

The paper deals with a complex topic of social ethnography, namely, family and household. Ethnographic researches on extended family, organisation of family, gender roles, birth, marriage and the upbringing of children started in the 1930s and went on after the Second World War. In the framework of these researches recollections of interviewees were regarded as contemporary data providing access to a homogeneous peasant world and customs. This paper relies on these ethnographic fieldworks, but considers the published interviews as texts or narratives that promote the understanding of the linguistically formed experiences, the operation of individual and collective memory and the rural discourses on family life. In the area of Mátraalja (northern Hungary) women in the 1950s recollected authoritarian power relations within the family as well as the rites and symbols of

subordination, which refers to the power of Catholic–Christian tradition. Other people reconstructed events of family life along the once prevailing status hierarchy or recalled the reproduction of status, e. g. the moral command for a good, i.e. profitable marriage of offsprings, which can also be an expression of enduring experiences and cultural particularity. Also, such narratives were frequently told in which symbols, folkloric texts and personal experience narratives, motifs, plots and characters emerged as figures of collective memory contributing to the survival of communities of memory.

Tér és identitás: az 1940-es évekbeli Klauzál tér és környéke egy belső-erzsébetvárosi visszaemlékezésben

A várostörténetben, a városnéprajzban és más társadalomtudományokban is gyakran esik szó manapság tér és identitás kapcsolatáról; az úgynevezett „térbeli fordulat” az utóbbi évtizedek egyik fontos szemléleti újításának számít. Ennek a szemléletnek a lényege abban áll, hogy a fizikai teret nem rögzült adottságként, az események és társadalmi folyamatok élettelen háttereként kezeljük többé, hanem úgy fogjuk fel, mint egy változékony dolgot, amit a benne élő, cselekvő emberek „konstruálnak”.¹ Ez egyebek közt azt jelenti, hogy az emberek a teret valamilyennek látják, belevetítik saját identitásukat, a városi tér egyes helyeit jelentőséggel ruházzák fel, átértelmezik, szimbolikus térként használják; más helyeket észre sem vesznek; megint másokat idegen vagy ellenséges területnek tekintenek.

A térhez való kötődésben, illetve a terek képzetének kialakításában fontos szerepet játszanak a személyes, egyéni élmények és emlékek, de ugyanilyen fontos szerepe lehet a csoporttudatnak, a közösségi identitásnak is, amennyiben egy csoport azonosítja magát egy adott városi térrel, és valamilyen értelemben saját tereumának tekinti azt, például mert a terület a csoport múltjában, történetében kitüntetett szerepet játszik.

Az itt következő tanulmányban egy élettörténeti elbeszélés kapcsán azt mutatom be, hogy a személyes múlt, illetve az egyén közösségtudata hogyan befolyásolja az emlékezés folyamatát akkor, amikor az emlékező egy városi tér egykori képét, a hely múltbeli világát idézi fel.² A budapesti Klauzál tér második világháború előtti és alatti állapotát úgy fogom megjeleníteni, ahogy az egy idős interjúalanyom emlékezetében megőrződött, valódi térképre vetítve az egyéni emlék-motívumokat.³ Ennek a példának a révén azt fogom feltárni, hogy az egyén tapasztalatai hogyan vetítődnek bele a térbe, és az egyéni emlékezet működését hogyan befolyásolják máig is az elbeszélő közösségét ért traumák.

Annak érdekében, hogy az emlékező koherens narratíváját, emlékezetének sajátos működését behatóan vizsgálhassam, egyetlen élettörténetet veszek górcső alá, annak leginkább egy – kb. 1938 és 1952 – közötti szakaszát kiemelve. Mindeközben azonban rámutatok arra is, hogy az egyén csoportidentitása hogyan érhető tetten az elbeszélésben, és hogy az egyéni narratíva hogyan válik bizonyos kollektív élmények közvetítőjévé.

¹ Gyáni 2007: 5. A térbeli fordulat áttekintéséhez, tér és identitás kapcsolatának elméleteihez lásd még Gunn 2001.; Keszei 2011.; Lefebvre 1991.; Soja 1989.

² A tanulmány megírását és az alapjául szolgáló kutatómunkát az MTA Bolyai János ösztöndíja támogatta. A szöveg a Magyar Néprajzi Társaság Városnéprajzi Szakosztálya által rendezett Bel-Városi Esték sorozat egyik előadásának részeként hangzott el 2013 áprilisában.

³ Interjú Z. M.-néval (Ilonával), 2011. július 5. A tanulmányban *dőlt betűvel* szereplő idézetek mind innen valók, az elemzések és a feliratozott térkép alapjául is ennek az interjúnak a szövege szolgált.

Mind a néprajztudósokat, mind a történészeket, mind pedig más társadalomtudományok művelőit sokat foglalkoztatta az elmúlt néhány évtizedben az élettörténetek elemzésének és kiaknázhatóságának kérdése.⁴ Az írott vagy szóbeli visszaemlékezésekkel kapcsolatban szélsőségesen eltérő álláspontok fogalmazódtak meg.

Az élettörténeteknek a kutatás céljait tekintve ugyanis többféle megközelítése lehetséges. Az egyik felfogás az élettörténetet – így az interjúkon keresztül megismerhető életút-narratívákat is – az objektív megismerés forrásának tekinti, a visszaemlékezőt pedig olyan „adatközlőnek”, aki múltbeli eseményekkel, helyszínekkel, életvilágokkal kapcsolatban fontos információkkal szolgálhat. A másik fajta megközelítés „az élettörténetet a szubjektív tapasztalat és interpretáció lenyomataként tekinti: az így értelmezett élettörténet önmagában álló autonóm egész, amely önmagában alkotja a kutatás tárgyát.”⁵ Ez utóbbi felfogás az élettörténetet olyan, szöveggént elemezhető narratívaként kezeli, mely az elbeszélő aktuális identitásának megkonstruálását segíti, illetve annak alátámasztására szolgál; természetes tehát az, hogy a visszaemlékező szelektált életének mozzanatai között vagy átértelmezi azokat. Az élettörténetet önálló kutatási tárgynak tekintő felfogás számára nem az elbeszélés „igazságtartalma” a fontos, és nem is az, hogy a visszaemlékező által elmondottak „valós tényeket” tükröznek-e, „pontosan” visszaadnak-e múltbeli helyzeteket. A lényeges kérdés az, hogy az elbeszélő *hogyan* konstruálja meg saját élettörténetét és ezáltal hogyan építi fel jelenbeli identitását. A visszaemlékezést objektív információk, tények forrásának tekinteni e felfogás szerint tehát alapvetően elhibázott dolog. Ezt a véleményt az írott és orális visszaemlékezésekkel foglalkozó történészek egy része is osztja.⁶

A fent vázolt, látszólag egymással ellentétes megközelítésmódoknak azonban, ahogyan azt Niedermüller Péter is hangsúlyozza már idézett tanulmányában, az összebékítése sem lehetetlen.⁷ A dekonstruktív narratívaelemzés lázában égve nagy veszteség volna lemondani a történeti vagy néprajzi megismerésnek azokról a lehetőségeiről, amelyeket egy-egy életút-interjú vagy önéletrajz kínál.

A fenti dilemmák miatt is fontos hangsúlyozni, hogy az itt elemzett interjú egy várostörténeti kutatás részeként készült. Várostörténészként, a budapesti Belső-Erzsébetváros társadalomtörténetének kutatójaként az elmúlt években több tucat oral history interjút volt alkalmam készíteni helybeliekkel, illetve egykori belső-erzsébetvárosi lakosokkal, főként Klauzál tériekkel.⁸ A kutatómunka során egyszerre volt cél az élettörténetek gyűjtése és a Belső-Erzsébetvárosról mint városrészről alkotott tudás gazdagítása. Bár a kutatás során távol állt tőlem annak szándéka, hogy a visszaemlékezőket pusztán adatközlőknek tekintsem, a városrészről, annak letűnt világáról, egy-

⁴ A teljesség igénye nélkül: a néprajzi szempontból írott áttekintések közül kiemelendő például Niedermüller 1988. és Mohay 2000.; történész-szempontból tárgyalja a kérdést például Gyáni 2000.; a szociológia és más társadalomtudományok szemszögéből – az *oral history*-ra is kitérve – például Bertaux (szerk.) 1981., valamint magyarul a Bögre Zsuzsanna szerkesztette szöveggyűjtemény írásai (Bögre 2007).

⁵ Niedermüller 1988: 377.

⁶ Majtényi 2002:1.

⁷ Niedermüller i.m. 377–378.

⁸ Ennek áttekintését lásd Szívós 2011.

kori fizikai arculatáról megszerezhető tudás mindenképpen fontos motivációt jelentett. Nem kizárólag az a cél vezérelt, hogy életút-elbeszéléseket gyűjtsék és azokat autonóm „szöveggként” elemezzem, hanem arra is kíváncsi voltam, amit az interjúalanyok a városrész házairól, utcáiról, egykori üzleteiről, a sok évtizeddel ezelőtti privát és nyilvános terekről és az ott zajló életről felidéztek.

Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a hely egykori arculatára vonatkozó közlések nem „objektív” információk, hanem olyan emlékképek, amelyeket átszínezhetnek, megváltoztathatnak, és sajátos kontextusba helyezhetnek az egyének múltbeli élményei. Ez akkor is igaz, hogyha az elbeszélők emlékképeit gyakran más forrásokkal, például levéltári dokumentumokkal, fotókkal vagy térképekkel is lehetséges volt szembesíteni, és az írott vagy vizuális források mintegy igazolták az interjúkban említett egykori helyszínek, személyek létezését (erről a későbbiekben még szó lesz).

Akár a háborús időkről, akár a békeidőkről volt szó, a Klauzál térről és környékéről szóló interjú-narratívákban rendre előfordultak ugyanazok a motívumok; ezért egyre fontosabb kérdésnek tűnt számomra az, hogy az egyéni élmények, emlékek hogyan válnak részévé a kollektív emlékezetnek és fordítva: hogyan hat a kollektív emlékezet az egyén emlékeire.⁹ Az összefüggés természetesen bonyolultabb annál, mintsem hogy a kollektív emlékezetet szubjektív emlékezetek összességéként értelmezzük;¹⁰ megfigyeltetéséhez ugyanakkor mégis az egyes egyének emlékezetkonstrukcióin keresztül vezet az egyik lehetséges út.

ILONA EMLÉKEI A MÁSDIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉS ALATTI KLAUZÁL TÉRRŐL

A budapesti Klauzál térnek és környékének egykori képe az itt következő esettanulmányban egy olyan emlékező narratívájában őrződött meg, aki majdnem az egész életét a szűkebb környéken, azaz a Belső-Erzsébetvárosban élte le. Az anonimitás kedvéért interjúalanyomat nem a valódi nevén fogom szerepeltetni, hanem Ilonának fogom nevezni.

A feldolgozott interjú sajátosságát az adja, hogy az elbeszélő nem élettörténete elmondására készült.¹¹ Felkérésemet úgy értelmezte, hogy a Klauzál térről és környékéről kell mesélnie; emlékeit tehát – az interjúra mintegy előre készülve – úgy idézte fel, hogy a térről és annak környezetéről minél részletesebb képet tudjon festeni fiatal-

⁹ A kollektív emlékezet fogalmának első és alapvető kidolgozása Maurice Halbwachs nevéhez kötődött (Halbwachs 1992). Halbwachs alapvetésére, az ő két világháború között született tanulmányaira támaszkodik a kollektív emlékezet számos későbbi teoretikusa, így például Jan Assmann (Assmann 1999.) vagy Iwona Irwin-Zareczki (Irwin-Zareczki 1994). A kollektív emlékezet fogalma az utóbbi évtizedekben megkerülhetlenné vált az emlékezés problémájával foglalkozó történettudomány és a társadalomtudományok számára, és fontos eleme lett a nemzeti vagy bármilyen más közösségi identitásról, nemzeti emlékezetéről szóló diskurzusoknak (lásd például Nora 1999).

¹⁰ Kifejezetteren az egyéni és kollektív emlékezet viszonyát tárgyalják például egy Lutz Niethammer szerkesztette kötet szerzői (Niethammer 1985.), lásd továbbá Niethammer 2000.

¹¹ A mai módszertani szakirodalom, például Kovács Éva kategóriái szerint az itt feldolgozott interjú a strukturált mélyinterjú, illetve az oral history interjú kategóriájába sorolható. Lásd Kovács 2007: 269.; 271.

korának éveiből. Az emlékek felidézése nem spontán történt az interjú során, hanem több napnyi „felkészülési időt” követően. Ilona saját élettörténete és családjának sorsa mintegy mellékesen, a hely történetébe szöve bontakozott ki az interjú folyamán, bár ebből a mellékes elbeszélésből a család történetének, különösen az 1938 és kb. 1952 közti éveknek végül meglehetősen részletes és pontosan rekonstruálható eseménysora kerekedett ki. A helyek említése a személyes emlékeken és a saját családtörténeten túl minduntalan előhozta, „behívta” más emberek, más családok párhuzamos történeteit is. Ily módon a térről elmondottak nem csupán a személyes tapasztalat, hanem a kollektív emlékezet lenyomataivá is váltak.

Az interjú feldolgozása során számomra nem csak az volt a kérdés, hogy objektíve „milyen volt a tér”, jelen esetben például az 1940-es évek elején, hanem az is, hogy az emlékező fejében milyen kép él, és az a kép miért úgy rögzült, ahogy. Az elbeszélőt és történetét ismerve arra törekedtem, hogy megértssem, melyek az ő emlékezetének a horgonyjai; melyek azok a számára fontos dolgok, amelyek rendezőelvként működnek.¹² Mivel a térről szóló emlékek értelmezéséhez elengedhetetlen az elbeszélő és családja történetének ismerete, a továbbiakban először ezt a történetet vázolom fel, kiemelve az 1938 és 1952 közötti éveket. Ezután jelenítem meg a második világháború előtti és alatti Klauzál teret az elbeszélő emlékein keresztül (a szubjektív emlékeket olykor írott forrásokkal is szembesítve); majd az egyéni emlékezet hangsúlyaira igyekszem rávilágítani.

ILONA ÉS CSALÁDJA TÖRTÉNETE

Ilona 1926-ban született a VII. kerületben, egy izraelita vallású házaspár egyetlen gyermekeként.¹³ Élete nagy részét e kerület Nagykörúton belüli részén, a Belső-Erzsébetvárosban élte le. Az első időben szüleiivel sokat költöztek; egy darabig az V. kerületben, a Lipótvárosban is laktak, míg végül megállapodtak a Nagydiófa utcában. A VII. kerületbe való visszaköltözés oka az volt, hogy Ilona édesanyja, aki addig háztartásbeliként dolgozott, 1936-ban állást vállalt: egy fővárosi tulajdonú tejboltot – *központi tejcsarnokot* – működtetett a Nagydiófa utcában. Munkába állása törést jelentett a család számára (*nagyon nagy szakadás volt, hogy a háziasszony elmegy otthonról*), de a körülmények kényszere erősebbnek bizonyult. Mivel a gyereknevelést – Ilona 10 éves

¹² Az elemzés során természetesen felmerül az a kérdés, hogy az effajta elemzés nem az interjút készítő tudós önkényes konstrukciója-e; képes-e ő arra, hogy érvényes állításokat tegyen interjúalánya emlékezetének működéséről? A pszichohistória irodalma bőségesen foglalkozik ezzel a problémával, lásd például Botond 1991. Ennyiben le kell szögezmem, hogy az egyéni emlékezet dinamikájának itt leírt értelmezése vállaltan az én személyes olvasatom.

¹³ A terjedelmi korlátok miatt a család történetét részben saját szavaimmal foglalom össze az interjú alapján. Az interjúidézeteknél a diktafonnal felvett, majd átírt szöveget minimális mértékben szerkesztettem, lényegében csak a funkciótlan töredékeket („és akkor” stb.) töröltem. Mivel interjúalanyom jellemzően választékos, kerek mondatokban fogalmazott, a szöveg olvashatóbbá tételét segítő beavatkozásokra alig volt szükség. A kihagyott mondatokat három ponttal jelzem. Ahol az interjú párbeszédszerűen zajlott, ott – főleg a hosszú idézetek esetében – a párbeszédszerűséget nem törekedtem eltüntetni, hanem Sz.E. és I. betűkkel jelzem, hogy éppen ki beszél.

volt akkor –, a háztartást és az attól viszonylag távol eső munkahelyet nehéz lett volna összeegyeztetni, végül a család költözött vissza a VII. kerületbe, a Nagydíófa utcába.

Ilona élete jelentős részét végül a Nagydíófa utcai lakásban élte le. Édesapja, foglalkozására nézve szabó, ebben a három szoba-cselédszobás lakásban működtette műhelyét. Az első hallásra meglepő méretű, tágas polgári lakás méreteit paradox módon a divatszakkmával szembeni korabeli elvárások indokolták. Ilona elmondása szerint a vevőkör részéről fontos követelmény volt egy szabóval szemben, hogy annak lakása eleganciát sugározzon, és a vevők fogadásához, a ruhapróbához megfelelő környezetet teremtsen. Ezért a szabók jóval nagyobb lakásokat voltak kénytelenek bérelni, mint amit jövedelmük valójában indokolt volna; a tágas, háromszobás polgári lakás bérét után más források mozgósításával (például albérlőtartás révén) kellett kigazdálkodniuk.

A magas lakbér, a család anyagi körülményei tették szükségessé azt is, hogy Ilona édesanyja állásba menjen. A mama boltja, a tejszarnok közel volt a Nagydíófa utcai műhely-lakáshoz. Ilona sokat tartózkodott ott, mert

...hát nem volt sok maradásunk az anyuka nélkül, úgyhogy mindig lent voltunk az üzletben. Én ott lebzseltem, mert a szűk kis szobák után kitárult előttem ott a világ, és szerettem. Nem is tanultam olyan jól már akkor, mert hát ez nekem egy új világ volt. Reggel az apuka is segített. Az anyuka ott háztartást vezetett, ami teljesen szabálytalan volt, mert a higiénit nagyon szigorúan vették, de az anyukát szerették. Állandó szellőztetés, hogy ne legyen semmi ételszag. És mi ott ebédelünk.

Ilona kiskamasz lányként már rendszeresen besegített, például a kifizetőkkel együtt ő is hordott ki tejet a vevőknek. Ekkoriban polgáriba járt; utóbb, a polgári elvégzése után maga is varrónőnek, pontosabban szabónak tanult.

Azonban mivel a bolt közszégy (fővárosi) tulajdonú tejszarnok volt, a zsidótörvény kapcsán négy év múlva [1940-ben – Sz. E.] fölmondtak az anyukának. Ennek ellenére a család megmaradt a Nagydíófa utcai lakásban, egészen 1944 júniusáig. Ekkor jelölték ki Budapesten rendezetileg a sárga csillagos házakat, és kötelezték a zsidónak minősülő személyeket arra, hogy ezekbe a házakba költözzenek. Ilonának háza nem lett csillagos ház, így a családnak mennie kellett. Azonban a műhely, azaz a Nagydíófa utcai lakás műhelyként szolgáló szobája megmaradt az ő használatukban, és kijárási időben – 11-től 5-ig – a szülők és Ilona visszajártak oda dolgozni; a legnehezebb időkben is bezárhatták oda a holmijaikat.

A család egy, a Wesselényi utca és a Kazinczy utca sarkán álló, ötemeletes házba költözött. *Az volt kijelölve nekünk. (...) A hitközség intézte. (...) A hitközségen volt egy ilyen iroda.*¹⁴ Mivel ez a Wesselényi utcai csillagos ház a később, 1944 novemberében kijelölt gettó területén állt, innen már nem költöztek tovább. Ott halt meg a velük együtt költöző nagymama – *rendes halállal* –, és a megmaradt családtagok ott élték át az ostromot. Ilona 18 éves volt ekkor.

¹⁴ Az átköltözések, a lakáscserék lebonyolítása, a csillagos házak-beli lakások „kiutalása” nem a hitközség, hanem a Zsidó Tanács feladata volt. Lásd Braham 1988:127.

A családot 1944 novemberében érte a legnagyobb tragédia: az édesapa eltűnése. Ilona édesapját az utcáról vitték el, tragikus módon éppen akkor, mikor a család tagjainak szóló, a svájci követségtől frissen szerzett védlevelet vitte el a közjegyzőhöz lemásoltatni. Ilona nagynénje aznap még figyelmeztette, hogy ne menjen el otthonról, mert *szedik össze az utcáról az embereket*. Az édesapa azonban ragaszkodott hozzá, hogy mindegyik családtagnak legyen a védlevről hiteles másolata, sőt, egy nagynéninek is eljuttatott még aznap egy hasonló iratot. Az ügyintézésből azonban már nem tért vissza, és a családja soha többé nem látta viszont. Utolsó híradásként kaptak tőle egy levelezőlapot Győrből (*Győrben vagyok. Egészséges vagyok, és indulok tovább.*) Utóbb még beszéltek valakivel, aki ugyanabban a menetszázdában volt, és aki még találkozott Ilona édesapjával, de további sorsáról ez a férfi sem tudott biztosat mondani. Soha nem tudták meg, pontosan hol és hogyan halt meg az édesapa. Évekig várták vissza reménykedve, hiszen ismeretségi körükben sokan voltak olyanok, akik, bár hosszú ideig nem adtak hírt magukról, végül mégis visszatértek. De hiába.

I: Mert hát azért közben mi megjártuk a téglagyárt is (...) az anyukával. Meg mindent. Védett ház, téglagyár, és akkor találtunk egy levelezőlapot a postaládában. Az apukám Győrből írt. De őt úgy vitték el, hogy utcáról. Szóval nem az, hogy be kellett neki vonulni, hanem elment otthonról. A védlevről hallott?

SZE: Igen.

I: Kaptunk egy védlevelet, ami hármunknak szólt. És ő egy ilyen precíz ember volt...

SZE: Azt ki bocsátotta ki ebben az esetben? A védlevelet. Kitől kapták?

I: Hát abban a házban volt egy zsidó népkonyha, ahol laktunk. Nekünk azok intézték. A Vadász utcában, ha hallott arról a fehér házról, az Üvegház. Az valami svájci intézmény volt. Én akkor elmentem oda, hogy megnézzem, hogy állítólag ott osztanak. Hát ott annyi ember volt, tudja, hogy a Vadász utca milyen kicsi. (1. kép) Lovas rendőrök voltak, hogy majd összetaposták az embereket. Csak úgy odakukkantottam, és mentem haza. Hát mi ott megkaptuk. De úgy szólt, hogy mind a hármunkra. Hát nem voltunk mindig együtt, és én precíz apukám, mert ő egy ilyen precíz ember volt, elment a közjegyzőhöz, hogy három példányban érvényesítse. És odajött a nagynéném, akinek már a férjét... Az Éva utcában lakott. És azt mondta a hölgy: Ne menj el, mert szedik össze az embereket. Két ilyen nap volt, a november 14-15. Nem volt kijárási tilalom. És a néni látta, hogy csak úgy, a járdáról; te gyere, te gyere. És az én apukám azt mondta, hogy fogják látni, hogy egy csepp kedvem sincs menni. Ja, és még a nagynénémnek is mi szereztünk, aki a Király utcában lakott. Mert már neki addigra a férjét, fiát, lányát elvitték. És ő egyedül volt. Hát és az anyukám testvére volt. És neki még elvitte az apuka a védlevelet. És haza már nem jött. ... Az előző nap sorba állítottak minket, hogy mindenki le az udvarra. Hát hárman voltunk. A családfele magához vette azt a kis pénzünket, ami volt. És az másnap nála volt. Mi itt maradtunk 20 pengővel, az anyukával. Hát elég volt, mert már nem volt üzlet. De ha nekem valaki ilyet mondott volna, akkor azt mondom, hogy mese. (...) Nekem, mert nekem is be kellett vonulni, csak én hazajöttem szerencsésen, a válltömésemben volt varrva a 20

pengő, meg a nadrágomba. Ez valóság. Hát erre én megesküszöm. Na, hát szóval így maradtunk itt. És akkor...

SZE: És akkor még Győrből jött egy levelezőlap.

I: ... Egy sima levelezőlap. ... Megvan, már milliószor lefotózva. »Győrben vagyok... Egészséges vagyok, és indulok tovább.« Egy civil ember. Se hátizsák, se csajka. És egyetlen egy ember nyáron, ismerősünk mondta, hogy ... össze-találkozott a menetben az apukával, mert ott abban minden volt. Jóska, Pista, öreg, fiatal. És az apuka panaszkodott, hogy utcáról vitték, és nincs se csajkája, se semmije. És ő adott neki csajkát. Az unokahúgom, aki hazajött, ez a 16 éves, ez eljött velem ezt az embert az Akácfa utcában megkeresni, hogy beszéljünk. A 16 éves úgy látta, meg én is, hogy az az ember nem akart bővebbet mondani. Azt mondta, hogy tifuszba esett, és nem emlékszik többre. De lehet, hogy tudott volna többet. És ez volt minden.

Időközben, 1944 októberének végén tehát Ilona bevonult munkaszolgálatra. Édesanyjával együtt, mint a fenti idézetből kiderül, megjárták az óbudai téglagyárat is, de a deportálást sikerült elkerülniük.¹⁵

És a KISOK-pályáról¹⁶ hallott? Ahova bevonultatták a nőket? ... Az volt a nagy húzás október 23-án, hogy 16-tól 40-ig minden nő[nek be kellett vonulnia]. És sok rokona a férjemnek, unokatestvérek itt hagyták a gyerekeiket, és ők mentek. (...) Deportálták őket, és gyalog Németországba. És ez az unokahúgom is belekerült, és én meg este fölösleges lettem, és hazajöttem.

Miután Pesten véget ért az ostrom és felszabadult a gettó, Ilona és édesanyja visszaköltöztek a Nagydíófa utcai lakásba. Sietni kellett, mert bár elvileg mindenki jogosult volt visszatérni abba a lakásba, ahonnan 1944-ben hatóságilag kiköltöztették, gyakoriak

¹⁵ „A rendőrség részt vett a Népszínház utcai-Teleki téri összetűzésekben s egyes munkaszolgálatos csoportok ellenállásának letörésében, közreműködött a zsidó férfiak sáncásási munkákra való összefogásában, majd okt. 23-tól a 18-40. közötti nőket is összeszedték. [Szekeres e helyt idézett művével szemben számos más forrás 16 és 40 év közti nők bevonulatásáról beszél. - Sz. E.]. A mintegy félszázezernyi tömeget a nyilas kormányzat honvédelmi munkaszolgálatra vonatkozó rendelkezései alapján vették őrizetbe. Egyes csoportjaikat a lóversenypályákon, a ferihegyi repülőtéren és az újpesti sporttelepen tartották fogva. A későbbiekben a különböző indokkal kiűrtett csillagos házak lakóit, a 80 éves nőket, férfiakat, nyomorúkat és gyerekeket is beleértve, velük együtt az óbudai Bécsi út mentén lévő Nagybátony-Újlaki Téglagyár Rt. Bp., III. Bécsi út 156. sz. telephelyén lévő szárító-fészerekben gyűjtötték össze. November elejétől kezdve, 2-300-as csoportokban, napi több ezer főt kitévő kontingensben, gyalogmenetben indították őket útnak Hegyeshalom irányába. A határon, mint a Szálasiék által kiagyalt 'kölcsonzsídik' kategóriájába tartozó munkaképes személyeket, külföldön történő honvédelmi munkvégsz céljából átadták az Eichmann-különítmény ott várakozó egységének.” (Szekeres 1997: 48.)

¹⁶ „A Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja fenntartásában működött sportpálya a főváros XIV. kerületében, Zuglóban, a Mexikói út–Erzsébet királyné útja–Columbus utca által határolt területen. Egy alkalommal, 1944. október 23-án gyűjtőtáborként funkcionált, ahol rengeteg embert zsúfoltak össze szörnyű körülmények között.” Holokauszt Emlékközpont, www.hdke.hu/tudastar/enciklopedia/kisok-palya. Utolsó letöltés: 2013. ápr. 5.

voltak az önkényes lakásfoglalások. Az ostrom alatt házak sokasága sérült meg és vált részben vagy teljesen lakhatatlanná a fővárosban. A bármilyen okból üresen álló, de sértetlenül maradt lakásokba rövid úton beköltöztek olyanok, akiknek fedélre volt szüksége, vagy olyanok, akik a kínálkozó alkalmat akarták megragadni; utóbb e lakásokat hivatalosan is kiigényelték.¹⁷ Amennyiben az eredeti bérlők a deportálásból, munkaszolgálatból, hadifogságból később tértek vissza, sok esetben csak nehezen vagy sehogy sem tudták jogigényüket érvényesíteni az időközben beköltözött új lakókkal szemben.

Az akkori állapotokat jól érzékelteti a sietős visszaköltözés története. Ilonáékát Nagydiófa utcai házuk új házmestere figyelmeztette, hogy siessenek visszaköltözni, mert a házon *se ajtó, se ablak*, és ő nem tudja megakadályozni, hogy a lakásba valaki be ne költözzék. (Az új házmester még a tejcarnokból ismerte Ilona édesanyját, és szíven viselte az egész család sorsát.)

A háború utáni évekről kevés szó esik az elbeszélésben, leginkább a visszatérők és az elvesztett családtagok történetei dominálnak. Annál hangsúlyosabb az 1948 és 1952 közötti évek elbeszélése, hiszen ez az időszak több tekintetben is alapvető változásokat hozott a család addigi életében. Ilona édesanyja a háborút követően özvegyi jogon tovább vitte a szabóságot, ám néhány év múlva visszaadta az iparendélyt. Az elbeszélésből nem derül ki, hogy kényszer hatására tette-e. (1949 és 1953 között az államosítások utolsó hullámaként a magánkisipar ellen is koncentrált támadás zajlott; 1949-50-től tömeges méreteket öltött az ipar feladása.¹⁸)

Ennél is nagyobb törést jelentett a Nagydiófa utcai lakás egy részének elvesztése. A társbérletesítéstől ugyanis oly módon menekült meg anya és lánya, hogy a mások által kiigényelt szobát, illetve lakásrészt¹⁹ veszni hagyták, inkább vállalva a leválasztást, mint azt, hogy egy lakótérben kelljen idegenekkel együtt létezniük. Ezt a megoldást hallgatólagosan a hatóságok is támogatták; mint az interjúból kiderül, az akkor még összbudapesti cégeként működő Fővárosi Ingatlankezelő Vállalat ingyen elvégezte az átalakításokat, amennyiben valaki beleegyezett lakása egy részének leválasztásába. Ebben az időben Ilonának már komoly udvarlója volt, akihez nemsokára férjhez is ment; a lakásleválasztás technikai kivitelezését utóbb az akkor már gyermeket váró fiatalasszonynak kellett – munkahelyéről – leveleznielnie. A Nagydiófa utcai lakásnak ebben a megmaradt részében élte le azután élete nagy részét; itt töltötte házasságának évtizedeit, férjével itt nevelte fel a fiát, és csak már özvegyen, idős korában, az 1990-es években költözött el abba a Klauzál téri lakásba, amelyben jelenleg is él.

¹⁷ A háború utáni lakáskiutalás gyakorlatát Nagy Ágnes tárgyalja úttörő monográfiájában (Nagy 2013). A régi és új bérlők közötti vitás helyzetekről lásd például Nagy 2013: 166–194.

¹⁸ Valuch 2005: 173–174.

¹⁹ A történetnek ez a része jól rávilágít az egypártrendszer kialakulásának éveiben egyre jellemzőbbé váló lakásszerzési gyakorlatra, illetve a társbérletek elszaporodásának körülményeire. Ilonáék lakásának használaton kívüli, azelőtt szabóműhelyként funkcionáló szobájáról tudomást szerzett egy takarítónő, hozzátartozóival együtt kiigényelte azt, és a lakáshivatal ki is utalta számára a kiszemelt lakásrészt. Ilona elbeszélése itt egybecseng a Nagy Ágnes egyes esettanulmányaiban bemutatott történetekkel és az azokban megjelenő lakásszerzési technikákkal, amelyeket Nagy hatósági iratok, beadványok és peres anyagok alapján rekonstruált. Lásd például Nagy 2010:104–107.

A KLAUZÁL TÉR AZ 1940-ES ÉVEK ELEJÉN.
AZ EMLÉKEZET HORGONYAI: TÉRBELISÉG, SZEMÉLYES
KÖTŐDÉSEK, KOLLEKTÍV TRAUMÁK

A második világháború eleji Klauzál tér részletes leírásakor Ilona a házszámokat követve képzeletben körbejár a téren, így idéz fel emlékeket. (2. ábra) Világos azonban, hogy az egyes házak nem egyformán fontosak a számára; az emlékezet hangsúlyai oda esnek, ahová az emlékezőt személyes tapasztalatok és a szűkebb közösségét ért traumák kötik. Az interjúnak ezt a részét rövidítve, egyben közlöm, azután értelmezem.

(Sz.E. és Ilona papírra felvázolják a Klauzál teret a beléfutó utcákkal. Körben lerajzolják és házszámmal jelölik az egyes házakat.)

I: Arra gondoltam végig, (...) hogy mire emlékszem körben, hol milyen üzlet volt. Akkor most minden megvan. (...) Nem tudom, honnan kezdjük. Az 1-es számú házat látta?

SZE: Láttam, láttam.

I: Itt most van egy árkád. Az akkor nem volt. (...) Na és ahol most az árkád van, ott volt egy gyógyszertár. Ezt a fiam is mondta, aki 59 éves, hogy még ő is emlékszik rá. Sok üzlet itt nem volt, és mindet nem ismerem. Itt gyógyszertár volt, az 1-ben. A 2-ben... nem sok üzlethelyiség volt ott. A 2-ben lehetett egy tejszarnok, gróf Károlyi-féle tejszarnok. Egy gróf Károlyi uradalomé.

SZE: Tejszarnok?

I: Igen. Károlyi több volt ezen a [környéken]... ebben a házban is volt, még mikor én ide költöztem.

SZE: Tehát akkor ez azt jelenti, hogy a Károlyi uradalomnak a teheneitől... származó tejet árulták ott, abban a tejszarnokban?

I: Meg a tejtermékeket. (...) Igazság szerint ilyeneket, hogy az uradalom, sose gondoltam végig. Szóval itt volt egy tejszarnok. A 3-ban volt szintén egy tejszarnok, annak a neve OMTK volt. Az minőségre a központi alatt volt. Az Országos Magyar Tejipari Központ. És volt egy villanyszerelő üzlet, egy Tausig Imre. (3. kép) Most mondjam-e azt is, hogy Tausig Imrét elvitték és megölték, vagy ez nem fontos?

SZE: De, de, minden fontos.

I: ... Előbb ugye azt mondtam magának, megtalál, ha segíteni tudok, de én emberekről nem tudok. Na, most én az anyukámnak segítettem délután, mert akkoriban házhoz hordták a tejet, kenyeret. És azt a kifutó vitte. Volt két kifutónk is, de amikor az emberek az öteleletes házban azt mondták, hogy nekem 7-kor még nem kell a tej, csak fél 8-kor, de ez becsületszavamra így volt... Mivel a vevő, az szent volt, ha már nem volt a kifutónak akkor oda érkezése, akkor a kislány is fölvitte a tejet iskola előtt, mert úgyis ott kapta a reggelit, az üzletben. Úgyhogy a 3-ban volt egy vevő, oda bejártam, és volt ez a villanyszerelő üzlet, és ez... ott laktak a Nagydíófa utcában, szóval ismertem a családot. Volt egy hozzám való fiú is. És a papa nem jött vissza, ezt tudom. A papával nem beszéltem.

SZE: Munkaszolgálatból nem jött vissza, vagy lágerből?

I: Azt... Hát vagy munkaszolgálatból, vagy deportálták. Hát azt én... Mert akkor már nem volt üzlet [azaz Ilona édesanyja már nem dolgozott a tejboltban – Sz. E.], és akkor már a családdal annyit nem találkoztunk. Az üzletbe bejárt a feleség, de... '40-től már olyan sok barátkozás nem volt. Na, most a 4., az egy kis földszintes ház volt. Annak a helyén van most az a szép piros téglás... épület. Ez ma az egyetlen új épület a téren. ... És ott [a 4. számú házban] is volt egy kis piszkos élelmiszerüzlet, amit Friedmann vezetett. (...) (4. kép) Sose voltam benne. Nem csak azért, mert az anyuka élelmiszerüzletben volt, de amúgy sem. És az udvarán istálló volt, ezt tudom.

És itt a Klauzál tér, mint ilyen, megszűnik. Mert ez már itt a Nagydiófa utca. Na, most az 5-ből... én tulajdonképpen azokat ismertem, akik vásároltak az anyukánál. És hát ezek [a Klauzál tériek] már nemigen, mert itt [a Klauzál téren] két tejcsarnok is volt. Úgyhogy... az 5-ben..., vevőnk talán egy sem volt, de lakott ott egy család, ahol a lány velem járt iskolába. Szóval egy házaspár két gyerekkel, egy lánnyal, egy fiúval, és hát a fiúval nekünk... Talán a mama bejárt néha az anyukához, de nekem ez nem volt barátnőm, csak iskolatársnőm. Egyszer csak, a háború után elénk került a fiú, hát azért csak ismert minket látásból, és közölte, egy ilyen kamasz fiú, hogy »az egész családukat a Dunába lőtték velem együtt, és én kiúsztam«. Hát én azóta is nem őrajta [csodálkozom], [hanem] mindenkin, aki kiúszott, merthogy mit lehetett januárban, a vizes ruhában csinálni, és hova lehetett menni? Mert úszni tudtam én is, de hogy... És akkor ha kiúsztam, hova megyek? Egy kis vagány gyerek volt, szinte úgy dicsekedett, hogy ő...

SZE: És ő hova ment? Azt lehet tudni, hogy ő hogy menekült meg utána?

I: Nem mesélte.

SZE: Semmit?

I: Nem, mert ugye azzal a fiúval mi soha az életben nem beszélünk. És akkor hát utána vagy rokonokhoz... Mert itt az ilyen magukra maradt [gyerekek], főleg a fiúk, kivándoroltak. De hogy mikor és hogy, nem tudom. (...) Hallok én a Dunáról sokat, hogy '45-ben, vagyis még '44-ben, decemberben lőtték [bele az embereket]. Biztos tudja, ezeknek a kis... cipőknek a történetét, meg hogy van emlékmű. De mi az óvóhelyen ezeket nem tudtuk. Szóval szerencsére; ha még ezt is tudtuk volna. És itt [a Klauzál tér 5-ben] volt még egy pici üzlet, most is üzlethelyiség, cselédelhelyező iroda. ...És eszembe jutott, és mosolyogtam, hogy akkor ezt elmondom. Ott, hát nem csak cselédeket, hanem mindent [közvetítettek]. (...) Munkaközvetítő volt, és ott ültek benn azok, akik akartak munkát, és volt úgy, hogy aki bejött, mindjárt vitte magával [az új alkalmazottat]. És volt egy szintén kicsi fűszerüzlet, Lévaiék. Hát azok megvoltak még a háború után is. Ha ismeri, a sarkon volt egy posta, még most is a postáé a helyiség. És én, mert a családban én vagyok a memória, nem tudom megmondani, hogy ez volt-e a háború előtt vagy nem. Viszonylag nem olyan rég szűnt meg. Na, most akkor az már itten a Nyár utca. Ez a 6-os szám és ez a Nyár utca. Hát itt elektromos szövetkezet volt nagyon sokáig, de a háború... Most a Whirlpoolnak van itten üzlete. És az [elektromos szövetkezet] elnöke itt lakott a házban, itt haltak meg.

Még a lánya itt él. Nem, nincsenek emlékeim a 6-ból. És mondhatnám, hogy a 7-ből sem. Szóval semmi jelentős üzlet. ...

És a Klauzál... A 8 már itt van. (...) Az első szerelmem itt lakott. Ezt most azért vettem észre, mert ez nekem ott szívügyem volt. Nagyon érdekes... Hát kamasz voltam, de előtte még nagyon rosszul ettem. És nekem a tejcsarnok hozta meg az étvágyamat. Vagy az, hogy jegyrendszer volt, és akkor kívánok enni, ha nincs mit. Hát azt hiszem, hogy ez törvényszerű. És akkor anyuka főzött nekem kakaót, és adott 10 fillért, hogy menjek ide. Itt a [Klauzál tér] 8-ban volt egy nagyon érdekes üzlet, én szerettem az ilyesmit, hogy ruszli, meg ringli, meg szardella. Szóval ez egy Gerstenberger nevű üzlet volt, itt csupa ilyen finomságok voltak. A 9-ről én nem tudok semmit. A ..., mint üzlet, a 10-ről sem. (...)

Na, most a 10-ben lakott nekem egy fiú ismerősöm. Ez szintén egy házaspár volt egy lánnyal, egy fiúval. Ez most nem tudom, hogy a sztoriba tartozik-e. Az anyukát és a lányt elvitték, nem jöttek vissza. A fiú itt maradt a papájával. Ez a [fiú] egyidős volt velem. ... És még lakott ott a szomszédjukban egy ismerős fiú, ez a barátnőm férje lett. Alბérletben lakott egy néninél, és a nénit is elvitték, és neki nem volt utána lakása sem, az se jött vissza. Arányaiban ez a pár ember, akít itt ismertem.

A 11. a csarnok volt. A háború után lakott ott nekem a főnököm, a főkönyvelőm. A 12..., jaj, várjon csak, a 11-ben üzlet volt. Nagyon nagy... fűszeráru nagykereskedés. Reisz Dávid [vezette], aki a nagypapa volt a Rátonyi Róbertnak. És ez annyira öreg volt már akkor is. Kis micisapkában, bottal ült az ajtóban. Én mást sose láttam, mint ott ülni az ajtóban. És akkor zsákban álltak ott a lisztek, meg minden. Ez [az üzlet] megmaradt a háború után, de hát aztán megszűnt. ...

SZE: Ezek szerint akkor a Rátonyi Róbert is egy helyi nevezetesség, aki itt nőtt föl?

I: Hogyne! A Nagydíófa utca és a Wesselényi sarkán volt az apjának péksége. És ők ott laktak az első emeleten, és itt jártak..., hát biztos színházba járt, én már akkor asszony voltam, a Nagydíófa utcán keresztül. Én a mamáját is ismerem, a papáját is. És akkor a feleségével is itt járkált. Sokáig ott laktak a szülők lakásában. Két szobás, udvari lakás, de az emberek akkoriban örültek, hogy van hol lakni. Még ha Rátonyi Róbert volt is az. Ilyenek voltak a lakásviszonyok. Én is otthon maradtam lakni.

Szóval, na, ez volt a 11-ben. És itt még két fűszerüzlet volt a 12-ben, egymás mellett. Az egyiknek tudom a nevét, mert a lány iskolatársam volt, Krizsán Klára. Nagy, kövér lány volt. Na, most a 13-ban szintén patika volt. Ez, itt szemben.

SZE: Igen, igen.

I: Tudta, hogy patika volt?

SZE: Igen, ezt mondták már.

I: Ezt a fiam is azért emlegette. Most..., na, itt jön a 14, ez a kocsmá akkor is... kocsmá volt, igen. Ezt a házat én nem is tudom kocsmá nélkül [elképzelni]. Most be van zárva, mert tatarozzák, de sajnós nem fog megszűnni, még nagyobb zene lesz. De [annak idején] kocsmább volt, mint most, mert most azt hiszem, drága. A 14-ben a kocsmán kívül volt még egy lóhúsmészárszék, és volt egy kó-

ser baromfis (5. kép). A 15-ben nem tudok se üzlethelyiségről, se semmiről. És a 16-ban, a legsarkon, a Kisdiófa utca sarkán volt a Leszámitoló és Pénzváltó Bank. Most az a zászlós műhímző van ott. És ott posztolt mindig egy rendőr, a 16-nak a sarkán. A 15-ben semmi történetet nem tudok. Ez a rendőr... Aki bajban volt, oda lehetett menni, mert ott lehetett egy rendőrt találni... Ő ott a bankot őrizte, vagy nem is tudom, mit őrzött. Na, most a 16-ban egy szabó család lakott két fiúval. Ott is csak a két fiú maradt meg. Most arányaiban nagyon kevés ismerősöm volt nekem ezekben a házakban. Hát ebből is egy meghalt, szóval... A fiú itt maradt, meg a feleség, aztán... Na, ez a Klauzál tér, mint olyan.

1. A térbeliség mint az emlékezet szervezőelve

A második világháború előtti Klauzál tér részletes leírásakor Ilona emlékezetének egyik fontos támasza maga a térbeliség. Ilona a házsorszámok sorrendjét követve eleve-níti fel az egyes házakhoz, azok lakóihoz és a házakban működő üzletekhez kötődő emlékeit. Bár nyilván nem tudatosan teszi, Ilona az emlékezés, illetve emlékfelidés egy klasszikus technikáját alkalmazza, amely az ókorban része volt a retorika bevett eszköztárának. Frances Yates *The Art of Memory* című könyvében antik szerzőkre és szövegekre támaszkodva rekonstruálja azokat a módszereket, melyek segítségével az antikvitásban a szónokok hosszabb beszédeiket memorizálták. Az egyik legfontosabb módszer az volt, hogy a szónok a beszéd szakaszait vizuálisan felidézhető képek vagy helyek sorozatához, például egy elképzelt ház egyes szobáihoz kötötte, és a ház szobáit képzeletben végigjárva idézte fel szónoklata egymást követő részeit.²⁰ A Yates által idézett antik szerzők általában is hangsúlyozzák a vizuális képek és térbeli helyek emlékfelidésben betöltött segítő szerepét. Az ókori példákra a 20. századi kognitív elméletek is gyakran hivatkoznak, amikor a térbeli helyek, illetve a vizuális képzetek emlékezésben betöltött szerepét elemzik.

Ami a tényeket illeti, Ilona emlékezete döbbenetesen pontosnak bizonyult. Ennél az interjúnál ugyanis módomban állt az általa elmondott részleteket más forrásokból ellenőrizni. Ilyenek például az 1941-es népszámlálás lakás- és üzleti ívei.²¹ Ezeket a narratívával összevetve azt látjuk, hogy bár az Ilona által említett üzletek közül néhány nem szerepel az 1941-es íveken, Ilona a legtöbb ház esetében jól emlékszik az ott működött üzletekre és azok bérlőinek, tulajdonosainak nevére (lásd például 3-4. képek).

2. Személyes kötődések az egyes házakhoz

A térbeliség mellett az emlékezet második fontos horgonya az egyes házakhoz való személyes kötődés. Ilona több Klauzál téri házhoz anyja foglalkozásán, vevőin keresztül

²⁰ Yates 1994 (c1966): 18–23.

²¹ Az 1941. évi népszámlálás lakás- és üzleti ívei, Klauzál tér 1-16. Budapest Főváros Levéltára, BFL. IV. 1419. j.

kötődött, vagy pedig azért jegyezte meg az ott működő üzleteket, mert azok az édesanya által vezetett közeli, Nagydiófa utcai tejbolt („tejsarnok”) konkurensei voltak (lásd a „gróf Károlyi-féle tejsarnok” és az OMTK-féle tejbolt). Lehetséges, hogy általában az élelmiszerboltok is ezért kapnak akkora hangsúlyt, vagy negatív, vagy pozitív értelemben. A tejsarnokkal szemben, mint az interjúból is kiderül, hatósági elvárás volt a pedáns tisztaság; Ilonáék talán emiatt is voltak erre kényesek, és megválogatták, hogy kinél vásárolnak és kinél nem. Mint afféle negatív ellenpélda maradhatott meg Ilona emlékeiben a Klauzál tér 4-es számú házban a Friedmann-féle *kis piszkos élelmiszerüzlet*, ahol deklaráltan sohasem vásároltak (*nem csak azért, mert az anyuka élelmiszerüzletben volt, de amúgy sem*); valószínűleg a ház udvarán működő istálló sem fokozta a bolt iránti bizalmat. Az érdekesebb áruval kereskedő, és Ilonáék által nyilván megfelelő színvonalúnak talált csemegebolt a Klauzál tér 8-ban viszont éppen az ott vásárolt finomságok, a kellemes kulináris emlékek miatt vésődött be erősen Ilona emlékeibe. Ezek az élmények a háború alatti általános nélkülözés kontextusában erősen fel is értékelődnek; erre utal, hogy az emlékező e helyt hamar a jegyrendszerre asszociál.

Számos Klauzál téri ház pedig azért él élénken az emlékezetében, mert szerelme, barátnője, osztálytársa lakott ott. A Klauzál tér 8-ban lakott például Ilona első szerelme; ahogy ő fogalmaz: *Nekem ott szívügyem volt*. Aztán kiderül, hogy korántsem csak az a fiatalember volt szívügye a Klauzál tér 8-ban, hanem a már említett Gerstenberger-féle csemegebolt is. Másutt azután osztálytársai laktak, például az 5-ben és a 11-ben.

Az 1940-es évek eleji Klauzál tér, mint köztér, illetve közpark, ahogyan Ilona az interjú egy későbbi részében leírja, még békebeli hely: Ilona tanoncéveinek, munkába állásának és barátnőinek emlékével fonódik össze. A Klauzál tér itt is egy képzeletbeli térkép kitüntetett helye: találkozóhely, egy naponta megtett út kiindulópontja; a tér, a helyek és az emberek emléke itt is szorosan kapcsolódnak össze és egymást segítenek felidézni.

Ez nekünk, lányoknak volt emlék. Szóval átlós volt a Klauzál tér (6. kép).²² (...) Itt volt a lámpa, és mi minden reggel négy évig 7:10-kor itt találkoztunk. Én itt laktam a Nagydiófa utcában [mutatja a rajzon]. A barátnőm a Klauzál utcában. Ez kettő. Együtt jártunk dolgozni. A Vörösmarty téren van az a gyönyörű üvegpalota, ott dolgoztunk. ... Hát én '26-os vagyok, 14 éves voltam '40-ben, és akkor mentem el dolgozni. Varrni tanultunk. És... én jöttem innen, ez a két lány... meg ott ismerkedtek meg. Az egyik lány, az nekem iskolatársam volt. Ő volt a testi-lelki jó barátnőm. És véletlenül egymással szemben laktak. Szóval akkor ez már három lány. És egy jött az Erzsébet körüttől a Madách Színház házából. Itt volt mindig a randevú a Klauzál tér közepén. És esőben, hóban álltunk az ernyő alatt, fagylódtunk. Érdekes, hogy nem késtünk el soha, pedig nem volt karóránk. ... És akkor még egy lány lakott a Damjanich utcában, a Bajza utca sarkán. És az is csatlakozott. Úgyhogy a Klauzál tér közepét soha nem lehet elfelejteni.

²² Ezalatt azt érti, hogy a Klauzál téren két átlós, egymást középen keresztező sétaút haladt át, a kereszteződésben kandeláberes lámpaoszloppal.

3. Kollektív és személyes zsidó identitás, mint az emlékezet szervezőelve

Az emlékezet harmadik fontos horgonya a kollektív, illetve személyes identitás. Saját zsidó önazonossága miatt Ilona emlékeiben kiemelődik mindazoknak a személye, akikkel közös volt a sorsa, akik hozzá hasonlóan üldözöttek voltak, és akiket ő mindmáig saját közössége halottjának tekint.²³ Megfogalmazásaiban szándékosan kerül az eufémizmusokat, és keményen, egyértelműen nevezi nevén a történeteket. (*Most mondjam, hogy Tausig Imrét elvitték és megölték, vagy ez nem fontos?*) A Klauzál téri házak az ő szemében az általa személyesen ismert zsidó áldozatok emlékét őrzik, az ő személyükkel azonosítja Ilona az egyes épületeket. A Klauzál tér 5-öt például az ott lakó osztálytársnő révén a lány családjának tragédiájával: az egész családot a Dunába lötték, ám az osztálytársnő öccse, ahogy az interjúidézetben elhangzik, csodával határos módon életben maradt, és sikerült kiúsznia a jeges Dunából. A Klauzál tér 10-zel és 16-tal kapcsolatban szintén ismerős családokra utal, melyek egyes tagjait *elvitték*; szülőkre vagy gyerekekre, akik *nem jöttek vissza*.

A nyilas uralom hónapjai kapcsán a Klauzál tér, mint köztér egészen másképp idéződik fel Ilona emlékeiben, mint ahogyan tanulóévei emlékeiben megjelent. Míg a békebeli Klauzál tér, ahogy fentebb láttuk, hosszan felidézett, szép emlék, a háború végi, gettóbeli Klauzál tér ijesztő, kerülendő hely, amit az emlékező szinte eltol magától. Az interjú egy fentebb még nem idézett, későbbi részében az egyetlen dolog, amit Ilona 1944-45 teléről a tér kapcsán felidéz – a légoltalmi medence –, szimbóluma az üldöztetésnek és a zsidóságot ért sérelmeknek.

SZE: Arra emlékszik, hogy a Klauzál tér maga hogy működött, amíg a gettó fennállt?

I: Na, én sejtettem, hogy ezt fogja kérdezni, és akármilyen hihetetlen, hát az anyukával idáig eljöttünk a Wesselényi utcából naponta a Nagydiófa utcáig, (...) de abban az időben én erre a területre [a Klauzál térre] így, hogy naponta, hát nem jöttem. Mert például hiába akartunk [a csarnokban] vásárolni, volt itt több kofa, aki kiírta, hogy zsidót nem szolgálok ki. Na, hát az anyuka járt, én nem foglalkoztam a vásárlással. Én különben is nagyon féltem, szóval... Nagyon nem szerettem utcára járni. (...)

Hogyha a Klauzál térre akar kilukadni, tudom, hogy építettek a közepére egy nagy... medencét, hogy legyen benne víz. Hogy avval tüzet oltsanak. Én nem emlékszem rá, hogy lett-e abban víz, de azt tudom, hogy azt mesélték, mert tényleg nem jöttem el idáig, hogy a nyilasok, mikor raboltak, akkor az embereket úgy rabolták, aki itt, ezen a területen volt, hogy oda dobálták be... a holmikat,

²³ A „zsidó közösség” megfogalmazás használatával mindazonáltal óvatosan kell bánni. Mint Ilona narratívájából is kiderül, a budapesti vagy akár a szűkebb értelemben vett erzsébetvárosi zsidóságon belül is számos variáció, szubkultúra létezett, az egyes irányzatokon – ortodox, neológ, status quo ante – belül is. Ilona egyes helyeken utal saját családjának a vallás szabályaihoz való viszonyulásához. *Nem voltunk szombattartók* – mondja például egy helyen. S mintegy magyarázatképp hozzáteszi, hogy ha kellett, miért dolgoztak szombaton is: *Abban az időben annak is örülni kellett, ha volt egyáltalán munka.*

amit elvettek tőlük. De ezt én is csak hallottam. Hát hiába van ilyen közel, nem volt kedvem sétálgatni meg nézelődni ebben a kis időben. Szóval nem is voltam abban a lelkiállapotban. (...)

A háború borzalmait, hogy itt [a Klauzál téren] is temetve voltak [a halottak], hallom, olvasom, de nem tudom. Mert én akkor ott éltem februárig a Wesselényi utca 13-ban. És én azt a rémeset láttam, hogy... Én addig soha hullát nem láttam. Na, most nálunk halt meg a nagymama '44 nyarán. Ő rendes halállal, szóval 80-on felül volt. Őt láttam először. És aztán már tudtam, hogy melyik üzletbe nem kell nézni. Mert ugye az üvegek ki voltak törve, és a kirakatok meg be voltak slittelve. A hullák [az üzletekben] megfagyva. Ez volt... azt mondják, hogy a [Klauzál] téren is. De én nem tudom, mert semmi dolgom itt nem volt. Kerültem ezt az utat.”

4. „Akik odavesztek és akik megmenekültek”: veszteség és túlélés, mint az emlékezet fő motívumai

A Klauzál téri házak számbavétele kapcsán Ilona emlékezetének egy további fontos szervezőelve mutatkozik meg. Ezt az elvet Primo Levi olasz író klasszikus könyvének a címével lehet a legjobban megragadni: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*.²⁴ Primo Levi, aki maga is auschwitzi túlélő volt, élete végéig küszködött lágerbeli élményei feldolgozásával, és kereste a választ arra, hogy a koncentrációs táborokban miért azok haltak meg, akik, és miért azok maradtak életben, akik; mi volt az ára az ő túlélésüknek.

Ilona narratívájának és emlékezetének is alapvető szervezőelve ez a kettősség: akik odavesztek, és akik megmenekültek. Csakhogy itt nem a túlélő lelkiismereti önvizsgálatáról van szó, mint Primo Levinél, hanem a háborút átélte nemzedékek egyik meghatározó emlékezeti sémájáról. A zsidótörvények értelmében zsidónak minősült budapesti családok emlékezetükben pontosan számon tartották, hogy „hányan jöttek vissza.” Közöttük jóformán alig volt olyan család, amely valamelyik tagját ne vesztette volna el. Hiába menekült meg a budapesti zsidóság jelentős része a deportálástól, vidéken – vagy akár Budapest elővárosaiban – élő rokonaikon keresztül mindannyian érintettek voltak; a budapesti lakosokat pedig, amint azt Ilona interjú-narratívája kivételes élességgel mutatja meg, százféle módon érthette utol a halál. A zsidóként üldözött családok emlékezetében ezért az áldozatok számon tartása az emlékezés, az emlékmegőrzés rituális formájává vált. A veszteség volt az, ami az egymástól eltérő identitású családokat, egyéneket egymással összekötötte. Ebben a megvilágításban indokoltnak tűnik a megállapítás, mely szerint a háború utáni magyar zsidó identitásváltozatok sokféleségében a legfontosabb közös pont az üldöztetés emléke.²⁵

A családok kollektív emlékezetében állandó elem a más családokkal való összehasonlítás. Egyrészt az egyénnek valamelyes vigaszt nyújthatott, hogy sorsa nem egyedi, és saját családtagjainak tragédiája számos más család tagjaiéhoz hasonló. Másrészt

²⁴ Levi 1990. Olaszul eredetileg *I sommersi e i salvati*, 1986.

²⁵ Karády 1992: 31–32.

viszont a veszteség éppen azáltal vált elfogadhatatlanná és nehezen feldolgozhatóvá, hogy a hasonló helyzetűek hozzátartozói közül sokan túléltek a vézskorszakot, és végül hazatértek.

Hát azt vártuk, hogy vége a háborúnak, és hátha hazajön az apuka is ugye. Mert sok hazajött. Hát azért úgy sok. Hát a barátnőm, ez az egyik, aki a télen jött a Madách házba, az ő apukája is annyi idős volt, és reménykedtünk. Az hazajött. Ügyeskedő, bohém ember volt, nem tudom, hogy csinálta (...).

Ilona számára különös keserűség, hogy mások apja, férje, hozzátartozója visszajött, míg az ő apja nem; ebben nyilván benne van a háború utáni évek hosszú bizonytalansága és frusztrált reménye. Sokszor hónapokba, évekre telt, míg eltűnt családtagok visszatértek úgy, hogy hozzátartozóik ezalatt semmit sem tudtak róluk; ő és édesanyja is ebben a bizonytalanságban töltöttek éveket, az édesapa hazatérésében bízva. A veszteség azért is volt annyira nehezen feldolgozható, mert tőlük még a szomorú bizonyosság is megtagadtatott; az édesapa halálának helyéről, körülményeiről soha nem sikerült megtudniuk semmi biztosat.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a veszteség nem kizárólag a zsidóként üldözöttek kollektív élménye volt. Inkább a háborút átélt nemzedékek látásmódjának, emlékezeti működésének jellegzetes eleme. Ilona nem kizárólag zsidó ismerőseinek, családtagjainak veszteségeit őrizte meg pontosan, hanem mindenkiét, akit közelebről ismert. Amikor Nagydiófa utcai házuk ostrom utáni állapotáról kérdeztem, arra voltam kíváncsi, hogy kik tűntek el végleg a házból, és mennyire cserélődött ki a lakók köre a háború lezárultával. Ilona azonban kérdésemet önkéntelenül is a veszteség-túlélés paradigmában értelmezte, és így adta vissza a házbeli családok történeteit:

Na, szóval-három lakás volt az emeleten. Abba az apukám nem jött vissza, a nagymama mondjuk..., hát természetes halállal halt meg. A szomszédban lakott egy fogtechnikus házaspár, olyan szüleim korabeliek, a férfi nem jött vissza, és az egyik fiú sem. A családfőről nem tudni, hogy hol, a fiú, az a Don-kanyarnál tűnt el, mint munkaszolgálatos. Na, most utána ott egy kis lakás volt. Hát az a férfi, az hadifogságban volt, mint katona. Jó sokára hazajött. Ez volt a három lakás. Az első emeleten lakott a háziúr... hát ő megmaradt. Azok idősek voltak. ... Alattunk lakott egy ékszerész, ő megmaradt, de a fiai nem. (...) Ebben a Nagydiófa utcai házban mondtam halottakat: a Halper család, az kettő, a Vendel bácsi fia, az én apukám. Na, hát ebből a négy lakásból öt ember nem jött vissza. Hát azért az sok.

Az üldöztetés kontextusában a veszteség-túlélés ellentét mellett egy másik ellentét is központi kérdéssé vált: az, hogy a korábbi ismerősök barátként vagy ellenségként viselkedtek-e a nehéz időkben. Az emberi kapcsolatoknak az emlékezetben való megőrződését, úgy tűnik, a végletek befolyásolták: Ilona elbeszélésében a keresztény ismerősök közül vagy azok öröztek meg, akik aktívan segítettek, vagy azok, akik a zsidótörvények és az üldöztetés idején nyíltan zsidóellenes magatartást tanúsítottak.

A felekezeti vegyes környéken az egyének, családok, iparosok, boltosok és ügyfelek érintkezésében mindennaposak voltak a különböző vallásúak közti kapcsolatok. Mint azt egy korábbi tanulmányban feltártam,²⁶ a Klauzál téren és környékén meglepően gyakoriak voltak az olyan vegyes háztartások is, amelyekben zsidó vallásúak éltek együtt keresztény felekezetekhez tartozókkal, mint fő- és albérlők, családtagok, munkaadók és alkalmazottak.

A háború éveinek politikai légkörében ugyanakkor egyre kevésbé volt magától értetődő az a fajta jó viszony, ami korábban a zsidó vallású, vagy zsidó származású helyi lakosokat nem zsidó szomszédaikkal, ügyfelekkel, a helyi árusokkal összefűzte. Ilona emlékeiben élesen megmaradt az, hogy ki volt a barát és ki volt az ellenség a vészorkszakban. Az interjúban említi például az *effektíve nyilas* földszinti lakót, aki a háború alatt a Klauzál téri vásárcsarnokban kiírta a standjára, hogy zsidókat nem szolgálunk ki (ezzel, tegyük hozzá, valószínűleg súlyosan megsértve a szűkebb környékre azelőtt jellemző íratlan szabályokat), és aki a háború után nem mert visszatérni a Nagydíófa utcai házba. Pozitív példaként szerepel viszont Ilona narratívájában az öreg mindenese cseléd, aki időtlen idők óta szolgált a házbeli zsidó pékmester és háztulajdonos családjánál, és akit csak a törvényi rendelkezések kényszeríthettek arra, hogy a családtól megváljon. És pozitív példaként szerepel az új házmester, aki ügyelt rá, hogy Ilonának időben visszaköltözzenek a Nagydíófa utcai lakásba, ahonnan 1944 júniusában a csilagos házakra vonatkozó rendelet miatt menniük kellett.

...olyat mondok, amit úgyse... én magam se hiszek el: hogy az anyukámmal ketten költöztettük haza a bútort, hogy el tudjuk foglalni a lakásunkat újból. Mert hát nem az eredeti házmester jött vissza, mert azt bombatalálat érte, hanem egy olyan, aki a Nagydíófa utcával szemben lakott, és hallotta, hogy a házmester, a férfi a fronton van, a nő meghalt, és beköltözött ide házmesternek. Aki minket a tejszarnokból ismert, szeretett. És figyelmeztetett, hogy se kapu, se ajtó, jöjjünk vissza a lakásba, mert ő nem tud mit csinálni, ha valaki betelepszik.

A háborút követő évtized elbeszélésében lassan elhalványulnak a háborús évek traumái, és másfajta hányattatások kerülnek előtérbe. A koalíciós évek és a kiépülő egypártrendszer lakásviszonyainak, lakáspolitikájának, a jogbiztonság erodálódásának személyes tapasztalata volt Ilonának számára a társbérletesítési kísérlet és lakásuk felének leválasztása. Ugyanilyen mértékben érintette őket a kisipar ellehetetlenítése. Ezek az intézkedések Ilona egész társadalmi környezetét, a teljes kis- és középpolgárságot²⁷ sújtották, felekezetre való tekintet nélkül; talán ennek köszönhető, hogy az interjúban az 1945 utáni évekre vonatkozó részében lényegében háttérbe szorul a zsidó szempont.

²⁶ Szívós 2012: 166–199.

²⁷ A két világháború közötti kispolgárság mindmáig legalaposabb feldolgozása L. Nagy Zsuzsa könyve (L. Nagy 1998). A könyv e réteg sokoldalú gazdaság- és társadalomtörténeti definícióját nyújtja.

Az a VII. kerületi kisiparos-kiskereskedő világ, amelyet Ilona emlékezete olyan élenken megőrzött, és amelybe ő és családtagjai is tartoztak, az államosítások nyomán alapos átalakulásnak indult, akárcsak a helyi társadalom, melynek annyi tagja esett áldozatul a háborúnak és a zsidóüldözésnek. Az új helyzethez Ilona is hamar alkalmazkodott, annál is inkább, mert az ő tulajdonképpeni felnőttkora és házassága már az átalakult viszonyok között kezdődött el. De elbeszéléséből mindvégig kihallatszik, hogy az 1945 és 1952 közti éveket Ilona a polgári értékek alkonyaként élte meg; azok az elvek, amelyeket tisztelni őt gyermekkorában megtanították, az új rendszerben egyre inkább háttérbe szorultak vagy negatív megítélés alá estek.

Bár a háborút követő évek elbeszélésében hangsúlyosak az élni akarás és az újrakezdés motívumai – a gettó felszabadulása, a viszonyok nagyjából normalizálódása, a hazatérők beilleszkedése, a sok esetben megcsonkult családok életének visszazökkenése a mindennapi kerékvágásba –, a néhány évvel későbbi, új viszonyokhoz való kényszerű alkalmazkodás történetében mégis meghatározó a sérelmek és a veszteségek tapasztalata. Ilona summázata a korszakról az, hogy környezete életében lényegében egyik jogfosztás a másikat követte. A zsidótörvények, a megszállás, a nyilas terror, a humánus értékek teljes megrendülése és az emberi veszteségek megélése után épp hogy csak helyreálltak a normális viszonyok, kisvártatva újabb jogfosztások sora következett; az olyan értékeket, mint a tulajdonhoz és a vagyonhoz való jog, a másik ember jogainak tiszteletben tartása vagy a szerződéses viszonyok kiszámíthatósága, erősen kikezdte az új rend ideológiája. Az 1948-49-re megszilárduló államszocialista rendszer ellenségesen viszonyult lényegében mindenhez, ami Ilona háború előtti világának alapjait jelentette: a kispolgárság gazdasági tevékenységéhez és mentalitásához éppúgy, mint vallásos értékeihez.

Az a narratíva tehát, ami a Klauzál tér és környéke 1940 körüli állapotát tárja elénk, pillanatfelvételt nyújt egy jórészt eltűnt világról. Ilona térleírása és személyes története nyomán egy sajátos mikrokozmosz tárul fel. Az egyéni emlékezet egy egész városrész hangulatát, egy egész társadalmi miliő tapasztalatait örzi: azét a kispolgári miliőét, amelyhez Ilona családja is tartozott, annak jellegzetes szokásaival és intézményeivel együtt. Az elbeszélés tehát többféle értelemben is kulcs a kollektív emlékezethez: Ilona nemcsak az itteni zsidóság sorsközösségének elbeszélője, hanem általában a háború előtti erzsébetvárosi kispolgárság utolsó reprezentánsainak egyike, egy visszahozhatatlan egykori életvilág krónikása is.

1. kép. Svájci védlevelekért sorban álló emberek az ún. Üveg ház (svájci követségi épület) előtt az V. ker. Vadász utcában, 1944. november. (Forrás: http://infovilag.hu/hir-12081-carl_lutza_az_embermento_svajci_diploma.html)

2. ábra. A Klauzál tér az 1940-es évek elején: Ilona emlékei a tér házairól, azok lakóiról és az ott működő üzletekről. (Szívós Erika és Trepheuer szerkesztése)²⁸

²⁸ A csillaggal jelölt üzletek más forrás, például az 1941-es népszámlálás lakás- és üzleti ívei alapján nem dokumentálhatóak. Az 1941. évi népszámlálási ívek alapján további üzletek, iparosok is azonosíthatóak a Klauzál téri házakban, de az ábrán csak azokat tüntettem fel, amelyeket, illetve akiket Ilona említett. Az ábrán szereplő nevek Ilona elnevezései. A Krizsán-féle fűszerkereskedés (Klauzál tér 12.) tulajdonosát valójában nem Krizsán, hanem Kritzler Mihálynak hívták.

3. kép. Tausig Imre villanszerelő (Klauzál tér 3.) üzleti íve az 1941. évi népszámlálásból. (Budapest Főváros Levéltára; a szerző felvétele)

4. kép. Friedmann Sándor élelem-szer-kiskereskedő (Klauzál tér 4.) üzleti íve az 1941. évi népszámlálásból. (Budapest Főváros Levéltára; a szerző felvétele)

5. kép. A Klauzál tér sarka a Dob utca és Csányi utca találkozásánál az 1930-as évek végén. A Klauzál tér 14. szám alatt a kocsmá, felette „SÖNTÉS” felirattal. Mellette balra, ugyanabban a házban az „orth. kóser” baromficsarnok; átellenben (a kép jobb oldalán), a Klauzál tér 13. számú sarokházban a patika; előtérben a 2-es villamos halad. (Ismeretlen fényképész felvétele. Forrás: Nagy Zsolt Levente magángyűjteménye. Nagy Zsolt Levente engedélyével.)

6. kép. A Klauzál tér (1907-ig István tér) a századelőn az átlós keresztútjal, háttérben a vásárcsarnokkal. (Képes levelezőlap, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum Fotótára). A keresztutas park-elrendezés sok évtizeden keresztül megmaradt

Források

Interjú Z. M.-néval (Ilonával). 2011. július 5.

Az 1941. évi népszámlálás lakás- és üzleti ívei, Klauzál tér 1-16. Budapest Főváros Levéltára, BFL. IV. 1419. j.

Irodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.

BERTAUX, Daniel

1981 *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills, Calif. - London: Sage Publications.

BOTOND Ágnes

1991 *Pszichohistória, avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat.

BÖGRE Zsuzsanna (szerk., vál.)

2007 *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Budapest-Piliscsaba: Loisir. /Pázmány Társadalomtudomány 6./

BRAHAM, Randolph L.

1988 *A magyar Holocaust*. II. kötet. Budapest: Gondolat – Wilmington: Blackburn International Corporation.

GUNN, Simon

- 2001 The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place. In Simon Gunn and Robert J. Morris (eds.): *Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*. 1–14. Aldershot - Burlington, USA - Singapore – Sydney: Ashgate.

GYÁNI Gábor

- 2007 „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, harmadik folyam. XVIII. 7. 4–14.
2000 Emlékezés és oral history. In *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. 128–145. Budapest: Napvilág Kiadó.

HALBWACHS, Maurice

- 1992 *On collective memory*. Ed., transl. and introd. by Lewis A. Coser. Chicago - London: University of Chicago Press.

IRWIN-ZARECZKI, Iwona

- 1994 *Frames of Remembrance: Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick, NJ: Transaction.

KARÁDY Viktor

- 1992 A Shoah, a rendszerváltás és zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In Kovács M. Mária – Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc (szerk.): *Zsidóság, identitás, történelem*. 23–45. Budapest: T-Twins.

KARÁDY Viktor

- 2002 *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő.

KESZEI András

- 2011 A város narratív identitása. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. 436–449. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület.

KOVÁCS Éva

- 2007 Interjú módszerek és technikák. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. 2.*, javított kiadás. 269–277. Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

L. NAGY Zsuzsa

- 1998 *A haszonból élő kispolgár: kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*. Debrecen: Multiplex Média–Debrecen University Press.

LEFEBVRE, Henri

- 1991 *The Production of Space*. Translated from the French by Donald Nicholson-Smith. Oxford, UK – Cambridge, MASS.: Basil Blackwell.

LEVI, Primo

- 1990 *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. (Ford. Betlen János) Budapest: Európa Könyvkiadó.

MAJTÉNYI György

- 2002 Emlékezés és személyiség. Az életút rekonstrukciójáról. *AETAS* 17. 2–3. sz. 162–178.

MOHAY Tamás

- 2000 Egyének és életutak. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Bp. 2000. 760–791.

NAGY Ágnes

2013 *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosba, 1945-1953.* Budapest: KORALL.

NIEDERMÜLLER Péter

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 99. 3–4. sz. 376–389.

NIETHAMMER, Lutz (szerk.)

1985 *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History.* Frankfurt Frankfurt am Main: Suhrkamp.

2000 *Kollektive Identität: heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur.* Rowohlt Enzyklopädie 55594. Reinbek: Rowohlt Taschenbuch Verlag.

NORA, Pierre

1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. (Fordította K. Horváth Zsolt, lektorálta és a jegyzeteket írta Benda Gyula) *AETAS* XV. 3. 142–157.

SOJA, Edward

1989 *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory.* Oxford: Basil Blackwell, 1989.

SZEKERES József

1997 *A pesti gettók 1945 januári megmentése. „A magyar Schindler”: Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok.* Budapest: Budapest Főváros Levéltára.

SZÍVÓS Erika

2011 Erzsébetvárosi legendák: az interjúk haszna a várostörténetben. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* 497–515. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület.

2012 Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians on Klauzál tér, Budapest, 1938-1945. *Hungarian Historical Review* I. 1–2. 166–199.

VALUCH Tibor

2005 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest: Osiris Kiadó.

VARGA Ákos Endre

é. n. *Budapest elvesztett sínei. Elvesztett belvárosi viszonylatok: A régi 2-es villamos.* <http://hampage.hu/trams/2-es/>. (letöltés: 2013.04.20.)

YATES, Frances

1994 (c1966). *The Art of Memory.* London, Pimlico (reprint).

Erika Szívós

Place and identity: The Klauzál square and its vicinity in the 1940s recollected by a citizen of the 7th district of Budapest

The article investigates what role the past of a dwelling place may play in the memory of townspeople and their local relations. It also scrutinizes in what way the identity of historical experiences of the individual is manifested in narratives preserving the one-time image of an urban district. The article focuses on the interpretation of an oral history interview. The interviewee was born in 1926

and is a descendant of pre-war Jewish lower middle class citizens from the inner 7th district of Budapest (Erzsébetváros), who remembers and preserves a once typical and then disappeared lifestyle and mentality, and whose life history is strongly tied to this specific urban district. She is a survivor of Holocaust and the persecution and the period she spent in the ghetto of Budapest plays a determinative role in her life story. The author evokes life at Klauzál square during the Second World War in a way that she projects the recollected and narrated events of the elderly interviewee on an actual map, thus confronting the memories of the interviewee with written sources as well. By virtue of this investigation the author points out how elements of a life story or a phase of life are spatially projected and how the operation of individual memory is influenced by those past traumas which the narrator and her community underwent.

Szűcs Sándor a paraszti lét és az értelmiségi lét határán Biharnagybajomban

Szűcs Sándor hagyatékával 2009 őszén kezdtünk ismerkedni az Alföldkutatásért Alapítvány, illetve annak kuratóriumi elnöke, dr. Tóth Albert megbízásából, a Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótábor munkaterve keretében. Szűcs halálának, majd születésének kerek évfordulóit adták az indítékot a kutatáshoz. Oláh Józsefné Szász Ilonával (1944–2013) egy föltáratlan forrás csoportból indultunk ki: Szűcs Sándor legjobb barátjához, Dorogi Mártonhoz írt leveleiből. Közel 130-at Dorogi Ágnes és családja volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.¹ A címben foglalt témára a levelekben figyeltem föl, melyet több lépcsőben dolgoztam ki, a források körét és a szempontokat egyre bővítve.²

Szűcs Sándor (1903–1982) „élete szakadatlan csendes munkálkodás” volt.³ Néprajzkutatóként, muzeológusként, tanárként és szépíróként jeleskedett, de közben mezőgazdasági tevékenységet is kellett folytatnia. Pályájának ez az egyik fő jellemzője és nehezítője. Nem ő volt az első az „evangélikus református”⁴ családjukban, aki megpróbált fölemelkedni a földközélelől.⁵ Ő maga írta: „Elődeim *kisbirtokos parasztok* voltak. Idők során többször igyekeztek kitörni ebből, a múltban nehéz és mostoha életsorból. Egy-egy tanult ember: jegyző, ügyvéd, pap került ki a famíliából.” Kultúrpartoló dédapjáról, Szűcs Imréről így fogalmazott: „Öreg nagyapám a templom melletti udvarának egy részét a református egyháznak ajándékozta azzal a feltétellel, oda iskola építtessen.”⁶ Abba az iskolába járt Sándor is.

Kevésbé ismert tény, hogy Szűcs Sándor betegeskedő gyerek volt.⁷ Miután apja 1911 tavaszán meghalt, anyja csak annak az évnek az őszén adta iskolába az októberben már 8 éves fiút. A kései iskolakezdésére a fennmaradt Értesítő könyvecske dátumozása a bizonyíték. 10 évesen, harmadik osztályos korában készült fényképe is gyenge egészségűnek mutatja. De akkoriban kezdte már a helyi néphagyományok följegyzését. A felnőttként is lelkileg érzékeny, folyton vívódó férfi a „csendes, de meg-rázkódtatásoktól mégsem mentes” élete javát a szülőfaluja, Biharnagybajom keretei között volt kénytelen tölteni, noha szívesen élt kutatóterepe kellős közepében. Gyenge fizikumú volt, de családi körülményei kívánták, hogy a parasztgazdaságukban is

¹ Balogh Horváth – Oláh Szász 2012.; Balogh Horváth 2012.; 2013a.

² Balogh Horváth 2013b.; 2013c. Munkámat segítette szervezőként Örsi Julianna és Lajsz Julianna, közreműködőként Gyügyei Katalin, Péter Imre, Kovács László és Nagy Molnár Miklós, valamint a püspökladányi Karacs Ferenc Múzeum.

³ Kaposvári 1983: 79.

⁴ A polgári anyakönyvek vallás-megjelölése szerint.

⁵ A 2013-ban, Hajdú-Bihar megye több helységében bemutatott Szűcs Sándor emlékkiállításnak ez volt a találó címe: *Földközélelben*.

⁶ Itt és több helyen idézek Szűcs Sándor *Önéletírásából*, amelyet magnetofonba mondott 1969. június 10-én, szeghalmiak kérésére, akik akkoriban a bajomiaknál jobban becsülték. Vö. Szűcs 1987: 17–41.

⁷ Gyügyei Katalintól kaptam a szempontot, az adalékokat.

helytálljon. Ugyanakkor faluja és környéke szolgáltatott *értelmiségi feladatai* számára néprajzi adalékokat a Nagy-Sárrét múltjáról, a mocsarak lecsapolása és a folyók szabályozása előtt ott folytatott életmódról. Jellemző az egyik posztumusz munkájának a címe: *Életem a Sárrét*.⁸ Ez volt a színtere mindkét fő tevékenységének.

1755-ben épült házuk az anyai elődeié volt, anyja is ott született. Csak 1896-ban, öröklés révén lett apjáé, Szücs Lajosé és feleségéé, G[azda] Nemes Zsuzsánnáé. Akkor költöztek oda. Szücs Lajos hamarosan átalakításokat végzett a portán.⁹

Amikor 1903-ban (a második) Sándor nevű fiuk, a későbbi néprajzkutató megszületett, az apát *középbirtokos* földművesként jegyezték a polgári anyakönyvbe. Lakóhelyük (Bihar Nagybjom 643 szám) még tipikus alföldi háromsztatú, nádfedeles ház volt, a konyha két oldalán egy-egy szobával, és fa oszlopú tornáccal.

Amikor a következő gyermek, Imre 1906 szeptemberében világra jött, az apát már *kisbirtokos*ként jegyezték. Abban az évben több alakítást végeztek a lakóépületen. Talán amiatt kellett földet eladniuk is? Az „oszlopos ház elejét végig befalazták, a pitar szélességében a falat kivették az új síkba, így megnagyobbítva azt, s lehetővé téve, hogy a lerekesztett két kamrába innen legyen bejárás. [...] építettek még egy szobát, [...] ide ajtót vágtak [...]” Ezt a szobát azért építtette „a művészetkedvelő Szücs Lajos, hogy ne zavarják, ha olvasni, verset írni vagy éppen hegedülni van kedve. Itt rögzítette írásba megfigyeléseit, melyet a kertjében virágzó szőlőn és gyümölcsösön végzett. Maga a kert is az ő alkotása [...]” Ő is túllépett az egyszerű paraszti szinten, de dolgozószobája, amelyet *végző szobának* neveztek, még elsősorban a paraszti munkáját szolgálta ki, csak kisebb részben volt értelmiségi tevékenység színtere. „A végző szoba szélességében, a speiz végébe külső bejáratral egy kis kamrát építettek,” amely feltehetően akkor még gazdasági célú lehetett. „A végző szobához is oszlopos tornácot csatlakoztattak.”

A kibővített épület kétsoros alaprajzú kisenemesi ház képét öltötte föl.¹⁰ Szerényen bár, de kúria-hatást kelt az az elem, amely szintén a 20. század elején került a ház középső „főbejáratához”: a fából készült négy oszlopon álló *kiugró*, amely emlékeztet a barokk kastélyokhoz utólag, a 19. század során illesztett kocsifelhajtóra. Így a ház külleme 1906 után már a paraszti létnél magasabb szintre utalt.

A család anyagi helyzetéről, a gazdasági háttérrel így fogalmazott magánlevelben a családot jól ismerő Kovács László, címzetes iskolaigazgató: *A nagyszülő Szücs Márton még 70 kh föld és 2 kert (kb. 800 négyszögöl) tulajdonosa. Ennek örököse Szücs Lajos (meghalt 1911) és 6 élő gyermeke. Kitünő gazdaságot tart fenn, olvasott, művelt gazdaember. Követője Lajos fia lehetett volna aki az I. vh-ban az orosz fronton elesik. – Az özvegy édesanya – kire a gazdaság és a család összes gondja rászakadt – szintén jó gazdasszony. Többet értett a gazdálkodáshoz, mint Sándor vagy Imre bácsi, kiket nem is gazdának neveltek, mert a gazdaságot Lajos vezette apja halála után 2–3 éven át. – Sándor és Imre jövőjét a tanulásban látta a család, ezért tanították őket. A taníttatás sok kiadással jár, melyet tetéz a két lány Margit és Karolina kiházasítása.*¹¹ *A 70 kh-ból így lesz a végén 22 kh. Eladásra kerül a Nagykerben levő*

⁸ Szücs 1987.

⁹ A portáról és a házról adatok és idézetek: Bellon 1973: 110–122.

¹⁰ Dám 1992: 290–291.

¹¹ A legfiatalabb, Zsuzsanna (*Zsuska*) „testi hibás” volt, nem ment férjhez.

szőlőskert is. – Igaz, a hatalmas udvaron bőven van gyümölcs. Közben az állattartás is megsínyli a férfi kéz hiányát. Már nem tartanak nagyjóságot (lovat, tehenet) és a birkanyáj is odalett. – A meglévő földeket árendába adják, csak egy részüket műveltetik felesben, harmadosban. – A gazdasági válság 1929–33-ban az ilyen sérülékeny gazdaságokat súlyosan terheli. – Sándor bácsi igaz, hogy kereskedelmi érettségét szerzett, de semmi érzéke nem volt az üzleteléshez. Önmaga „menedzseléséhez” sem. – Az egyetlen töltött évek anyagi haszonnal nem jártak (saját költségén volt gyakornok évekig) viszont tudományos felkészülésben igen.

1934-re már égetően szükség lett a bajomi gazdaságban férfire. Imre akkoriban Tiszaföldváron szolgált református lelkészként. Miután négy évig Debrecenben lakott, Sándornak kellett visszatérnie a paraszti létbe az év derekán. De néprajzi munkásságot is folytatott abban a házban, amely akkor már a Petőfi utca 28. számot viselte.¹² (A nép száján a korábbi Zöldfa utca név él a 21. században is.) A Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetében megszokott dolgozószobát pótolni kellett falusi lakóhelyén, ha rendes íróasztalra nem is futotta. Adódott egy lehetőség, mivel kevesebb földön kevesebbet termeltek, kevesebb kamra kellett. Gyügyei Katalin és Kovács László emlékezete szerint a „pitarból közvetlenül balra nyíló kisebbik, kb. 3 m²-es helyiségben dolgozott Sándor bácsi. *Írókamarának* hívta.” Arra a helyiségre utal¹³ két levelében Szűcs, amelyeket bizalmas jó barátjához, a két határral odébb lakó, püspökladányi néptanító és néprajzi gyűjtő Dorogi Mártonhoz (1911–1980) írt.¹⁴

1934. szeptember 6-án: *Szükséges, hogy elmondjam a legutóbbi lapod vételének történetét: Nem voltam itthon, amikor megérkezett, letették tehát „cellám” írópadjára. Én aztán amikor hazajöttem – híret nem hallva – elvegyítettem a többi ott levő irásokkal. Ma rendezgetés közben vádlólag villannak szemembe Békésszentandrás¹⁵ ismeretlen tájai. Mi ebből a tanulság? – Ezért nem írtam 2.-ára, amit egyébként megírtam volna, ha valójában Neked nem is lett volna olyan fontos.*

1939. június 2-án: *Mostanában irással foglalkozom, minden erre szakasztható percemben. Inkább szeretnék ugyan gyűjtőútra menni, mert ezt sürgősebbnek látom: minden nappal kevesebb-kevesebb lesz a hagyomány. De hát Debr.[ecen]-nek régóta tartozom, Pestről is többször kértek már cikket és mindig csak ígéretem. Ezek már kezdenek komolyan haragudni. Belátom, hogy nekik is igazuk van, de látnák be, hogy nekem is! Ha szabadulok a világ legkisebb dolgozószobájából Ecsegre¹⁶ szándékozom menni s azután a Hortobágy-folyás mentén szeretnék egy utat tenni fel és le.*

1939-ben és 1940-ben a Táj- és Népkutató táborokban kapott rövidebb időre néprajzi megbízást. Egy levelében pesti útjáról számolt be Doroginak, és arra célzott, hogy paraszti származása nehezíti értelmiségi pozícióba jutását:

¹² Az 1960-as évek óta Petőfi utca.

¹³ Feltételezhető, hogy kb. 1963-ban újra élelmiszertároló lett, amikor az üveges veranda vette át az „írószoba” szerepét. A házi könyvtárat akkor költöztethették át innen az udvarról nyíló kamrába.

¹⁴ A levélrészleteket betűhíven közlöm.

¹⁵ Dorogi Márton rokonsága élt és él ott.

¹⁶ A Dévaványához tartozó Ecseg-pusztá 1950 óta Ecsegfalva néven önálló község. Hagyományos pásztorkodása fontos néprajzi téma volt.

1939. október 29-én: *Viski már várt; nagyon kedvesen, szíves barátsággal fogadott. Örül, hogy megismert, – mondta – s rajta lesz, hogy ismeretségünk megmaradjon. Sok mindenféléről beszélgettünk s én is nagyon örülök, hogy mindenben megértett. Azért faggatott, hogy honnan tanultam az írás mesteriségét. A vezetése alatt levő Bibliográfiai Intézet tisztviselői kara, az egy Vargha Lacit kivéve, kizárólag egyetemi tanárok ivadékaiból áll. Talán én is kapok köztük helyet.*

De még sokáig kellett Biharnagybajomban maradnia. Kovács László így tájékoztat a továbbiakról: *Sándornak nincs rendszeres jövedelme. A családi gazdaság és a gyéren csordogáló honorárium szerény megélhetést ad. 1941-44 között csupán 44-ben volt pár hónapra biztos havi jövedelme, az ONCSA¹⁷ karcagi igazgatója volt.*

Ő maga vallotta: „Csak édesanyám bízott benne, hogy néprajzszakoskodásomból komoly eredmény kerekedik majd ki. Első könyveim megjelenéseit még megérte. Azokat megnyugvással lapozgatta.” Keresztfia – Dorogi Márton fiatalabb fia – így tájékozódott tőle 1980 előtt: „1942-ben jelent meg első könyve a Régi Sárrét világa címmel. A könyvet nagyon jól fogadták, úgy a szakmai, mint az olvasói körökben. De öccse elismerése adott neki a legnagyobb biztatást a további munkához.”¹⁸

Első könyvsikere évében két levélben is panaszkolta Dorogi Mártonnak, hogy lehúzza, gyötri a mezőgazdasági munka. Néprajzi gyűjtő és feldolgozó munkáiról annál lelkesebben szokott beszámolni.

1942. október táján: *Hosszabban szándékoztam irni, de most nincs időm, se türelmem. Ezek a szokásos őszi tennivalók, hol ez, hol az, szakadatlanul, eléggé idegesítenek. Ráadásul sárban, esőben kell mászkálni. Most répát mázsálunk, most a szántó ember jön, most a feles, egyiknek egyik darab földet kell megmutatni, másinak másikat, most a kertből hozzák a répát, most ezt a csomó répát kell vermelni, hát a másik csomóval mit tegyünk?, most a kemencét renoválják, már meg a szalmakazlat kellene igazítani. Ki győzné sorra szedni! Legjobb beletörödni és csinálni, mert ez olyan, hogy végezni kell, jön a tél.*

1942. november 29-én: *Én még mindig csak tengődök. Múltkori levelem kifakadásai ma is érvényesek. A napokban lefejtettem néhány mázsza tengerit. Olyan a jobb tenyerem, akár a reszelő. Felkoszorálta¹⁹ a szűrős szemű tengeri, csípi a víz. Kézre húzható kis morzsolóval dolgoztam. Nem tudom, láttál-e már ilyet? Elég jó, de mégis csak primitív szerszám. Mintha a jégpatkó egyik vállfajából alakult volna. [...] Én arra készülök már régen, hogy valamelyik kis sárréti faluba, amelyik távol esik a vasuttól, nagyobb forgalomtól, oda vonulok el egész télire. Bakonszeg, Dancsháza, Darvas, Zsáka, Furta, valamelyik ilyenre gondolok. Természetesen valamilyen kitalált ürüggyel a falubeliek közt élni, ismeretlenül. A Tibuc csárdába²⁰ is készülődtem már; vagy valamelyik tanyára. Tudok néhány ilyen elhagyatott fészket, ahol egy-két ember él télen át. Én dolgozni akarnék ezeken a helyeken, munkát, anyagot vinni ki. Ott magával se*

¹⁷ Országos Nép- és Családvédelmi Alap. Kölcsönökből, títustervek alapján lakótelepeket épített 1941 és 1944 között.

¹⁸ Dorogi 2012: 12.

¹⁹ *Koszorál*: sürol, karcól. Sárréti tájszó.

²⁰ Karcag határának nyugati részén, a Kecskeri pusztá területén, a Tibuc halom mellett, a Kunhegyesre vezető út mentén állt a csárda.

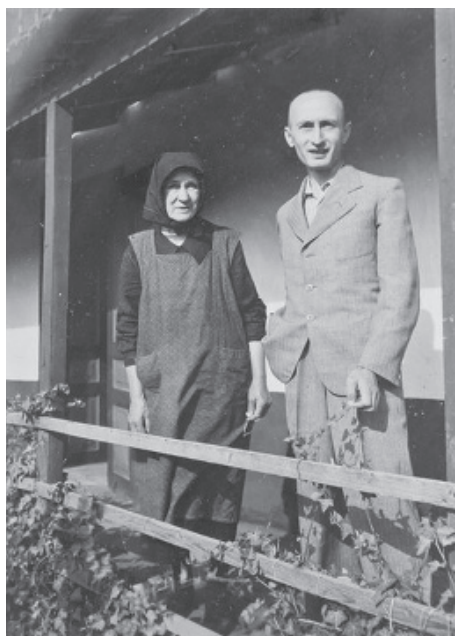
törődne az ember s rá se gondolna, hogy haszontalanul megzavarják. Csak persze ez most kivihetetlen, mondhatjuk ezt is. Részemről életkörülményeim miatt is s ettől függetlenül a közállapotok miatt. Mihelyt alkalmam lesz rá, nem halogatom tovább. Rengeteg dolog volna, rengeteg! Ki hoz a sodromból, idegesít, megöl az idő rohanása. Baráti leveleiben gyakran jellemezte a lelkiállapotát úgy, hogy *ideges*, amikor nem győzte vagy a mezőgazdasági feladatai, vagy az írásbeli feladatai végzését.

1942-ből maradtak fenn az első fényképek a bajomi házról. Az egyikben anyja mellett áll Sándor a házvégi tornácán, ahova ajtó nyílik a *végző szobából*²¹ (1. kép). A korlátán, az ágasokat összekötő léceken borostyán kúszik. Egy másik akkori kép mutatja a pitvar-bejárat előtti *kiugrót*. Keleti oldalán magasra fut föl a vadszőlő, ahogyan a későbbi évtizedekben is. Korábban talán ők is babot, szőlőt futtattak lugasnak, ahogy falun szokás. Ekkor már, polgári módon nem a táplálkozást szolgáló növényt, hanem dísznövényt telepítettek oda.

1943-ból is fennmaradt két olyan Szűcs-levél, amelyben kifejti Doroginak, hogy mennyire vergődik a kétféle életmód határán, az emberileg-társadalmilag is nyomorúságos falusi környezetében.

1943. június 23-án: *Mostanában sok bosszantó és nem bosszantónak látszó, de engem úgy érintő dolog ért. Egyre kibírhatatlanabb leszek Bajom krémje számára. [...] Tegnapelőtt a Rádió szabadult rám, vagy szabadította rám valaki. Azt írják, hogy tartsak előadást a sárréti táltosokról, vagy olvassak fel. [...] Még gondolkozok rajta, irok-e valamit. [...] Le tudnád-e gépeltetni ott? Itt²² ilyen körülmények közt nem kerítetek gépet. Vajjon ebből mennyivel lesz több károm, mint hasznom? – ezen spekulálok.*

1943. július 30-án: *Számomra hátra van még egy tragédia: a cséplés. Csak egyszer szabadulhatnék még meg az ilyesmitől. Nem szeretem azt az embert, aki nem neki való dologra vállalkozik de aztán pokol is számomra a nem nekem való dolog. A hordásban azért volt egy érdekesség. Véget érve, éppen a tegnapi zápor mosta le rólunk a porát.*

1. kép. Szűcs Lajosné (1871–1961) és Szűcs Sándor (1903–1982). Az áll alatt kötött fejkendő, munkakötényes, energikus özvegy *parasztasszony* anyja mellett a fia, aki ingesöltönyös, írói alkatú *diplomás* legényember. A még fa ágasos házvégi tornácuk korlátjára *dísznövényt*: borostyánt futtattak. (Vargha László 1942, Karacs Ferenc Múzeum ltsz. II. 386)

²¹ A Karacs Ferenc Múzeumban az 1940-es évek második felére datálták, viszont számos dokumentum Dorogi Márton családi hagyatékában az 1942-es készítést bizonyítja.

²² Püspökladányban, ahol Dorogi élt.

²³ Biharnagybajomban.

Ezt a variációt is kipróbáltam; a búzaasztag töve korántsem nyújt olyan védelmet, mint egy közepesen karbantartott nádtető. A mai napot, eleddig, némi kis eltekinteni valókkal, kedvemre osztottam be. D.e. kimentem a Porosközre²⁴ és d.u. 5 előtt érkeztem vissza. Régebbi szándékomat valósítottam meg: beszéltem az öreg Sólyom Jozseb bátyámmal [sic!], a gulyással, aki régi pásztori familiából ered. Fáin beszélgetés sikeredett. [...] Ha egyszer eljönne az a nyugodt korszak, amikor mindenüvé lehetne írni [...] s lehetne produkálni valami maradandót is!

Jött a történelmi változás, amely azonban a későbbiekben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Kovács László tájékoztatása szerint: *A II. világháború éveit ő is megszenvedte. Mint családfenntartó a katonai szolgálat alól fel volt mentve. Imre öccse ref. lelkészi hivatását akkor nem gyakorolta. Ő próbált kereskedni. Rőfös üzletet nyitott Rahón.²⁵ Bele is bukott a hadiesemények miatt.²⁶ [...] 1944. okt. 8–15 között a falunkban súlyos harcok folytak, amit a Szűcs család emberveszteség nélkül él át. Lakóházuk sem kapott találatot, de az anyagi kár így is jelentős volt. A Tiszánál folyó harcok befejeztével „malinki robot”²⁷-ra vitték Sándort is. Több száz környékbeli emberrel együtt Abádszalóknál kubikoltak, építették a hidat. Nagyon megviselte a munka, betegen jött haza.*

A vesztes háború végén az értelmiségi munkához szükséges írógépe már volt Szűcs Sándornak, csak a festékszalagja használódott el. Ez képezte akkor a legnagyobb gondját, amellyel Dorogi Mártonhoz fordult. 1945. február 21-én: *Ha lenne, akit megbízhatnál, hozass nekem egy írógépszalagot.* 1946-ban Szűcs már egyre jobban elkészült. Bizalmasan számolt be Doroginak többek közt arról, hogy testvéröccse sem érti meg értelmiségi működését. Megváltozott Imre hozzáállása 1942 óta? Még édesanyjukra is hatott? A következő levélrészlet ugyanis arra enged következtetni.

1946. január 29-én: *A magánéletét se oszthatja be az ember ilyen beteg közállapot mellett. Bizony engem igen nagyon megviseltek a mostani idők. Nem is irok róla, milyen hangulat és fizikai közérzetemre is kiható lelki állapot uralkodik rajtam. Teljes erőmet össze kell szednem, hogy munkához lássak. Ha sikerül bele merülnöm, akkor egy-egy kis időre elfeledkezve egyébről, neki-neki lendülök. De hát itt van pl. Imre testvér is, aki kiváló szóbeszédű prédikátor s e mellett marhaságnak tartotta, hogy a közügyekbe bele avatkoztam, marhaságnak tartja, hogy ott hagytam, főként pedig, fentartás nélkül marhaságnak tartja az én egész néprajzi marhaságaimat. Teljes odaadással igyekszik is erről meggyőzni úgy a családot és rokonságot, mint ismerőseinket, – tegyük hozzá: nem kis sikerrel. Gondolhatod a többit.*

Nemsokára jobb idők következtek, a népfőiskolai évek, amikor szívvel-lélekkel értelmiségi feladatoknak élhetett. Hatalmas teljesítményt „hagyott maga mögött Bi-hartordán. Rajta épült fel a népfőiskola egész munkája, kitűnő adminisztrátor volt, született nevelő. Szűcs Sándort kiáradó, a népfőiskola minden zugát betöltő, a növénydekeket magához eltéphetetlen láncsal fűző szeretet jellemezte.”²⁸ Ottani tevékenységé-

²⁴ Vizek által közrefogott legelőterület Bajom déli határában.

²⁵ Az 1939. március 15. után visszafoglalt Kárpátalja egyik városa.

²⁶ Rahó bombázása 1941 júniusában.

²⁷ Kényszermunka, nehéz fizikai munka. Oroszból átírva *malenykaja rabota*, magyarul 'kis munka'.

²⁸ Péter Imre hozzám írott leveléből.

be is beépítette a néprajzi gyűjtést. Egyik tanítványa, Jeney Lajos visszaemlékezett: *az volt az egyik feladat, hogy a szekér összes alkatrészét fel kellett sorolni.*²⁹ De nagy csalódással ért véget ez a megbízatása. Sommázva így írt önmagáról: „1945–1949 közt a Sárréti Népfőiskola igazgatója volt Bihartordán. Ő volt az intézmény egyik szervezője. Azután nyomorgott.”³⁰ Újra „bajomi remete” lett, a családi gazdaságba kellett visszavonulnia politikai mellőzése miatt. Fokozta a nehézségeit, hogy az 1948-as kormányrendelet után a család kulákklistára került, nem számítottak már kisbirtokosnak. Üldöztetés érte őket otthon is.

Szűcs a következő években azon vívódott, hogy elvállalja-e, illetőleg megkapja-e a karcagi múzeum vezetését. Balassa Ivánnak így írt: „Hiszen ha fizikailag kitartóan birnám a földműves munkát, akkor látnád meg milyen hengegő ember volnék, nem vállalnék én semmiféle hivatalt.”³¹ Dorogi Mártonnak is arról panaszkodott, még csak 48 évesen, hogy nem megy a paraszti munka, öccse abban is hátramoszdítja:

1951. november 9-én: *Most már gyakrabban vagyok itthon, jelenleg szőlőt metszek, aztán fedni akarom. Eddig jobbra a határban éltem. No de nem hiába gürcöltünk, mert legalább jelenleg jól lakhatunk, – ha nem is éppen azzal, amit kíván az ember s amire szüksége volna a szervezetének. Dehát kicsire nem nézünk. Jövőre talán még könnyebb lesz a dolgunk s reményteljesebb. Imre ugyanis addig forgatta³² a tanyai bérlőt hogy felmondott. Így aztán most huszonkét hold földbe vágjuk a kapát. Jól mondom, mert se eke, se iga. Csinálunk kinn vermet, – amint Imre már elkészítette a tervet, – abban lakunk, disznókat tartunk, ültetünk száz kotlót; mert ha egy csirkének ennyi és ennyi az ára, akkor 2500 darab csirkének 2500 x annyi. Ez csak világos! Igen, de a két külső kertet is kézi kezelésbe vesszük, mert Imre azok feles-munkásával is összeakasztotta a tengelyt. Ugyanígy a sógorral is, aki a szántásban, vetésben és a keresztthordásban a nyáron segítkezett. De hogy a legmélyrehatóbb veszekedést velem bonyolítja le, azt elképzelheted! Dehát hiába, nekem nem imponálnak csodálatos számvetései. [...] Nem nekem való a földműveléssel járó nehéz fizikai munka. Kilátástalannak is tartom.*

Nagybajomban máig élnek anekdoták arról, hogyan esetlenkedett Sándor és Imre az 1940-es években és az 1950-es évek elején.³³ Gyügyei Katalin visszaemlékezése szerint Szűcs Sándor így mesélte el, hogyan jártak tengeri- (helyi kiejtéssel: *tengiri*) azaz kukorica kapáláskor:³⁴

Június közepe, vége lehetett?

Aszongya Imre: Hallod Sándor, még kéne kapálni a tengirit. A múlt hétén meghúztattam.³⁵ (Nem mertem ellenkezni, pedig rőngeteg írivalómmal vótam elmaradva.) Másnap hajnalba ’ki is mēntünk. Csak úgy gyalogosan. Vállunkon a kapa, ódalunkon

²⁹ Gyügyei Katalin a nagybátyjától idézte.

³⁰ Bejegyzés: Déri Múzeum néprajzi gyűjtemény: V. 2013.1.1. Családi biblia. (Károli Gáspár: *Szent Biblia*. Pest, 1868.) Testvérei felsorolása után, az „1919. dec. 11” címszó alatt. – A témával Szűcs 1945 végén kezdett foglalkozni, de az oktatás 1946 végén indult.

³¹ 1950-ben vagy 1951-ben hozzá írott leveléből idéz Balassa 1973: 17.

³² A *forogat* szó itt bizonyára vallat, gyötör’ értelmű.

³³ Imre később Bajomtól távol, az akkor Szabolcs-Szatmár megyei Magosligeten szolgált lelkészként.

³⁴ Külön köszönöm, hogy mint helybeli tanárnő, a nyelvjárás alapos ismerője, önként vállalta fonetikusán írta le az itt közreadott két anekdotát.

³⁵ *Meghúzat*: ekekapával megkapál.

a tarisznya, amit idésanyám rakott meg kenyírrrel, szalonnával. A csécséskorsó vizet félváltva cipeltük. Rendszeresen el is fáradtunk, mire kiírtunk a tengiri földre. Egyik soron ment Imre, a másikon én. Jó ideje kapálgattunk mán, amikor Imre jól lemaradva, az én soromon járva rám szólt nagy mírgesén. Aszongya:

– A jó Isten álgyon még Sándor, micsinálsz? Idefigyelj mán! Hát nem lesz tengirink, ha így csinálod, hát felit kikapárod!

– De hát Të micsinálsz? kérdeztem Imrétül, aki ott hajbókolt, piszkálódott valamit a földön.

– Hát Sándor, amit të kivertél a kapáddal azt én mindet visszapalántáltam! Én úgy tudom, hogy olyan távolságra kell hagyni, mint a kapa szélessége! – mondta Imre.

– Én még úgy hallottam – mondtam neki – hogy úgy kell kiégyelni, hogy a tehén elférfjén közte. Gondolni való, hogy hány visszapalántált tengiri maradt meg! – vont le a konzekvenciát Sándor bácsi.

Az állatokhoz sem értettek. Nem ismerték a kutya viselkedését. Valószínűleg bolhás lehetett a kutyájuk, azért vakarta a földön a hátát, amikor az alábbi történet. Az esetet így írta le Gyügyei Katalin, idézve Szücs Sándort:

Imre öcsém izgatottan jött be az udvarról.

– Te Sándor, nem szeretem ennek a kutyának a viselkedését!

– Mír, mi van véle?

– Nizzed, hogy hengergödzik a hátán!

– Biztos viszket neki.

– Nem, Sándor, annak más baja lehet, mán én csak megnízem.

Imre kimént az udvarra, jön vissza hamarosan:

– Na ugyi, megmondtam! Fáj a kutyának a foga!

– Hát ezt hunnét tudod?

– Ahogy hengergödzött, nyitva vót a szája, oszt láttam, hogy hátul van egy odvas foga.

– Na oszt, micsináljunk vele?

– Tudod mit, Sándor, kenjük be rézelejivel.³⁶

Imre kimént a kamorába, előhozta a kisüvegét, még egy tyúktollat. Én megfogtam a kutyát, nagy nehezen szíthúztuk a pofáját, hogy be tudjuk kenni. Ahogy a rézeleje hozzáírt a kutya pofájához, égtelen vonyításba kezdett, és elszaladt, ahogy csak a lába bírta.

Imre megjegyázte:

– Na ugyi Sándor, megmondtam, hogy fáj a foga, látod, hogy' fájlalja!

Volt egy hosszabb, termékeny időszak Szücs Sándor életében, amikor 1952-től 1963-ig a karcagi múzeum élén végezhetette néprajzi munkáját. Nem költözött oda, hanem Bajomból fáradságosan, átszállással vonatozott Karcagra tíz éven át naponta, hogy családját is segíthesse a paraszti, a ház körüli munkákban. Miután 1961-ben váratlanul megnősült, már a felesége miatt is utazgatott.

Feleségét, Nagy Erzsébet Bertát Karcagon ismerte meg, 1957 előtt, mint a múzeumba bejáró néprajzi gyűjtőt³⁷ és diákjait gyakran oda vezető, magyar-történelem

³⁶ Rézeleje: pálinkafőzésnél a finomításakor először kifolyó, igen erős, ivásra kevésbé alkalmas párlat, folyadék; amelyet főleg külsőleges gyógyszerként alkalmaznak.

³⁷ Több karcagi és bajomi gyűjtését örzi a Györffy István Nagykun Múzeum Adattára.

szakos általános iskolai tanárt. Mivel Erzsébetnek 1957 után politikai üldöztetése miatt Karcagon nem volt maradása, Szűcs Sándor a saját falujában szerzett neki tanári állást 1959 őszétől. Erzsébet a Hunyadi utca 4-ben lakott albérletben. Az ő családjának szorgalmazása folytán és Sándor családjának tiltakozása ellenére 1961. július 12-én Biharnagybajomban polgári házasságot kötött a majdnem 58 éves agglégény a 44 és fél éves hajadonnal. (Sándor tanúja a falubeli unokatestvére, Szűcs Pál volt. Erzsébet tanúja az akkor Tiszalökön élő sógora, idősebb Aszalós Sándor volt, aki építésvezetőként tartotta el családját, ott az *értelmiségi* lét volt a meghatározó.³⁸) Kortársak emlékei szerint Sándor a családi békesség kedvéért Erzsébet albérletébe költözött. Felesége szellemi partner, szövetséges lett. *Erzsébet asszony jó társa és menedzsere volt Sándornak. Tanár kollégának is szeretni való volt, kedves, humoros [...] volt.* Így vall Kovács László.

Nagy Erzsébet Berta a súlyos betegsége feledtetésére a Sárrét múltját idéző képeket készített, férje írásait illusztrálva. Széthasított, vasalóval különböző árnyalatúra „pirgált” (pörkölt) búzaszalma-szálakból fekete filcre ragasztotta Technokol Rapiddal az előre papírra megrajzolt, formára vágott alakzatokat (2. kép).

Esküvőjük után pár hónappal Szűcs Lajosné meghalt, utána átköltözhetnek a Petőfi utca 4-be. Sándor húgával együtt hárman laktak ott, míg Zsuska az 1960-as évek végén el nem költözött. Utána már csak Sándor és Erzsébet lakta a házat, vagy a kórházakat, holtig. Előbb Erzsébetet vitte el a leukémiája, 1976-ban. Még nem volt 60 éves. Sándor 1982-ben halt meg. Majdnem 79 évig élt. Amikor Karcagról 60 évesen nyugdíjba vonult, szívesen folytatta volna otthon Bajomban teljes erővel a tudományos tevékenységét. De megint rázúdultak a ház körüli munkák. 1969. április 22-én, amikor 65 és fél éves volt, látogatói érkeztek, akik a hangját archívumba akarták tenni. Június 10-én így szólt arról a napról a magnetofonba: „Ni csak! Így magamban, hát annyira megöregedtem? – Igen csak! mert érkezésükkor éppen a kertben kapáltam, és sokkal fáradtabb voltam, mint néhány évvel ezelőtt annyi munka után.”³⁹

2. kép. Nagy Erzsébet Berta (1917–1976) és Szűcs Sándor (1903–1982). A szerényen öltözött, falusiasan hátrakötött fejkendő, energikus *tanár* feleség a nyakendő-kalapos férjének mutatja egy NEB szignójú szalmaképet a sárréti „vízi világ”-ról. Nádtetős házuk pitvara előtt a „kiugró” már nem fa ágasos, hanem téglapilléres, deszka-mellvédes, cserépfedeles. (Péter Imre 1976 eleje, az ő tulajdona)

³⁸ Gyügyei Katalin megfogalmazása.

³⁹ Szűcs 1987: 17.

3. kép. Szücs Sándor tréningruha fölé öltött zakóban keresgél a házuk udvaráról nyíló könyvtárszobájában, amely eredetileg mezőgazdasági terménytároló volt. (Bellon Tibor 1973, Györfly István Nagykun Múzeum ltsz. 3852)

Felesége unokaöccse s egyben keresztfia (esküvői tanújának fia, az ifjabb) Aszalós Sándor diákkorában ott szokott nyaralni náluk. Később írt a házban kialakított „értelmiségi elem”-ről, a *könyves kamráról* (3. kép).

Egy hatvanas évekbeli nyár egyik napján történt. Reggel, amikor felébredtem a reggeli ott volt már kikészítve az asztalon [...]. Megreggeliztem, majd kimentem az udvarra, de senkit nem láttam a közelben. Az udvarról nyílt egy szoba, pontosabban a régi ereszből lefalazott kis szoba volt, hosszában a ház oldalán, egyik felén egy öt méterszer egy méteres rész alakult így ki, ez volt a könyvtár. A bejárattal szemben könyvespolc tele könyvekkel, egy «sámlí» mely éppen elfért keresztben a polc és a fal között. A kis ablakon a fény szinte adagolva jött keresztül, de a könyvtár közepén pont elegendő világos volt az olvasáshoz. Az ajtó nyitva volt, beléptem és leemeltem egy könyvet és olvasni kezdtem. Egyszer azt vettem észre, hogy alig látok, mert eltelt a nap, kezdett sötétedni. Ekkor kiléptem az udvarra, [...]Az udvaron már mindenki kereste az „elveszett” kisfiút.⁴⁰ A leírásban tévedés az ablak említése, mert az csak a két másik kamrán volt és van. Másik tévedés, hogy a

könyvtár vagy más néven „könyves kamra” öt méter hosszú lenne. Jóval rövidebb. Az itt megadott méret inkább a házvégi tornácénak felel meg, amelyet 1963-ban üvegeztek be, és Sándor írószobának használta.

Szücs szeghalmi tisztelői a „könyves kamra” funkciójáról az 1960-as évek közepéről így tájékoztattak: „egy látogatásunk alkalmával Sándor bácsi kihívott a kamrájába, ahol értékeit tárolta. Itt egy dobozt nyomott a kezembe, melyben egy 1932 körül végzett bajomi gyűjtését tárolta.”⁴¹

Aszalós leírta a „pitar” előtti fedett bejáratit is: [...] általában kint ebédeltünk a kiugróban, ahogy a megszélesített ereszből egy jó terület olyan szárnyként kiugrott a ház külső homlokzati síkjából, fedett volt az is, pont egy asztal fért el ott és körülötte lóca [...]. Keresztapa ekkor mindig jó kedvvel mondott el egy-egy kis történetet a betyárokról, pandúrokról, bujdosó honvédekről, a halászokról, pákászokról, a nádi emberekről, táltosokról és a környék híres eseményeiről.⁴²

Egy 1942-es fotó még faoszloposként mutatja a *pitvar előtti tornácot*. A téglapilíres megoldást talán szintén 1963-ban kapta, amikor a házvégi tornác is, hogy egy-egy legyen a stílus? 1973-as fotók a tető csücskén kakas formájú kúpcserép-dísz is

⁴⁰ Aszalós 2007: [6].

⁴¹ Miklya 1987: 12.

⁴² Aszalós 2007: [6.]

4. kép. A bajomi ház korábban fa ágasos „kiugró”-ja már téglapilléres- deszka-mellvédes. Keleti oldalán *díszövény*: vadszőlő. Fedelén, a szélső kúpcserépen fazekas készített kakas áll, tűzvész-elhárító *néphit*-elemként. (Bellon Tibor 1973, Györffy István Nagykun Múzeum ltsz. 3856)

5. kép: A házvégi tornácot 1963-ban téglapilléres, üveges verandává alakították. Udvari ajtajától jobbra a „könyves kamra” bejárata. A *mezőgazdasági* terület, a szőlő kissé *hátrébb* szorult. (Bellon Tibor 1973, Györffy István Nagykun Múzeum ltsz. 3861)

megörökítettek (4. kép). Kortársi emlékezet szerint ott volt Szűcs haláláig. A néphit a tetőgerincen álló kakast országszerte szerencsehozónak és a ház védelmezőjének tekintette. Az éberség szimbólumának számított, különösen, ha arról volt szó, hogy távol tartsa a tüzet a háztól és az udvartól. Régi helyi szokás szerint Szűcsék 18. századi háza is „nem az utcafrontra épült ki, hanem jóval bentebb a telek belsejébe.”⁴³ Szűcs Sándor szavai szerint „a tüztől, a gyújtogatóktól őrizkedtek ezáltal; régen a haragosok gyújtogatással álltak bosszút, üszköt dugtak az ereszbe.”⁴⁴

Nyugdíjazása után bizonyára a karcagi múzeumi irodáját volt hivatva pótolni Szűcs szegényes megoldású, keskeny *dolgozószobája*, amelyet a házvégi, frissen elkészült *üvegezett verandában* tudtak berendezni. A ház eleje felé is hagytak kijáratot, a „könyves kamra” ajtaja közelében. Külső felvételek mutatják: nemcsak hogy nem maradt ott tere korlátra kúszó növényeknek, hanem a veranda kicsit hátrébb szorította a szőlőtöveket is, a paraszti munka egyik tárgyát (5. kép). Egy belső felvétel 1973-ban örökítette meg a nagyon személyes berendezést. A folyton dohányzó, ideges alkatú Szűcs épp „cigérettára” gyújt, amelyet egyéni szokása szerint a bal keze középső és jegygyűrűs ujj között tart (6. kép). Más fényképek igazolják, hogy a fűthetetlen helyiségben télen is szokott dolgozni: sapkában, sállal, szőrös bőr mellényben, lábát pokrócba csavarva. Földidézi a szobabelsőt egy 1978-as leírás is, amely abból indul ki, hogy a házat egyedül lakó, közel két éve megözvegyült, 75 éves kutatónak még sok a megírni, feldolgozni valója. „A könyvekkel zsúfolt dolgozószobában Szűcs Sándor jegyzetek

⁴³ Bellon 1973: 114.

⁴⁴ Szűcs 2012: 212.

6. kép: Az üveges verandát Szűcs Sándor nyugdíjba vonulásakor *értelmiségi tevékenysége* céljára rendezték be. Körülötte iratok, saját és mások publikációi, népi textíliák és cserépedények, malac formájú hatalmas hamutartó, a Sárrét falitérképe, neje szalmaképei. (Bellon Tibor 1973, Györfly István Nagykun Múzeum ltsz. 3837)

sokaságát mutatja bizonyosságul. A polcokon könyvei, a Bólyai Akadémia, a Magvető, a Móra kiadásában. Tizenegyet számolok össze hirtelenjében, de a készülő bibliográfia szerint füzetekben, újságcikkekben több százra tehető Szűcs Sándor írásainak száma.⁴⁵ Megbecsülését jelzik a vitrinben sokasodó kitüntetések: a Munka Érdemrend három fokozata, a Szocialista Kultúráért, művészeti díjak, díszpolgárság,⁴⁶ és a Néprajzi Társaság legmagasabb elismerése, a Györfly István-emlékérem. [...] Friss seb szívéen feleségének elvesztése, annak a Nagy Erzsébet Bertának, aki, mint községi tanárnő, mint alkotóművész sokat tett Sándor bácsiért, a bajomiakért. Már csak a falakon függő, sárréti történeket ábrázoló szalmaképek, és a még általa szerkesztett *Régi Magyar Vízivilág* sorai hozzák őt vissza a dolgozószobába.”⁴⁷

Szűcs Sándor kettős életmódja egyrészt erősítette puritán tudósi alkatát,⁴⁸ másrészt rányomta bélyegét nemcsak hangulatára, kedélyvilágára, teljesítményeire, hanem a lakókörnyezetére is. A halála után gondosan megőrzött, de „visszaalakított” bajomi háza és portája jelenleg azonban csak a család *paraszti létének* emlékeit mutatja. Hiányolhatók az épületből a pályája során fokozatosan kialakított olyan elemek, amelyek az *értelmiségi létét* szolgálták. Legalább felirattal utalást kellene tenni a korábbi „író kamarára”. A „könyves kamrát” újra könyvekkel kellene berendezni. Visszaállítható a dolgozószobából szolgált üveges veranda. Összhatásában lehetne rekonstruálni az enteriőrjét fotók, írásbeli és szóbeli emlékek alapján, az eredetiekhez hasonló tárgyak segítségével.

⁴⁵ 1980-ban készült bibliográfiája 465 tételt tartalmaz, közülük kilenc az önálló könyv. Dorogi 2012: 22–52.

⁴⁶ Élete utolsó 11 évében, 1971-től Szeghalom díszpolgára volt. Biharnagybajom csak halála után 31 évvel, 2013-ban választotta posztumusz díszpolgárrá.

⁴⁷ Péter 1978: 14. – A könyv 1977-ben jelent meg. Péter Imre levélben tájékoztatott engem: „1976. március 27-én [...] A könyv kéziratát /vagy korrektúráját?/ [...] mutatta meg nekem Erzsike néni. Akkori feljegyzésem szerint Sándor bácsi mondta, hogy »Erzsébet szerkesztette át.« – Neki köszönheti az új kiadást és a Magvető is, hogy elkészült vele időre. Ezt 1978. február 23-án [...] ismét említette.”

⁴⁸ Az őt közelről ismert Péter Imre meglátása.

Irodalom

- ASZALÓS Sándor
2007 Biharnagybajom. *Bajomi Hírlevél* III. 8. 6.
- BALASSA Iván
1973 Szűcs Sándor az etnográfus. *Szolnok megyei múzeumi évkönyv*. 13–21.
- BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia – OLÁH Józsefné SZÁSZ Ilona
2012 „Igaz barátságoknak és szíves szeretetnek tükröje” Szűcs Sándor levelei Dorogi Mártonhoz. In Balogh Jánosné Horváth Terézia – Oláh Józsefné Szász Ilona (szerk.): *Szűcs Sándor és Dorogi Márton barátsága*. 17–98. Kisújszállás: Alföldkutatásért Alapítvány.
- BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia
2012 Mit írt Szűcs Sándor a karcagi és derzstomaji gyűjtőútjáról Dorogi Mártonnak? *Jászkunság* LV. 1–4. 234–239.
2013a Szűcs Sándor és a karcagi múzeum – Szemelvények Dorogi Mártonhoz írt leveleiből. *Jászkunság. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve* 1. 137–144.
2013b A paraszti lét és az értelmiségi lét konfliktusa Szűcs Sándor példáján. In Örsi Julianna (szerk.): *Gazdaszemmel. A hagyomány és az ismeretátadás szerepe a vidéki társadalomban*. 131–142. Túrkeve: Túrkevei Kulturális Egyesület.
2013c Tájház vagy emlékház? Gondolatok Szűcs Sándor egykori otthonával kapcsolatban. *Néprajzi Hírek* XLII. 4. 20–28.
- BELLON Tibor
1973 Egy bajomi kisnemesi porta élete. In Dankó Imre (szerk.): *Bajomi krónika – néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára*. 110–122. Biharnagybajom: Biharnagybajom Község Tanácsa.
- DÁM László
1992 Biharnagybajom települése és népi építésze. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Biharnagybajom története és néprajza*. 263–310. Debrecen: Ethnica Alapítvány.
- DOROGI Farkas
2012 *Szűcs Sándor élete és munkássága*. [1980-ban készült szakdolgozat.] Kisújszállás: Alföldkutatásért Alapítvány.
- KAPOSVÁRI Gyula
1983 Búcsúszavak Szűcs Sándor sírjánál. *Múzeumi Levelek* 41–42. 76–81.
- MIKLYA Jenő
1987 Szűcs Sándor és Szeghalom. In Szűcs Sándor: *Életem a Sárrét*. 5–16. Szeghalom: Szeghalom város Tanácsa és a Sárréti Múzeum Baráti Kör.
- PÉTER Imre
1978 Biharnagybajomban, a 75 éves Szűcs Sándornál. *Új Tükör* XV. 43. 14.
- SZŰCS Sándor
1987 *Életem a Sárrét*. Szerk. Miklya Jenő. Szeghalom: Szeghalom város Tanácsa és a Sárréti Múzeum Baráti Kör.
2012 *A puszta utolsó krónikása*. 2. kiadás. Túrkeve: Túrkevei Kulturális Egyesület, a Szűcs Sándor – Tájkutató-díj Alapítvány közreműködésével.

Terézia Baloghné Horváth

Being a peasant and an intellectual: Sándor Szűcs in Biharnagybajom

Sándor Szűcs (1903–1982) was born in Biharnagybajom in the Tiszántúl region of East-Hungary. In most part of his life he lived in his peasant house surrounded by a big yard. He excelled as an ethnographer, museologist, teacher and writer on topics of ethnographic interest; meanwhile he was engaged in agricultural production as well. Recent sources testify that a basic difficulty in his career-making was that he had to accomplish intellectual and agricultural tasks as well. This is attested by various sources such as correspondence with close friends, oral recollections of his contemporaries (including anecdotes), relevant data about him in various publications, transformation of his dwelling house in order to establish conditions for academic activity and scholarship, and photos and schemes documenting this process. Sándor Szűcs was a man with not strong physique, but his family required him to accomplish manly duties emerging at a peasant farm. Meanwhile he went on providing ethnographic contributions about the history of the micro-region, Nagy-Sárrét, and the lifestyle before the draining of marshes and the regulation of rivers.

Kilencvenöt éve született Kovács Ágnes

A magyar népköltészet jeles folklórkutatója, Kovács Ágnes 1919. október 31-én született Kolozsváron és 1990. január 30-án hunyt el Budapesten. Kovács Ágnes Szentimrei Jenő (eredetileg: Kovács Jenő) irodalmár-költő és Ferenczy Erzsébet népdalénekesnő leánya, testvére Szentimrei Judit kolozsvári népművészetkutató és textilekkel, hímzéssel, varrással foglalkozó iparművész, férje Lengyel Dénes irodalomtörténész.

A Kolozsvári Református Leány-főgimnázium elvégzése után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karán néprajz-magyar irodalom-magyar nyelvészet szakokból szerzett diplomát (1944).¹ Professzorai Ortutay Gyula, Viski Károly folkloristák, Horváth János irodalom-, Pais Dezső nyelvtörténészek voltak. 1989-ben Ortutay Gyula emlékéremmel tüntették ki. 1990. február 28-án életművéért elnyerte a posztumusz kandidátusi fokozatot.

1943–1949 között a Kelet-európai Tudományos Intézet, majd 1949-től 1963-ig a Néprajzi Múzeum munkatársaként dolgozott. 1963-tól lett az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának tagja (utóbb: Néprajzi Kutatóintézet), ahol tudományos főmunkatárssá nevezték ki. Haláláig népmesekutatással, népi prózai anyag gyűjtésével, tipizálásával, közzétételével, értelmezésével, hangplemez, dia-, és animációs filmen való népszerűsítésével, népi gyerekjátékok gyűjtésével és vizsgálatával foglalkozott. Választmányi tagja volt a Magyar Néprajzi Társaságnak, 1959-es alapításától fogva tagja az *ISFNR (The International Society for Folk Narrative Research)* nemzetközi népköltészetkutató társaságnak, valamint a kasseli *Gesellschaft zur Pflege des Märchengutes der Europäischen Völker* elnevezésű nemzetközi, népi szépprózát kutató társaságnak.

Neve hazai és nemzetközi viszonylatban is összeforrt a *magyar népmesekatalógus* létrehozásával: 1953–1990 között 11 alműfaji kötet főszerkesztőjeként irányította a változó összetételű munkacsoportot, illetve személyesen gondozta az *állatmese*² és a *rátótiáda* katalógust.³ Alapvető fontosságot tulajdonított a tipizálással kapcsolatban egy országosan megszervezett, egységes szempontok szerint irányított, viszonylag rövid idő alatt lebonyolítható mesegyűjtésnek. Ennek anyagára alapozva kívánta elvégezni a kiváló mesemondók, intenzíven mesét mondó közösségek vizsgálatát, egyidejűleg számba véve az élő népi olvasmányanyagot és bevezette a társadalmi szempontokat annak érdekében, hogy a mesetípusok elterjedésének módjait ne csak a lejegyzett változatok alapján, hanem helyszíni vizsgálatokkal is ellenőrizni lehessen, és megfordítva, nyomon követhetőek legyenek a helyszíni jelenségek tükröződései is az egyes mesetípusokban.

Könyveivel, elméleti és módszertani tanulmányaival kezdetektől fogva az egyéniségkutatás, és a történeti összehasonlító módszertan élen járó képviselője volt. Az

¹ Életrajzi vonatkozásait legújabban Tátrai Zsuzsanna, Raffai Judit foglalta össze (Banó 1944.; Sándor 1964.; Vajda 2006.; Tátrai 2011: 156–165.; Raffai 2011: 166–175).

² Kovács 1958 [1987].

³ Kovács 1966b [1990].

Ortutay Gyula vezette budapesti egyéniségkutató iskola kutatói közül elsőként írta le egy egész falu mesekincsét – a kalotaszegi Ketesd elbeszélő hagyományát.⁴ Eredeti forrásfeltáráson alapuló történeti-folklorisztikai tanulmányokban tárta fel a 19–20. századi klasszikus gyűjtemények (Arany László, Benedek Elek) meghatározó szerepét a 20. században gyűjtött mesekorpuszokban. Bemutatta a 19. századi valóságos világkép elemeit az egyik legkorábban gyűjtött prózaepikai anyagban, Ipolyi Arnold utóbb 150 évig kéziratban maradt, egész Magyarországra kiterjedt gyűjteményében. Gondozta és több kötetben kiadta az Akadémia pincéjéből 1956-ig kalandos körülmények közt előkerült Kriza János-féle népköltészeti hagyatékot. Elhelyezte Berze Nagy János tipológiai rendszerezését a nemzetközi viszonyrendszerben.

Újra kiadta a *Magyar mese- és mondavilág* köteteit, így a Benedek Elek által eleméselt eredeti szövegeket alkalmassá tette a tudományos kutatás számára.⁵ Feltárta a Benedek Elek által 1896-ban háttérinformációk nélkül kiadott 377 szöveg pontos forrását, meghatározta műfajukat, típusba sorolva őket nemzetközi típuszámokat rendelt hozzájuk, valamint számba vette a mesék származékait, és székely tájszó-, kifejezés- és mesemagyarázatokat fűzött mindegyikhez. A mesemagyarázatokban a szövegek háttérét képező, fő kutatási területéhez tartozó ún. „ősvallási”, sámánisztikus hiedelmek magyarázatai, valamint a híresebb nemzetközi témájúaknál az interetnikus vonások kiemelése is helyet kaptak. Az általa a hősmeséhez sorolt típusok nagy részére jellemző,⁶ hogy változataik, redakcióik zöme elsősorban Kelet-Európában ismert, jóllehet a nemzetközi mesekatalógus egy részüket úgy tüntette fel, mint speciálisan magyar meséket. Jellemző tulajdonságuk, hogy a típusok elsősorban egymás iránt mutatnak affinitást, a különböző típusok más-más változataiban gyakran azonos motívumok szerepelnek, a mesehősök neve is gyakran azonos. A rátótiáda műfajának szentelt könyveiben,⁷ tanulmányaiban a kortársi világkép szerveződését, a világról alkotott tudás műfaji összetevőit írta le.

Fő kutatási területei közül újszerű a mesenyelv ritmusa és stilisztikai vonásait elemző tanulmánya, gyermekjáték és gyerekmondóka gyűjtése, a számtalan kiadást megért gyerekantológiákban való közzé tétele és poétikai vizsgálata. Először írta le a magyar mesekutatásban a mesemondás látványélményét, kiemelt figyelmet szentelt a mesélők előadói gesztusainak és fényképeken örökíttette meg technikájukat.⁸

Kovács Ágnes az intézeti szobájában az 1980-as évek elején (Ismeretlen fotós)

⁴ Kovács 1943.

⁵ Benedek E. 1987.; 1988.; 1989.

⁶ Kovács 1979: 460.

⁷ Kovács 1966b.; 1988.

⁸ Raffai 2011: 167.

A mesetanulás, mesemondás sajtóságainak élenjáró megfigyelőjeként és rögzítőjeként napjainkig hatást gyakorol az előadás módjait kutatókra.⁹ Számottevő érdeme, hogy az önkéntes gyűjtőmozgalom szakkutatás számára is használható pályázatainak létrejöttéhez szakmai segítséget nyújtott az Útmutató füzetek sorozatában megjelentetett *Népmesegyűjtés* című füzetével.¹⁰ Fontos feladatának tartotta az eleven népi kultúra vizsgálatát néprajzi, szociológiai kérdésfeltevésekkel, új területek feltárásával, internetikus hatások vizsgálatával, valamint azt, hogy a magyarországi románok, szlovákok, cigányok, szerbek körében gyűjtött poétikai anyagokat kétnyelvű vagy magyar nyelvű publikálással tegye közkinccsé. A bukovinai székelyek monumentális mesegyűjteményének típusokba sorolásával és mesemagyarázataival alapját képezte a magyar és környező kelet-közép európai meseanyag összehasonlító kutatásának, jellemző sajátosságai értelmezésének. A bukovinai székely meseanyag kapcsán vizsgálta a hagyományos műveltség továbbélését, a folklorizmus egykori és mai meglétét. Meseanyagukból hanglemez- és diafilm-válogatásokat jelentetett meg.¹¹

Kitűnő nyelvérzékének köszönhetően gyűjtéseiben a nyelvjárások pontos rögzítésére törekedett: a kalotaszegi Ketesden, a Baranyába telepített moldvai székely telepek körében, a tyukodi magyar és cigány mesemondó közösségben, a Szabolcs megyei Kék községben, a nógrádvársányi cigány, a nógrádsipeki magyar mesélők körében, és a Veszprém megyei Gyulafirátóton. Gyűjtésének anyagai csak részben jelentek meg. Kéziratban maradt például a népi szóbeliség és írásbeliség kimeríthetetlen forrású adatközlőjének Büszke Kocsis Miklósnak, a Maros megyei Magyaróról (Marosmagyaró/Aluniș, Maros-Torda vármegye, Románia) Telkibe áttelepült adatközlőjének az 1960-as években gyűjtött, 650 szövegnyi, 2638 oldalon lejegyzett elbeszélő anyaga.

Önálló kötetet kitevő 326 szócikke a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban felölelte az 1980-as évekig ismert meseanyag legteljesebb körű bemutatását, értelmezését, történeti-földrajzi kapcsolatrendszerbeli elhelyezését. Az *Égig érő fa*, mint legjelentősebb típus jelentéstani vizsgálata az *Enzyklopädie des Märchens*-ben is megjelent.¹²

Szöveggondozói munkássága kiterjedt a történeti és recens magyar mesekincset bemutató *Magyar népmesék* című három kötetes antológia Ortutay Gyula vezetésével és Dégh Lindával közösen összeállított klasszikus szépségű szövegeinek válogatására, jegyzetelésére.¹³ Szerkesztője volt az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* (ÚMNGy) jugoszláviai második és a karsai köteteinek,¹⁴ s Nagy Ilonával közös sorozatukban a gyerekek számára kiadott *Mesék-mondák-történetekben* szerkesztette a kalotaszegi, baranyai, rozsályi népmesék kötetét,¹⁵ ez utóbbinak a megelőző, ÚMNGy kötetét jegyzetelte és meséit példamutatóan magyarázta is. Albán, délszláv, csuvas, erdélyi szász, kárpátukrán, román, szamojéd, szerb, szlovák, kötetet szakértett, válogatott, szerkesztett, jegyzetelt az Európa kiadónál megjelent *Népek meséi* című, a nemzetközi mese-

⁹ Keszeg 2007: 15–70.; Benedek K. 2013: 69–113.

¹⁰ Raffai 2011: 167.

¹¹ Kovács 1982 (hanglemez); 1986; 1986/2005 (2 diafilm).

¹² Kovács, 1977a: 1381.

¹³ Ortutay–Dégh–Kovács 1960.

¹⁴ ÚMNGy 19. (1984), ÚMNGy 2021. (1985).

¹⁵ Kovács 1987b.; Banó 1988.; Béres 1989.

kincset magyar fordításban közzé tevő sorozatában. A magyarországi nemzetiségek néprajzi sorozata román köteteinek szerkesztője volt 1975–1979 között.¹⁶ Az európai mese összehasonlítási igényével készített sorozat, a *Von Prinzen, Trollen, und Herrn Fro* köteteinek magyar anyagát szerkesztette, mesetípusait meghatározta és jegyzetelte.¹⁷ Hiánypótlóak a nemzetközi szintéren ismertté tett, a magyar mesekincsből idegen nyelven közzétett, válogatott antológiái.¹⁸

Az 1957-ben megalakult *Pannónia Filmstúdió* kecskeméti animációs részlege számára Kovács Ágnes szerkesztette a *Magyar népmese* sorozat anyagát (1977, 1979, 1984, 1989) amelyből a Hungarotonnál két hanglemezt (1983, 1984) is megjelentetett.

Nagyszámú nemzetközi és hazai mesekutatási programban, vélemény- és kutatási eredmények, információ- és publikációk cseréjével kiegészített konferencián vett részt itthon és külföldön.¹⁹ melyek révén hatékonyan kapcsolta be a magyarországi és a határon túli magyar kutatást a nemzetközi tudományos vérkeringésbe.

Kovács Ágnes rendkívül gazdag életművének rövid áttekintése alapján is megállapítható, hogy kitűzött céljai az elmúlt fél évszázad alatt nemhogy el nem avultak, hanem aktualitásukat megőrizve minden ponton folyamatosan megújíthatók, ráadásul az elmúlt időszakhoz képest jóval kedvezőbb feltételek között, minthogy már nem egyedül egy emberre nehezedik valamennyi megpendített téma összes problémája, hanem szakmailag jól képzett munkacsoportok között oszthatók szét az általa elindított kutatások nyomán újrafogalmazott célkitűzések.

Kovács Ágnes főbb művei. Válogatott bibliográfia²⁰

- 1943 (gyűjt., bev., jegyz.): *Kalotaszegi népmesék* 1-2. (Új magyar népköltési gyűjtemény 5–6). Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin–Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- 1956 Ipolyi Arnold folklórgyűjteménye a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében. *Néprajzi Értesítő* 38. 223–260.

¹⁶ Kovács 1975.; 1979.

¹⁷ Kovács Ágnes 1957 és 1965 között a sorozat hat kötetében gondozta a magyar anyagot.

¹⁸ Kovács 1966a, 1986b, 1988b.

¹⁹ Például Kiel 1959; Helsinki 1961; Ljubljana 1963; Budapest 1963; Athén 1964; Liblice 1966; Bukarest 1969; Bovec 1971; Újvidék 1973; Turku 1978; Visegrád 1979; Párizs 1982; *Internationalen Tagung der Europäischen Märchengesellschaft*: Kassel 1984; 1986; *Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia*: Békéscsaba 1980, 1985; *A színhagyományozás törvényszerűségei. Nemzetközi szimpozion*: Budapest, 1969; *Folklorizmus egykor és ma* 1978; *A folklorizmus fogalma és jelenségei* 1982; *A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban* 1978; *Mítosz és történelem ülőszakok.*; a Néprajzi Társaság éves közgyűlései; az *Előmunkálatok a Magyarság néprajzához* konferenciái.

²⁰ A közeljövőben teljes körű életmű bibliográfiát (melynek bizonyos mértékben részese is lehettem) készül kiadni Trautmann Mária, Lengyel Judit és Szabó Zsolt, akiknek itt mondok köszönetet, amiért betekintettem anyagukba.

- 1958 *Magyar állatmesék típusmutatója. (Néprajzi Közlemények 3/3).* [1987. 2. jav. bőv. kiad.: *A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1-299)*] Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1960 KOVÁCS Ágnes–DÉGH Linda (vál., jegyz.)–ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar népmesék 1-3.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- 1966a *Ungarische Volksmärchen.* (Hrsg. von --). Düsseldorf: Diederichs.
- 1966b (szerk.): *A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200-1349).* (A magyar népmesekatalógus füzetek; 3). Budapest: Néprajzi Múzeum, MTA Néprajzi Kutatócsoport. [1990. 2. jav., bőv. kiad. (Magyar népmesekatalógus, 6). Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.]
- 1969a Arany László magyar népmese-gyűjteménye. (A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 1). In *Népi kultúra-népi társadalom 2-3.* 177–214. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1969b A népmese prozodiájáról. (Egy szatmári meseszöveg ritmikái elemzésének tanulságai). *MTA I. Oszt. Közleményei* 26. 183–242. kottával.
- 1971 *Icinke picinke. Népmesék óvodásoknak.* Budapest: Móra Kiadó.
- 1973 Idegen nyelvű sztereotípiák, mondóka- és dalbetétek anyanyelvi prózai népköltési szövegekben. In *Népi kultúra-népi társadalom 7.* 161–180. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1975 KOVÁCS Ágnes–Alexandru HOTOPAN (szerk.): *Din tradițiile populare ale romanilor din Ungaria 1.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége.
1976. (szerk.): *Bújj, bújj, zöld ág... Népi gyermekjátékok.* (vál.: Haider Edit, népzenei munkatárs: Borsai Ilona). Budapest: Móra Kiadó.
- 1977a Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág. I-V. (A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 2). In *Népi kultúra-népi társadalom 9.* 139–188. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1977b Baum: Der himmelhohe Baum. In Ranke, Kurt (Hrsg.) – Bauman Lotte (red.) *Enzyklopädie des Märchens 1.* 1381-1386. Berlin; New York: de Gruyter.
- 1977c (szerk.): *Kivirágzott a díófa... Népi gyermekjátékok.* (vál.: Haider Edit, népzenei munkatárs Borsai Ilona). Budapest: Móra Kiadó.
- 1979a A hőmese. A népmese műfajai és a népmesekatalógus 1. *Ethnographia.* XC. 4.457–479.
- 1979b (red.): *Din tradițiile populare ale romanilor din Ungaria 2.* Tanulmányok és ismertetések. Budapest: Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége – Tankönyvkiadó.
- 1980 A mese-nyelv ritmusához: Ritmikái vizsgálatok három nógrádsipeki népmeseszövegen. A három lejegyzett mese. In Szemerkényi Ágnes (szerk., bev.): *Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak magyarországi falu mai folklórjáról.* 75–83., 84–116. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1981 The Literary Genres of Folktales and the Hungarian Folktale Catalogue. In Honko, Lauri-Voigt, Vilmos (Eds.): *Adaptation, change, and decline in oral literature.* 105–129. (Studia Fennica, 26.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1982 Benedek Elek és a bukovinai mesemondók. In Verebélyi Kincső (szerk.): *A folklórizmus fogalma és jelenségei III–IV.* Előadások. (Folklór, Társadalom, Művészet 10–11). 235–244. Kecskemét: K.n. [Népművelési Intézet].
- 1984 Bukovinai székely mesemondók. In Kiss Mária (szerk.): *A hagyományos műveltség továbbélése. Az I. Magyar-Jugoszláv Folklór Konferencia előadásai. Budapest, 1983. november 1-3.* 291–313. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

- 1986a Bukovinai székely mesemondók. In *Bukovinai székely népmesék* 4. 516–527. Szekszárd: Tolna Megyei Tanács.
- 1986b (Hrsg.): *Der grüne Recke. Ungarische Volksmärchen*. Kassel–Budapest: Corvina Kiadó.
- 1987a (szöv.gond., szómagyar.): *Magyar mese- és mondavilág Mesélte Benedek Elek* 1. 468–491. Budapest: Móra.
- 1987b *Rózsafiú és Tulipánleány. Kalotaszegi népmesék*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1988a (szöv.gond., szómagyar.): *Magyar mese- és mondavilág Mesélte Benedek Elek* 2. 490–516. Budapest: Móra.
- 1988b (Hrsg., Nachwort): *König Máttyás und die Rátóter*. Leipzig–Weimar: Gustav Kiepenheuer Verlag.
- 1989a (szöv.gond., szómagyar.): *Magyar mese- és mondavilág Mesélte Benedek Elek* 3. 465–512. Budapest: Móra.
- 1989b A mesemondó Benedek Elek. In *Magyar mese- és mondavilág Mesélte Benedek Elek* 3. 495–507. Budapest: Móra.

Főbb sorozatszerkesztések

MNK = Magyar Népmesekatalógus

(kiadó: MTA NKCs = Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoport; NKI = Néprajzi Kutatóintézet)

- MNK 1. KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin: *A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1–299)*. Budapest: MTA NKCs, 1987. 2. jav.böv. kiad.
- MNK 2. DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar tündérmesék típusai. (AaTh 300–749)*. Budapest: MTA NKCs, 1988.
- MNK 3. BERNÁT László: *A magyar legendamesék típusai. (AaTh 750–849)*. Budapest: MTA NKCs, 1982.
- MNK 4. BENEDEK Katalin: *A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999)*. Budapest: MTA NKCs, 1984.
- MNK 5. SÜVEGH Veronika: *A magyar rászédett ördögmesék típusai. (AaTh 1030–1199)*. Budapest: MTA NKCs, 1982 [1985].
- MNK 5A. SÜVEGH Veronika: *Hidegvérű szolga mesék katalógusa (AaTh 1000–1029; AaTh 1120; AaTh 1132)*. Budapest: MTA NKI, megjelenése előkészületben.
- MNK 6. KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin: *A rátótiadák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai. (AaTh 1200–1349*)*. Budapest: MTA NKCs, 1990. 2. javított, bővített kiadás.
- MNK 7A. VÖÖ Gabriella (Vehmas Marja adatainak felhasználásával): *A magyar népmesék tréfakatalógusa. (AaTh 1350–1429)*. Budapest: MTA NKCs, 1986.
- MNK 7B. VEHMAS Marja–BENEDEK Katalin: *A magyar népmesék trufa- és anekdota katalógusa. 1. rész (AaTh 1430–1639*)*. Budapest: MTA NKCs, 1988.
- MNK 7C. VEHMAS Marja–BENEDEK Katalin: *A magyar népmesék trufa- és anekdota katalógusa. 2. rész (AaTh 1640–1874)*. Budapest: MTA NKCs, 1989.
- MNK 8. KOVÁCS ÁGNES–BENEDEK Katalin: *A magyar hazugságmesék katalógusa. (AaTh 1875–1999)*. Budapest: MTA NKCs, 1989.

MNK 9. KOVÁCS Ágnes–BENEDEK Katalin: *A magyar formulamesék katalógusa. (AaTh 2000–2400)*. Budapest: MTA NKC, 1990.

MNK 10/I BENEDEK Katalin et al.: *Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája. Összefoglaló bibliográfia* Budapest: MTA NKI, 2001.

ÚMNGy = Új Magyar Népköltési Gyűjtemény

ÚMNGy 19. PENAVIN Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék 2*. Jegyz.: KOVÁCS Ágnes – VESELINOVIC-SULC, Magdalena. Budapest–Újvidék: Akadémiai Kiadó– Fórum, 1984.

ÚMNGy 20–21. NAGY Géza: *Karcsai népmesék 1–2*. Vál., jegyz.: ERDÉSZ Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985

Mesék, mondák, történetek sorozat

1. Lásd válogatott irodalomjegyzék 1987a.

2. BANÓ István: *Este, Éjjel, Hajnal. Baranyai népmesék. Hegyhát*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

3. BÉRES András: *Hajnalpelika. Rozsályi népmesék*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria sorozat

1. Lásd válogatott irodalomjegyzék 1975.

2. Lásd válogatott irodalomjegyzék 1979b.

Gyermekantológiák

1. Lásd válogatott irodalomjegyzék 1971.

2. Lásd válogatott irodalomjegyzék 1976.

3. Lásd válogatott irodalomjegyzék 1977c.

Hanglemezek

1982 (szerk.): *Az Aranyszőrű báránka: bukovinai székely népmesék*. (Gyűjt. Sebestyén Ádám, mesél Fábian Ágostonné). Budapest: Hungaroton LPX 18074.

1983 (szerk.): *Az égig érő paszuly: magyar népmesék*. (előadja Szabó Gyula, Molnár Piroska). Budapest: Hungaroton SLPX 13976.

1984 (Szerk.): *Hamupipőke királyfi: magyar népmesék*. (mesélő Molnár Piroska, Szabó Gyula). Budapest: Hungaroton SLPX SLPX 13969

Diafilmek

1986 (szerk.): *A szőrdisznócska és a fekete kakas. Bukovinai székely népmese*. (gyűjt. Sebestyén Ádám, elmesélte Fábian Ágostonné Marika néni, rajz. Gyulai Liviusz, diafilmre alk. és szerk. Timár Zsuzsa). Budapest: Magyar Diafilmgyártó Vállalat MS 85056.

1986/2005 (szerk.): *Békakirályfi* (gyűjt. Sebestyén Ádám, elmesélte Fábian Ágostonné Marika néni, diafilmre alk. és szerk. Ruzicska Józsefné rajz. Rogán Miklósné). Budapest: Magyar Diafilmgyártó Vállalat MS 85045.

Irodalom

BANÓ István

1944 Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék. Recenzió. *Ethnographia* 55. 177–178.

BENEDEK Katalin (szerk.)

2011 *A népköltészet terített asztalánál. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézete.

2013 „Akárki nem tud mesét hallgatni”. A (mese)hallgatói szerep. *Ethno-Lore*, XXX. 69–113.

KESZEG Vilmos

2007 A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia* 118. 15–70.

SÁNDOR István

1964 A mesemondás dramaturgiája. *Ethnographia* 75. 523–556.

RAFFAI Judit

2011 A népmese-kutató Kovács Ágnes szerkesztői tevékenysége. 166–175. In Benedek Katalin (szerk.) *A népköltészet terített asztalánál. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézete.

TÁTRAI Zsuzsanna

2011 Gyermekek-játék kutatás Kovács Ágnes munkásságában. 156–165. In Benedek Katalin (szerk.) *A népköltészet terített asztalánál. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézete

VAJDA Mária

2006 „Komádiba, Tótiba bocskorban jár a liba”. *Bosszantó folklórhagyományok.* Budapest: Debreceni Egyetem – Gondolat Kiadó.

Katalin Benedek

On the 95th anniversary of Ágnes Kovács' birth

Ágnes Kovács (1919–1990) has a reputation in Hungarian and international scholarship alike for the outstanding role she played in the compilation and edition of the series *Magyar Népmesekatalógus*, i.e. *Catalogue of Hungarian Folktales*. Between 1953 and 1990 she was editor-in-chief of eleven volumes representing various sub-genres of tale and edited the *Catalogue of Animal Tales* as well as the *Catalogue of Stories about a Fool* (AaTh 1200–1349) herself. Her books and studies eminently manifested the interpretative method of the so-called ‘Budapest school of folktale research’ focusing on performance and the narrator, as well as the historical comparative method. In her book (*A kalotaszegi Ketesd mesekincse*, i.e. *Folktales of Tetişu*, 1944) Ágnes Kovács as a junior researcher recorded the complete narrative repertoire of a Transylvanian village and interpreted it with thoughtful observations. In Hungarian tale research it was she who drew attention to the visual aspects of tale telling, the metacommunicative expressions of tale tellers and contributed to a photographic documentation of the performances. Her insightful observations on the way tale tellers acquired their narrative skills and performed their tales still make an impact on research of the performative modes of narration. In her historical folklore studies, Ágnes Kovács examined the legacy of Arnold Ipolyi, János Kriza and János Berze Nagy and heavily contributed to our knowledge about the beginning of Hungarian folktale research. She devoted special attention to the oeuvre of László Arany and Elek

Benedek as writers and collectors of tales influencing both oral storytelling and literary tales and the way these texts shaped middle class taste in creating a homogeneous narrative style for tales. Out of her research topics her study on the rhythmical and stylistic features of tale language, and the collection, publication and poetical investigation of children's games and nursery rhymes have to be also noted.

Belényesy Márta: Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből II. Budapest: L Harmattan Kiadó — MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 2012. 273 p. /Documentatio Ethnographica 29. A sorozat szerkesztője Báti Anikó./

Bárth János

Úgy látszik, hogy a L Harmattan Kiadó és az MTA BTK Néprajztudományi Intézet jóvoltából sorozat születik azokból a könyvekből, amelyekben Belényesy Márta folyóiratokba, tanulmánykötetekbe írott hajdani agrárhistoriái, történeti néprajzi közleményei jelennek meg újra. Az első kötet *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből I.* címmel jelent meg és állattartási témájú dolgozatokat tartalmazott. (Ism. *Ethnographia* 2013. 258–259). A most ismertető második kötetbe földművelési témájú, illetve a középkori földműveléssel kapcsolatba hozható tanulmányok kerültek. Címeik ismerősen csengenek azoknak, akik az *Ethnographia*, a *Néprajzi Értesítő*, az *Agrártörténeti Szemle* és a *Századok* régi évfolyamait szokták lapozgatni, illetve azoknak, akik kedvüket lelik agrárnéprajzi tanulmányok lábjegyzeteinek és irodalomjegyzékeinek silabizálásában.

Vargyas Lajos az 1961-ben közreadott *Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?* című híres tanulmányában (*Néprajzi Értesítő*. XLIII.) a történetiség néprajzi jelenlétének négy fokozatát fogalmazta meg. A „legtörténetibb” fokozatnak a „sui generis” történeti módszer alkalmazását tekintette, mivel az kizárólag történeti források alapján rajzolja meg a múlt valamely korszakának népi műveltségét. Elengedhetetlennek tartotta, hogy a módszer alkalmazója ismerje az érintett témákra vonatkozó néprajzi irodalmat, vagyis etnográfiai anyagismerettel és néprajzi iskolázottsággal rendelkezzen. Példaként az akkor alkotói pályája csúcspontján lévő Belényesy Márta munkásságát hozta fel, akiről azt írta: „Ő az okleveles anyagban rejlő néprajzi vonatkozások kijegyzeteléséből, az elbeszélő források... felhasználható helyeiből és a korabeli ábrázolásokból, valamint a régészeti-ásatási anyagból, tehát a korszak saját dokumentumaiból állapítja meg a paraszti társadalom egykorú állapotát, s ezt a kész képet állítja a mai, recens vizsgálatokból származó kép mellé.”

A kötetet indító 1954. évi *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században* című nagyszabású tanulmány az elmúlt hat évtizedben a magyar agrárnéprajz egyik klasszikus írásává vált. Különösen fontosak a szerző erdőirtásokról és a föld feltörésének módjairól leírt megállapításai, valamint a földek művelési rendszereiről és a határháználatti jogról papírra vetett fejtegetései. A tanulmány némely résztemájára munkálkodása során Belényesy Márta vissza-visszatért. Előfordult, hogy a hajdani tanulmányrészletet önálló tanulmánnyá érlelte.

A földművelés Magyarországon a XIV. században című 1956. évi írás tulajdonképpen folytatása az előző cikknek. Az agrártechnika fejlődésének történeti kérdéseivel foglalkozik, különös tekintettel a mezőgazdasági szerszámkészlet, a paraszti eszközellátottság színvonalára. A szerző sorra veszi a legjellemzőbb mezőgazdasági munkákat a szántástól a cséplésen át a gabona tárolásáig, és megállapításokat tesz a velük kapcsolatos technikai kérdésekről. Néhány felvetése, például a *horreum*, *szérű*, *csűr*; vagy a *gabonatarló* *hombárok*, *vermek* kérdésköre önálló néprajzi tematikus monográfiát indukált. Gondolok itt Hoffmann Tamás és Füzes Endre munkálkodására és hatalmas műveire.

Az 1957. évi *Néhány szó az erdő- és szántóföldváltó gazdálkodás magyarországi formájáról* címet viselő tanulmány elsősorban az égetéssel erdőirtás, illetve az ezzel összefüggő erdő- és szántóföldváltó gazdálkodás kérdéskörét taglalja. Rámutat az égetés szerepére a kaszálók, legelők talajjavításában is. A tanulmány végén a szerző további teendőket és kérdésfelvetéseket fogalmazott meg. Ezeket az 1970-es években a magyar irtásgazdálkodás témakörében messze előrehaladó Takács Lajos teljesítette és válaszolta meg.

A Talajmegmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyékben a XV. században című, 1958-ban megjelent tanulmány egy 1461. évi erdélyi adójegyzék elemzése révén az aszimmetrikus kerülőke és a szimmetrikus talajtűrő eke használatának agrártörténeti tanulságait szűri le.

A Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján című, 1958-ban közreadott viszonylag rövid tanulmány úttörő módon veti fel azoknak a települési és határhasználati kérdéseknek egy részét, amelyek egy bő évtizeddel később Szabó István *A középkori magyar falu* (1969) és Maksay Ferenc *A magyar falu középkori településrendje* című könyvében kapták meg részletes kifejtésüket.

A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon című, 1964. évi tanulmány európai párhuzamokra is utalva Magyarország 15. századi földhasználati rendszereit mutatja be: 1. a frissen feltört legelőket, réteket, erdőket, 2. a rendszeresen parlagolt földeket, 3. a permanens egymezős földhasználatot, 4. a nyomásos gazdálkodást.

A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása a középkorban című, 1960. évi nagy terjedelmű tanulmány ugyancsak a földművelési rendszerek Európa-szerte vitatott kérdéskörét taglalja. Különösen figyelemre méltó a belterület közelében fekvő, magántulajdonnak számító, a nyomásos művelési kényszerbe nem tartozó, *tanorok* néven emlegetett földek bemutatása, valamint a nyomásos gazdálkodás elterjedéséről és a háromszori ugarszántásról írott tanulmányrész.

A Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században című, 1955. évi tanulmány a címben jelzett téma okleveles adatokra alapozott viszonylag rövid összefoglalását nyújtja.

A könyv elején a tanulmányokat egyenkénti elemzéssel, értékeléssel Paládi-Kovács Attila akadémikus ajánlja a 21. századi olvasók, kutatók figyelmébe. Báti Anikó szerkesztő mintaszerű alapos-sággal végezte a félévszázados tanulmányok szövegeinek, bibliográfiáinak formai egységesítését, a műnyomópapírra csoportosított 34 kép és ábra szakszerű adatolását.

Balázs Lajos: Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó. 2012. 432 p.

Tekei Erika

Az ember viszonya a másik emberhez, a természethez, a transzcendenciához, a mindenséghez nem csak szavakban, hanem 'ráismerési jelekben' (szimbolon) is kifejeződhet. A szimbólum, a metafora mágikus-mitikus töltetet ad a szónak. Carl Gustav Jung szerint a tudományos fejlődés eredményeként elhalványulóban van a szimbólumok jelentése, ám a „luciferi felfuvalkodottságú”-vá vált ráció bukása elkerülhetetlen, mert az ember hosszú távon nem lehet meg a szimbolikus kapcsolatból fakadó „rejtett érzelmi energia” nélkül.

A csíkszentdomokosi sorsforduló-rítusok (fogamzás, születés, párválasztás, házasság, halál) tanulmányozása közben jött rá Balázs Lajos néprajzkutató is arra, hogy a szó olykor kevés az átmenetek megvalósításához, elfogadásához/elfogadtatásához, a verbális kommunikációt egy közösségi konszenzus által legitimált nonverbális kommunikáció egészíti ki. Valami másra is szükség van annak kifejezésére, ami szavakkal el nem mondható, az anyanyelv mellett egy kódolt képi nyelvre, a szimbólumok metanyelvére. Mintegy negyven esztendő kutatómunkája eredményeként több mint száz tanulmányt közölt az átmeneti rítusokról, és egy-egy monográfiában foglalta össze a párválasztás és házasság, az elmúlás, a halál, a temetkezés és a születés témaköreikhez kapcsolódó szokásokat (*Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest, Kritérium

Könyvkiadó, 1994.; *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1995.; *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1999).

A 2012-ben kiadott *Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából* című könyve az elmúlt négy évtizedben Romániában és Magyarországon megjelent tanulmányaiból nyújt válogatást. Kultúrzemiotikai megközelítésű írásaival saját bevallása szerint „a sorsfordító szokások rituális szimbólumainak a közösségi memóriában, tudatban való felfrissítését, a vizuális/expresszív kultúra újratanulását, érzését célozná meg”, közelebb szeretné hozni az olvasóhoz egy székely-magyar közösség metaforikus, analógiás világképét.

A rituális szimbólumok természetéről szerint két nagy kategóriát említ: a többnyire növényi, állati, profán/őstípusú szimbólumokat (például fenyő, mirtusz, bábakalács, rituális ételek és italok – tojás, kenyér, alma stb.), és szakrális szimbólumokat (például gyertya, kereszt, szentelmények, koporsóba helyezett két pálca stb.). A kötet tanulmányait olvasva olykor a szavak denotatív jelentését illetően is beavatásra van szükségünk (*bokrétázás, ruhagyertya, deusz-pálinka, tiri hazai, vízvetés, szégyenvirág, pernevitel* stb.). A bevezető gondolatok után három nagy tematikus fejezetbe (*Fogamzás, születés és születés; Párkeresés, házasság; Elmúlás, temetkezés*) foglalja a rituális szimbólumokat ismertető és elemző tanulmányokat. A *Más témák* címet viselő negyedik fejezetben pedig olyan kérdéseket vet fel, mint a sorsfordító szokásokban rendező-szabályozó tényezőként működő idő, illetve olyan rítusokra irányítja a figyelmet, amelyek az eredet, forma és tartalom okán félreérthetetlenül mássággal ruházzák fel a székely-magyar népet a magyarság körében. Olyan, csak a székelyeknél ismert rítusok szerepelnek itt, mint az újszülött útszéli keresztnél, majd asztal alatt való beavatása, a lopott leány/elszöktetett menyasszony bekontyolása, a haldokló szentelt gyertyával való megkerítése, a *högörgőzés*, mint erotikus orgia, termékenységi mágia.

„Mit ér a népi kultúra a globalizáció korában?” – teszi fel a kérdést egyik tanulmányában. Felhívja a figyelmet a műveltségi hierarchia megingására, az értékrend-zavarra, mely nem csak a népi kultúrát, de a magaskultúrát is érinti, valamint a társadalmilag pozicionált egyének felelősségére, akiknek fel kell ismerniük, hogy mi az, ami „hamu” – még érték ugyan, de már nem visz előre; és mi az, ami még „parázs” – ami még beépíthető a ma emberének világszemléletébe.

A kötet népi műveltségünk rejtett szellemi mélységeinek, valamiféle őstudásnak a megfejtésére, felelevenítésére tett kísérlet. A rítus, a szimbólum emlékeztet valamire, felidéz valami nagyon fontosat, amit tudtunk valamikor, és amire újra emlékezni kellene. A szimbolikus rítusok a vágy rítusai – a mindenséggel való harmónia vágyának rítusai.

Bathó Edit: A jász viselet. Második, javított, bővített kiadás. Jászberény: A Jász Múzeumért Kulturális Alapítvány. 2013. 220 p. /Jászági Füzetek 50./

Viszóczky Ilona

Bár Bathó Edit 2004-ben megjelent regionális viseletmonográfiájáról Gulyás Éva terjedelmes recenziót közölt az *Ethnographia* hasábjain (117. /2006/ 193–197.), az új, bővített kiadás több okból is megérdemli a recenzens figyelmét. A szerző a Jász Múzeum igazgatójaként mind elméleti, mind gyakorlati szinten permanensen foglalkozik a tárgyával, s az új kiadás nem csupán a témával kapcsolatos újabb történeti eredményeket összegzi, hanem a jászok kulturális összetartozásának a viselet megújításában való manifesztaálódását is. (Nem véletlen, hogy az új kiadás a XIX. Jász Világtalálkozó tiszteletére jelent meg.)

Bathó Edit könyve több irányból járja be a jász viselet problematikáját, amelyek közül leginkább meghatározó a történeti folyamatrajz, a változások több évszázados rendjének megszerkesztése. A művet forgatva szembetűnő, hogy mennyire gazdag és sokrétű az a forrásanyag, amiből ennek a népcsoportnak a kutatója meríthet. A 13-15. század régészeti emlékeitől a török hódoltság korának forrásain át az újkori történeti iratokig és a feltűnően nagyszámú 18–19. századi ábrázolásig terjedő források még olyan – szerencsésnek mondható – tanulságokkal is kiegészülnek, mint az értékelhető állapotban fennmaradt kriptaleletek vizsgálata, amelyek szinte megfellebbezhetetlen kontrollját jelentik az értelmezésnek. Feltűnő, hogy milyen sokan rajzolták, festették a 18-19. században a reprezentatív jász viseletet, majd milyen gazdag az a fotó-emlékanyag, ami a polgárosodás velejárója a jász településeken is. Elnézve az egykori ruhadarabok szép formáját, a gazdag anyag- és színvilágukat, a kiegészítők gazdagságát, a főkötők különleges kialakítását, nem csodálkozhatunk ezen a megkülönböztetett figyelmen. Ebben a nyolcszázados történeti folyamatban a szerző adatgazdagon és részletezően különíti el a nemek és életkorok ruházati darabjait, figyelemmel a témakör társadalomtörténeti vetületeire is. A változásokra és az újabb típusokra éppen annyi figyelmet szán, mint az archaikus, régies ruhadarabokra. Nagy figyelmet szentel a polgári ruházatkodás megjelenésének, ami a 19. század végén fokozatosan leváltja és az általános polgári viseletben oldja fel a parasztpolgár jász társadalom korábbi ruházatkodásának jegyeit.

Mindez csak látszólag a társadalmi és kulturális fejlődés rajza, hiszen a szerző minden részletében figyel azokra a hatásokra, amelyek – a jász társadalom belső alakulása mellett – kívülről érték a jászok műveltségét. Együtt mutatja meg a magyarországi viseletek históriájának és a jász műveltségi csoport öltözködési kultúrájának alakulását, nagy figyelemmel azokra az interferenciákra, amelyek mind az egészet, mind annak regionális (jász) változatát befolyásolták. Értelemszerűen egyre gyarapodnak a rendelkezésre álló források is, s amíg a jászok megtelepedésének időszakából a régészeti leletek – leginkább az ünnepi ruházat részleteinek rekonstruálására alkalmas – tanulságaira van utalva a kutató, majd a középkor és a korai újkor esetleges forrásai világitanak egy-egy fénynyalábbal az emlékanyagba, addig a 18. századtól kezdve a viselet históriája életre kel, és rendkívül árnyalt jelenségek és összefüggések feltárását is megengedi. Nem csupán Bathó Edit történeti folyamatrajza rendkívül tanulságos, hanem az általános és az egyedi vonások felismerése és felmutatása is a munkájában, amitől nem csak a jász viselet kerül a helyére a magyarországi ruházatkodás kultúrájában, de a jászok öltözködési hagyománya a Kárpát-medence belső területei vonatkozó hagyományának megismeréséhez is jelentősen hozzájárul.

Nem véletlenül hangsúlyozom a kulturális interferenciák kérdését, azt gondolom ugyanis, hogy Bathó Edit könyvének – túl a történeti tabló megkonstruálásán – ez az egyik legizgalmasabb kérdése. A 13. században betelepülő jászok kulturális hagyatéka egyértelműen keleti kapcsolatokat igazol, ami generációk alatt szervesül – bizonyára egyedi vonásokat is megőrizve – a Kárpát-medence belső vidékeinek népcsoportjaival. Afelől azonban aligha lehet kétség, hogy a jászok által magukkal hozott tárgyi világ sem volt autochton, hiszen például a ránk maradt tárgyakat előállító fémművészekben, ötvösművészetben egységesültek a Kaukázus népeinek, a Pontus-vidéknek, Bizáncnak és másfajta csoportoknak a kulturális hatásai. Ugyanilyen módon szembetűnő az a sokféleség, ami például a 18. századi ruházatkodás alapanyagaiban és kiegészítőiben tükröződik: a könyv a görög kereskedők árukészleteiben rámutat a textil-, bőr-, fém- és egyéb kézműves munka bizánci, balkáni, cseh, morva, lengyel és más kapcsolataira. Azt is feltételezhetjük, hogy a különböző minőségű anyagokkal szabás-minták, szabásvonalak, formák is vándorolhattak. S természetesen nem csupán a Jászság irányába: gondoljunk csak a jászsági szücsök termékeire, Bathó Edit részletesen ír róluk, akik – az 1850-es években közel ötszázan dolgoztak a jász településeken, nem számítva a nem tanult segítőiket, csa-

ládtagjaikat – termékekkel divatot teremtettek a 19. században a Galga és a Tápió mente falvaiban és a Duna-Tisza köze kiterjedt térségében.

Ugyancsak tanulságosan ír Bathó Edit a katonai ruházatnak a jász viseletre gyakorolt hatásáról: a huszár alakulatok egyenruháiban sokféle hatás keveredett, aminek egyes elemei visszaköszönnek a civil férfiak viseletében. Sorolhatnám a példákat, amelyek mind azt igazolják, hogy a szerző a regionális viselettörténetet, annak sajátosan jász, illetve jászsági gazdasági, társadalmi és kulturális meghatározóit nagyvonalúan olvasztja egybe a magyarországi viselettörténet általános vonásaival.

A könyvnek tematikai súlyában és terjedelmében is megkülönböztetett fejezete a jász viselet újjászületésével foglalkozik. Bemutatja a hagyományos ruházat rekonstrukciójának folyamatát, ami nem csupán technikai törekvéseket, a felújítás fokozatosan letisztuló folyamatát takarta az 1970-es, 1980-as években, de kihordta a modern kori jász öntudat mibenlétét, tartalmát és formáját is. A 19. századi parasztpolgári viselet körül kristályosodtak ki az útkeresések, s nyertek elfogadást. Bölcsen fogalmazza meg a szerző, hogy az első világháborút követően szinte virágjában maradt el a hagyományos öltözködés, így nem jöttek létre annak romlott formái, s hogy mindez szerencsés hajtóerőt jelentett a megújítás folyamatában. Az elmúlt harmadfél évtizedben már az újjáeledő jász öntudat nyilvánul meg a viseletben, a közösségi normák kontrollja mellett. Ha mindebben még változnak, alakulnak is elképzelések, s formálódik is a jász (jászsági) viselet, egy dolog bizonyos: Bathó Edit nehezen meghaladható, s jószerevével nélkülözhetetlen művet tett le a közösség asztalára. Könyve rendkívüli nyeresége a Kárpát-medence viselettörténetének is.

Tasnádi Zsuzsanna: Népviseletek és népélet a monarchiabeli képeslapokon. Budapest: CSER Kiadó – Néprajzi Múzeum. 2013. 272 p. színes és fekete-fehér képekkel illusztrált album.

Bata Timea

Tasnádi Zsuzsanna könyve a Cser Kiadó és a Néprajzi Múzeum közös vállalkozásának harmadik olyan kiadványa, mely a Néprajzi Múzeum anyagára támaszkodva dolgoz fel egy-egy témakört. (Az első két kötet: Selmeczi Kovács Attila: Elfeledett magyar mesterségek és népélet. 2009.; Selmeczi Kovács Attila – Tasnádi Zsuzsanna: Régi magyar mintakincs. 2012). A Néprajzi Múzeum Nyomtatványgyűjteményéből válogatott anyagon keresztül Tasnádi Zsuzsanna bemutatja az Osztrák-Magyar Monarchia korszakának képes levelezőlap-történetét, az aprónyomtatvány használatát és nem utolsósorban kapcsolatát a korabeli sajtóval, színházi élettel, fotográfiával és néprajztudománnyal. A képeslapok tematikájának korabeli keretét és a jelenlegi feldolgozás vezérfonalát is a monarchiára jellemző kultúrpolitika adja – azaz a nemzeti identitás keresése, a nemzeti stíl megteremtésének igénye, és az az elképzelés, mely szerint a nép a nemzeti sajátosságok őrzője. A könyv szerkezete világos, jól áttekinthető. Egy-egy fejezet rövid, tanulmány jellegű szövegét követően az abban említett konkrét, vagy az ahhoz kapcsolódó, a Néprajzi Múzeum gyűjteményében lévő képeslapokat láthatjuk. Az elsődlegesen képeslap-történeti megközelítést jelzi, hogy a lapoknál a kiadással kapcsolatos adatokat találjuk, feltüntetve a téves közléseket. A rövid tanulmányok szövegébe illesztett keretes leírásokban egy-egy érdekesebb témáról (mint például a bélyegnyelv) kapunk bővebb információkat.

A *Bevezető* szövegből a gyűjtemény rövid történetét, összetételét és a gyűjtés egy-egy korszakra jellemző szemléletét ismerhetjük meg. A *képes levelezőlap története* című fejezet a nyomdatermék „feltalálását” és terjedését mutatja be, kiemelve a Magyar Posta milleniumi sorozatát, melyben már népéleti darabokkal is találkozhatunk. Emellett a képes levelezőlapok hétköznapi használatáról is olvashatunk. Az itthon készült, megrendelt sorozatok fontos közvetítőeszközök voltak az ország

külföldön kialakított imázsának is, idealizált képét mutatták meg és hozták létre. *A képeslapok a korabeli képkultúra tükrében* fejezet áttekinti a hazai viseletek külföldi ábrázolásának történetét, a népszerűsítés korabeli lehetőségeit és hatékonyságát (metszetek, önálló albumok kiadása), illetve a fotografálás elterjedése és a sokszorosítási technikák fejlődése miatt bekövetkező változásokat. A témakörön belül három, a vizsgált anyagra nézve is releváns egységről részletesebben ír a szerző. A sajtóillusztrációk szerepe kapcsán a képes újságokban megjelenő sokszorosított képek jelentőségéről, a sajtóban preferált témákról és ezek nemzetkarakterológiában betöltött szerepéről olvashatunk. Ebben a forráscsoportban a képeslapként (is) kiadott ábrázolások előzményeivel szembesülünk, hiszen a sajtóban megjelent fotográfiák, rajzok modellként szolgáltak a kiadóknak. A festészeti és képi előzmények szerepe is külön alfejezetet kap, a korabeli grafikákra és festészetre jellemző népi életképek, ezek további alkalmazása (illusztrációk, oktatásban betöltött szerep) miatt. A kapcsolatot jól jelzi, hogy a századforduló táján felfedezett Kalotaszeg és Mezőkövesd ezeken a területeken is hangsúlyt kap, illetve a képeslapokat kiadók körében is egyre népszerűbb lesz. A népszínművek sikere szintén hozzájárult a népies vagy népi témájú képeslapok terjedéséhez, a stilizált népviseletek alkalmazásához. A *Sokszorosítás és kiadás* témáját taglaló fejezetből a népviseletes képek (festmények, fotók) történetéről, a zsánerképek alkalmazásáról és a színezési technikákról kapunk áttekintést. A képeslapok téma- és képválasztása kapcsán olvashatunk a fotósok személyéről, a fényképszámtermek szerepéről (árúsító helyek is), a nyomdák és kiadók (magán- és állami) közti kapcsolatról, rivalizálásról, utazóügynökökről és azokról is, akik megrendelték a képeslapokat (amatőr fényképészek, boltosok, magánszemélyek). A képeslapok használatának ez az oldala kevésbé ismert, de nagyban meghatározza a lapok tematikáját, így a népviseletek iránti igényt is.

A könyv további, majd háromnegyedét kitevő részében egy-egy nagyobb tájegységekre jellemző, néprajzi szempontból releváns, többségében viseleteket ábrázoló lapok történetét ismerhetjük meg: *Alföld - Hortobágy, Debrecen, Kecskemét; Észak-Magyarország - Palócföld, Mezőkövesd; Dunántúl - Balaton vidéke, Baranya megye; Erdély - Kalotaszeg, Torockó, Székelyföld és Gyimes, Hétfalu*. Az egy-egy egységhez tartozó felvezető szövegekben az adott régióra jellemző viseletekről is ír Tasnádi Zsuzsanna, ennek illusztrálására kiválasztva egy-egy sorozatot. A népeletet képviselő „tipikus” szereplők (hortobágyi pásztor, debreceni civis, stb.) és az emblematis viselvek mellett a hétköznapi élet egy-egy szeletébe is betekintést engednek a lapok. A gazdagon adatolt, a területre jellemző néprajzi csoportok felfedezését és a nemzetállami gondolkodásban betöltött szerepét bemutató, fent felsorolt területek közül itt csak egyet, a Balaton vidékét bemutató részt emelném ki. Ez egy olyan térség, melyre a vizsgált korszakban már nem jellemző a polgárosodás előtti viselet meghatározó szerepe. Itt a nemzeti gyökereket, sajátosságokat a halászat, szőlészet korabeli elemeinek bemutatásán keresztül jelenítik meg, nem kis hangsúlyt helyezve a térség turisztikába történő bevonására. A szerző megismerteti az olvasót a Keszthelyen működő Mérei kiadó és a régió néprajzi, turisztikai népszerűsítésén fáradozó Sági János közti együttműködést – így tárva fel egy helyi szintű kapcsolatrendszerét és annak fontosságát. A kötet záró fejezete – *Nemzetiségek – Erdélyi szászok, erdélyi románok, cigányok, felső-magyarországi szlovákok, sokácok, bunyevácok* – a soknemzetiségű ország korabeli képét vázolja fel, rámutatva a sajtóillusztrációkban, képeslapokon központi szerepet játszó nemzetiségek (erdélyi szászok, románok és cigányok) gyakori ábrázolásaira, de kitekintve a marginálisabb, a köztudatba éppen a képes anyagok segítségével bekerülő csoportokra is.

A kötet, a Cser Kiadó célkitűzésének megfelelően, egy olyan ismeretterjesztő sorozatba illeszkedik, mely a néphagyomány egy-egy, kissé elfeledett, gazdagon illusztrálható és a nagyközönség érdeklődésére számot tartó témákat mutat be. Tasnádi Zsuzsanna azonban nem csupán egy háromszáz

képeslapból álló, reprezentatív albumot állított össze, hanem kiszolgálja azok kíváncsiságát is, akik a magyarországi képeslaptörténet néprajzi vonatkozású, vagy technikátörténeti oldala iránt érdeklődnek. Fontos adalékokat szolgáltat a fotósok, fotóműtermek és képeslapkiadás kapcsolatáról és közvetítő szerepéről. Emellett a hazai viseletek ábrázolásának bemutatásakor mindvégig szem előtt tartja a hitelesség kérdését is. A kötet tematikája nem tette lehetővé, hogy a szakirodalom iránt érdeklődők a szöveg közti lábjegyzetekben, hivatkozásokban elmerüljenek, ezt némileg pótolja a kép- és irodalomjegyzék.

Granasztói Péter: Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében. Kiskunhalas 1760-1850. Budapest: Néprajzi Múzeum. 2010. 391 p. illusztrált. /Tabula Könyvek/

A. Gergely András

Az idők sodra és értelmezési tartományaik miképpen rónak felelősséget is a jelenben élőkre... – ez olyan történeti és társadalmi témakör, melynek elemzésében, értelmezésében a néprajztudomány, a kisebbségek kutatása, a kulturális antropológia vagy a szociokulturális dimenziókat elemző további tudásterületek is érintettek. Sokféle megközelítésmód, számos metodológia és interpretációs felület adódik, s a kortárs társadalomtudomány belső és társtudományi készletét is érzékel arra, hogy mindegyre megújuló értelmezésmódokkal gazdagítsa a primer köztörténeti belátásokat. E tudásterületi innovációk egyike a szimbolikus, kultúraközi kölcsönhatásokban megmerítkező antropológiai vizsgálati módszer, s mintegy közeli rokonaként a huszadik század első harmadától egyre erőteljesebb hatással jelen lévő mikrotörténetírási szemléletmód a másik, mely egyazon irányban hat. Narratívák, emlékezetkutatások, hagyatéki leltárelemzések, életmód-viszonyok aprólékos rajzolatai sorjáznak a történeti és helytörténeti módszertanokban, publikációkban és kutatásokban is, gazdagítva a meglévő kutatási tradíciókat új értelmezési, vizsgálati, ráközelítési, elemzési és narratív perspektívákkal.

Mindezen újjítási, gazdagodási folyamat vagy maga a gyarapodó eszköztár egyik lehetősége a Benda Gyula révén, s korábban Bácskai Vera társadalomtörténeti hatásával is megalapozódó új néprajzos nemzedék törekvése, hogy adott térségek, etnokulturális miliók, szociokulturális integrációk vagy kölcsönhatások együttesével forduljanak a társadalmi örökség olyan kulturális tartományai, „lenyomatai” felé, melyek tárgyi mivoltukban és mentális szféráikban eddig nem kínálkozott alaposabb összhangok belátása vagy keresése. Az alább (elégé ehnagyoltan, szinte csak jelzesszerűen) ismertetendő könyv legharsányabb hozadéka pedig éppen ez az összhang, s a kölcsönhatások lajstromának felmérése, a belső perspektívák megnevezése és értelmezési dimenzióik kitágítása az etnológia rokon területei felé.

Egy kétszázötven éves tárgykultúra-lajstrom, egy tűnő vagy (a gyorsulók idők révén) eltüntetni segített kor öröksége, hagyatéki leltárak vállalása, a lakáskultúra, életvilág és térhasználat visszatekintő szemlézése lényegében az a kötet, melyet a társadalomtörténet-írás egyik új ága ihletett. A kontraszt már a címdal vagy tartalomjegyzék szintjén is izgalmas. Még humán érdeklődésű (vagy akár társadalomfogékony) embernek is idegen, száraz, unalmasan avittas tematika egy hagyatéki leltár, hát még ebből egy levéltári gyűjteményre való, sokszáz oldal szöveg egy sok ezer/tizezer oldalnyi forrás alapján. Pedig a mintegy tizenöt esztendeje indult kutatás, melyben Granasztói Péter Kiskunhalasra fókuszált érdeklődése kiteljesedett, az eredetileg ugyanilyen című, erős tanulmányléptékű összefoglalóból (1998) immáron nemcsak egy mezővárosi évszázad nagymonografikus feldolgozásává érett, hanem a társadalomtörténetészek hazai „Benda-iskolájának” vagy „Bácskai-istállójának” tekintett műhelytevékenységből a francia kultúratörténetész hagyomány egy markáns követőjének leleményes mentalitáshistóriai eredményévé is vált. Granasztói nem gyorsult idő szem-

légét adja még, hanem a létmódok, mentalitások, életstílusok, lakberendezés és tárgykultúra olyan komplex körképét, amely a „bourgade”-típusú, Franciaországban is kézenfekvő történeti jelenségként ismerős mezőváros frankofón analógiákkal párhuzamos feltárásában az Atelier bölcsészdoktori iskola eredményei közé sorolható lenne. Lenne, mondom, ha nem lehetne éppen úgy tárgyi néprajzi, mentalitáskutatási, historiográfiai, muzeológiai, szellemi néprajzi is, vagyis ha csakis egyetlen aspektusát emelném ki. Ennél azonban a kötet jóval szárnyalóbb, mint monográfia is rendkívül nagybecsű, s helytörténeti rangja mellett a hazai társtudományi területek is sokféle intuíciót köszönhetnek neki.

Az ELTE egyik (immár generációs históriájú) történész-intézményének szellemiségében és a párizsi társadalomtudományi akadémia /EHESS/ több mint félszázados konvenciói szerinti kortárs historiográfiában kiemelt, fölbecsült jelentősége van/lett a mindennapi élet lenyomatainak, jeleinek, tárgyainak, atmoszféráinak, továbbá az ezekkel kézenfekvő kapcsolatban álló társadalmi hálózatoknak. Iparosok, szolgáltatók, befektetők, rangtartó gazdák, városlakóvá nemesedett parasztpolgárok, redemptus és irredemptus családok életmódja hordozza azokat a helyi és (a fogyasztás, felhalmozás, csere, örökítés, tulajdonépítés terén nyomon követhető) inventáriumokba tagolt társadalmi kapcsolatrendeket, melyekben a polgárosodás mintakövetési tipológiája, a társas lét hierarchiáját meghatározó hatások és csoportozatok viszonyrendszere, az egész anyagi- és mentalitáskultúra formát ölthetett. A kötet nagyjából egyharmada (a glosszáriumot, jegyzeteket, bibliográfiát és képes illusztrációt leszámítva) hagyatéki inventáriumok listája. Ezek olvasatai is mutatják, mely forrás, mily elemzőkészség és interpretációs logika építi a könyvnyi ismeretanyagot, melynek bizonyosságai a helyi gazdasági érdekközösségek, a társadalmi rangok és presztízstörek, a református és katolikus számarányok, sőt társadalmi létszámban is jellegadó arányváltozások mentén egy reformkori magyar mezőváros elitjének, meghatározó szereplőinek, törzsoős és polgárosodó népének komplex reláció-rendszerét írják körül. A kötet tónusát nemcsak a magyar paraszttársadalom (Erdei Ferenc, Márkus István, Szabó István, Tóth Zoltán, Szilágyi Miklós, Szentí Tibor, Tálasi István, Novák László, K.Csilléry Klára, Gráfik Imre, Vörös Károly)értelmező ismertetése, a halasi lokális kultúra természetrajzának (Bánkiné Molnár Erzsébet, Györfly István, Papp László, Nagy Szeder István, Nagy-Czirok László, Thúry József, Janó Ákos, Gyárfás István) és korábbi elemzőinek (Szakál Aurél, Ö.Kovács József, Melegh Attila, Bagi Gábor) feldolgozásaiból ismeretes tényanyag világlik elő, hanem a paraszti polgárosodás teljesebb folyamatának, a redempciónak, a területiális önállóság változásainak és a paraszti létformák polgári enteriőrökbe, viseletbe, öltözködésbe, divatba, tárgyalgó kultúrákba ívelő komplex vizsgálata is. Granasztói opuszában a paraszti kultúra változó, de még maradék volta, a termelői és piachasznló kultúrák találkozása a gesztusrendszerekkel, tárgyi szimbolikával, a kényelem és luxus 19. századi típusaival, s mindezek eltérő kulturális mintái olyan szubkultúrák felé vezetnek bennünket, melyekből az is kitűnik, mi a veszteség, mi az örökség, mi az érték és a térhasználati dimenziók jelentősége maguk a halasiak és környékbeliek, a kistáji horizont számára. A monográfia a fogyasztás kultúrájának, a tárgyhasználatról a tárgykultúra termelési hátteréig, az anyagi kultúrában megőrzött hagyományokig, az életmód teljességébe és az értékrendek árnyaltságába vezető kérdéseikig, mintakészletekig és mintaszolgáltató társadalmi csoportok direkt leírásáig is eljut, megnevezvén a helyi társadalom átalakulási trendjeinek mozgatórugóit, mögötteseit, értékrendi és materiális alapjait, presztízs-tényezőit és mintakövetési struktúráját, mint olyan kölcsönhatások árnyalt rendszerét, melyet a feltáró, oknyomozó, a lakásmódok és fogyasztási szubkultúrák viszonyát kortárs társadalomtörténeti következtetésekben volt képes feltárni. Mindezt a Szerző azzal a francia és európai kultúrakutatási irányzattal „keretezi”, amely az európai folklórkutatás belső kiteljesedésének perspektíváját, sőt részben alternatíváját is mutatja a közelmúlt évtizedek kutatási inventáriumában.

Kiss Kitti: Kovácsolt és öntöttvas edények a magyar szabadtéri múzeumokban. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum. 2012. 199 p. /A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 2. Skanzen Könyvek. A sorozat szerkesztője Kemecsi Lajos./

Kemecsi Lajos

A Nemzeti Kulturális Alap pályázatának támogatásával megvalósult gyűjteményi katalógus a hazai muzeológiában már ismeretes, gyűjteményeket feldolgozó műfaj tapasztalataira építve készült el. A szerzőnek és a szerkesztőnek több szempontból példaértékű volt a Néprajzi Múzeum sikeres gyűjteményi katalógus sorozata.

Kiss Kitti kötete a 2010-ben szintén az NKA támogatásával elkészített DVD anyagára épülve valósult meg. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményfejlesztési stratégiája a gyűjtemények hangsúlyosabb feldolgozását célozza; a hazai szabadtéri néprajzi múzeumokkal működő jó szakmai kapcsolat részeként a közös gyűjteményfeltárás lehetőségével is élve. A hazai skanzenek vonatkozó gyűjteményi tárgyai, kiegészülve a Múzeum saját gyűjteményének anyagával lehetővé tette az országos vizsgálatokat. Az országos és regionális közgyűjtemények anyagának feldolgozása, a szakmai-, illetőleg a nagyközönség számára minél teljesebb formában való közzététele rendkívül fontos tudományos feladat.

A kötet készítője, Kiss Kitti a lehető legteljesebb bemutatásra törekedett: számba vette és feldolgozta az adott tárgycsoporthoz tartozó valamennyi tárgyat, s a bevezető tanulmányban felvázolta az adott tárgycsoport általános sajátosságait, kultúrtörténeti, tárgytörténeti háttérét, a gyűjteményben, a kutatás történetében elfoglalt helyét. A gyűjteményi katalógusban bemutatott tárgyhasználat földrajzi kiterjedése átfogja a Kárpát-medence teljes területét, különösen a 19-20. század fordulójának idejére vonatkozóan – mint ezt a kötet számos térképe is alátámasztja. Annak érdekében, hogy az elkészült katalógus bekerüljön a nemzetközi tudományos és muzeológiai élet vérkeringésébe, a bevezető tanulmánya kétnyelvű (magyar-angol). A kovácsolt és öntöttvas edények eszközkészletének tudományos feldolgozását Kiss Kitti végezte el, kinek PhD disszertációja is vonatkozó témában készül. Munkáját lektorként mindvégig érdemben segítette Kisbán Eszter. A tárgyak muzeológiai szempontú elemzése adja az értelmező tanulmány elsődleges háttérét. A bevezető tanulmány a történeti áttekintést követően foglalkozik az edények készítésének megoldásaival, a használat idő- és térbeli eltéréseivel. A kerámia edények használatának visszaszorítása, a konyhakultúra változásai és ezekben a folyamatokban a fém edények szerepe is kiderül a kötet archív fotókkal illusztrált tanulmányából. Olyan résztema is felbukkan a kötetben (30. oldal), mint az öntöttvas edények tisztítása és a női házimunka korabeli jellemzői: például „Az edények tisztítása nem csak undorodást és csömört szerez, de sokakban káros és mérges is...”.

A múzeumok gyűjteményeiben található tárgyak hiteles értelmezéséhez elengedhetetlen volt külső levéltári és adattári kutatás, illetve a hasonló gyűjteményi egységekkel rendelkező magángyűjtemények és közgyűjtemények anyagainak megismerése is. Az edényeket előállító gyárak és az edényeken található jelzések összefüggéseit is tárgyalja a kötet. Az egységes elvek alapján elkészített tárgyleírásokat kiváló minőségű színes fotók illusztrálják.

A megvalósult tárgykatalógus alkalmas arra, hogy a múzeumok gyűjteményeiben fellelhető kovácsolt és öntöttvas edények formai és funkcionális típusairól rendszerbe foglalt áttekintést adjon, készítői technika és készítő központ, illetve funkció szerinti csoportosításban. A katalógus a vidéki múzeumi, tájházi gyűjteményeket kezelők/létrehozók számára is alapvető jelentőségű, olyan tipológiát ad, mely napjainkig hiányzott a hazai etnográfia eszközkészletéből. Alkalmazását tovább erősíti a kötetben található tematikus bibliográfia.

A megjelent katalógus nagy segítséget nyújt a nehezen meghatározható tárgyak leltározásában és a gyűjtemény kultúr- és ipartörténeti hátterének ismertté tételében. Olyan gyűjteményi egység feldolgozására került sor, mely a hazai és a nemzetközi muzeológiában egyaránt komoly érdeklődésre érdemes.

Kothencz Kelemen: Kovácsok kézjegyje. A sükösi kovácsmesterek munkavégzése és kapcsolatrendszere a 19. század első felében. Baja: Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet. 2012. 372 p. / Monumenta Museologica 4. A sorozat szerkesztője Bánkiné Molnár Erzsébet./

Kemecsi Lajos

A napjainkban is folytatható recens gyűjtések mellett a különböző történeti források alkalmazása elengedhetetlen az anyagi kultúrával kapcsolatos kutatások korszerű és színvonalas művelése során. A kézművességgel kapcsolatos elemzések fontos forrásai a különböző leltárak, az árszabások mellett a magáncélú iratok, így a számlák, feljegyzések, melyek egy-egy iparos tevékenységét sokrétűen dokumentálják. A kovácsmesterek legfontosabb adminisztrációja volt az adóskönyv, kontóskönyv. Ennek a forrástípusnak a példaszzerű feldolgozására és publikálására vállalkozott a bajai múzeum által kiadott művében Kothencz Kelemen.

A kötet első fejezetei a kovácsmesterség, illetve a forrástípus alkalmazásának hazai kutatástörténetét foglalják össze. A további fejezetekben a szerző a kovácsmesterek és családjaik körülményeit vizsgálta rendkívül alapos és kiterjedt kutatómunka eredményeire építve. Nem elégzik meg a kovácsok és családjaik életkörülményeinek részletes feltárásával, hanem a 19. századi sükösi gazdálkodási viszonyokat, a település ökológiai feltételeit is összefoglalja a negyedik fejezetben. A leghosszabb tartalmi egység a források tanulságait tárgyalja. Kothencz Kelemen a korábban ismeretlen források publikálásán túl értő és alapos elemzést készített, kiválóan kiaknázva a kontóskönyvekben fennmaradt adatokat. Fontos megjegyezni, hogy a szerencse, a véletlenszerűség milyen szerepet játszhat egy-egy forrás felbukkanásában. Nyilvánvaló, hogy a jelenlét, az aktív terepmunka jelentősen megnöveli az esélyt, hogy a kutató rábukkanjon féltett családi gyűjteményi darabokra, s azokat a tulajdonosok bizalmát elnyerve feltárhassa, másolatukat közgyűjteménybe juttassa. Alapos elemzésében sikeresen tárja fel Kothencz Kelemen a sükösi kovácsmesterek szerteágazó üzemszervező tevékenységét. Különösen tanulságos a lokális társadalmak kutatói számára a kirajzolódó kapcsolati háló, amely pontosítja a közhelyszerű általánosítást, mely szerint a kovácsműhely a települések információs gócpontjaként is működött egykor. Mivel a kontóskönyvekben naptári rendben szerepelnek a bejegyzések, alkalmasak annak megállapítására, hogy évszakonként hogyan változtak a jellemző kovácsmunkák. A kovácsmester szakmai ügyességét és szinte általános feladatait igazolják az apróbb-nagyobb bejegyzések, melyek a megrendelők házához, eszközeihez szükséges fémmegmunkáló feladatokat is megőriztek számunkra. Egyes bejegyzések igazolják a sükösi gazdálkodók technikai eszközeinek változatos és modernizálódó jellegét. A konkrét iparos munkák mellett a szerző felfigyelt a kovácsok tevékenységének jellemzően komplex jellegére is: például az állatorvosi, állatgyógyító szerepükre, melynek emlékét szintén megőrkítették a kontós-könyvek.

A kötetben elemzett és a függelékben megjelentetett három összeírás 1818 és 1852 között rögzítette a helyi kovácsdinasztiához tartozó mesterek állandó megrendelői számára végzett munkákat, időpontjuk és értékük megjelölésével. Az igényesen szerkesztett és méltó borítóval rendelkező kötet hiányosságaként értékelhető viszont az illusztrációk szűkössége. Az összesen 7 ábra közül 1 táblázat, 5 pedig a források egy-egy részletét bemutató fotó. Érdemben erősítette volna a tanulmány tartalmát

térkép/ek közlése a településről, vagy akár a múzeumi gyűjteményben található kovácstermékek, eszközök fotói – rajzai közül egy értő válogatás.

A kötet használatát megkönnyíti, hogy a tanulmányt és a forrásközlést tartalmazó függelék kiegészíti a külön fejezetben szereplő részletes szómagyarázat, szómutató és tárgymutató, illetve a külön szereplő személynévmutató. A helynévmutató részeként a szerző ügyelt arra is, hogy a korabeli települések mai megfelelőit is megadja. A könyv nemzetközi használhatóságát pedig az igényesen fordított angol és német nyelvű összefoglalások biztosítják. A kötetet egyaránt haszonnal forgathatják a néprajz, a gazdaság- és technikatörténet, a helytörténet és a társadalomtörténet kutatói is.

Radványi Diána-Réti László: A habánok kerámiaművészete. Budapest: Novella Könyvkiadó. 2012. 391 p. színes fotókkal. /A Kárpát-medence kerámiaművészete IV. A sorozat szerkesztője Vörösváry Ferenc./

Szemerényi Ágnes

Ritka szép albumnak örülhet az érdeklődő olvasó, amikor kezébe veszi *A Kárpát-medence kerámiaművészete* című sorozat negyedik darabjaként napvilágot látott kötetet. Az előzőkhez hasonlóan ez is nagy szakmai igényességgel, szerkesztői alázattal és gondos odafigyeléssel készült. Az előző – és majd a következő – kötetek anyagától eltérően, a habán kerámia szélesebb érdeklődésnek örvend, amely nemcsak a tárgyak különleges szépségének köszönhető – hiszen a többi kötet anyaga is vetekszik ezzel –, hanem készítöik kalandos életútjának, valamint e tárgykultúra időben régen lezárt történetének is.

Mielőtt a kötet szakmai értékét méltatnám, röviden szólni kell arról a fáradhatatlan tevékenységről, amelyet a kötetek képi anyagának összegyűjtője, a kiadás anyagi feltételeinek előteremtője – ez sem kis munka! – Vörösváry Ferenc végzett és végez a soron következő kötetekkel kapcsolatban is. (Már megjelent az ötödik kötet is: Csopor István: *A Dunántúl, a Felföld és a Felső-Tisza vidék népi kerámiaművészete.*)

Vörösváry Ferenc mérnök, évtizedek óta a népi kerámia egyik leglelkesebb és legfáradhatatlanabb gyűjtője. Nem a néprajzkutatók útjait járta, hanem a vidéki vásárok, az Ecséri úti piac standjait kereste, országhatáron belül és kívül ismerte azokat, akiknek voltak szép tárgyaik, s amelyekhez csere/vásárlás révén hozzájuthatott vagy egyszerűen csak megnézett. Az édesapjától örökölt gyűjtőszenvedély alakulása – amely nemcsak őt, hanem testvérét, az *Első Magyar Látványtár* megálmodóját, Vörösváry Ákost is jellemzi – külön írás tárgya lehetne. Most elégedjünk meg azzal, hogy elismerésünket fejezzük ki annak, aki önszántából – és most nem közhely az, hogy azt mondom –, időt, fáradságot, pénzt nem kímélve járta éveken keresztül a Kárpát-medence múzeumaiban, magángyűjteményeit, levelezett, telefonált, helyszínre ment, hogy mindazokat a tárgyakat, amelyekről tudomása volt, megnézhesse, lefényképezhesse, megszerezhesse a kiadási engedélyt, és így tovább. Vörösváry Ferenc az évtizedek alatt a Kárpát-medencei kerámia egyik legjobb szakértőjévé vált, akit nagy anyagismerete, jó szeme, kitűnő ízlése, elképesztő munkabírása tett képessé e nagy vállalkozás végrehajtására. Elismerés és köszönet illeti azért az önzetlenségért, amellyel ezt a munkát végezte, s hogy nem saját gyűjteményének gyarapítására fordította idejét és energiáját, hanem a „közös” hasznára. Ugyanakkor ismeri saját határait, jóllehet a kötetek anyagát ő kutatta fel, nagyrészt ő fényképezte, a tanulmányok írására olyan szakembereket kért fel, akik az illető tárgy-együttesek a legjobb szakértői. Így került sor arra, hogy *A habánok kerámiaművészete* című kötet tanulmányát Radványi Diána, az Iparművészeti Múzeum művészettörténésze írja. A másik írás a legnagyobb

magyar habán magángyűjtemény tulajdonosához, Réti Lászlóhoz fűződik. E folyóirat olvasói előtt ismeretes a habán kerámiáról szóló szakirodalom bőséges volta. Egy rövid, a széles olvasóközönségnek szánt írás csak azzal az ígérennyel léphet fel, hogy szakszerűen összefoglalja a kutatás eredményeit, lehetőség szerint részletesen ismertesse a habán kerámia tárgyak fő jellegzetességeit, díszítéseit, feliratait, szimbólumainak sokrétűségét. Ennek a feladatnak a bevezető tanulmány tökéletesen megfelel, a kevésbé tájékozott olvasó képet kap erről a kultúráról, a szakavatott pedig tudja, hová kell fordulnia részletesebb ismeretekért. Réti László főként a habánok történetével, életmódjával foglalkozik, valamint a szakirodalom rövid ismertetésével, a gyűjtők és a gyűjtemények sorsára villanásnyi fényt vetve. Néhol talán nem ártott volna szigorúbb szerkesztői szem, s akkor nem maradt volna benne ilyen, kevésbé világos megfogalmazás, mint például "melengetően derengető".

A kötet legnagyobb érdeme az értéke a nyolc ország 41 múzeumából és 22 magángyűjteményéből szakszerűen válogatott, több mint ötszáz tárgy, sokszor több nézőpontból is bemutatott színes, nagyalakú képe. Az elsődrendű fotók, a kötet grafikai megfogalmazása – az Alapfy Stúdió kiváló munkája – az érdeklődő olvasó és szakember számára egyaránt magas színvonalú ismeretet ad.

Simon András: Hagyomány, újítás, minőség. A szölvfeldolgozás-mustnyerés technológiája. A délzalai példa. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 2012. 242 p. illusztrált, részben színes. /Táj és Népi Kultúra. 8. A sorozat szerkesztője Juhász Antal./

Csoma Zsigmond

Majd egy évtizedet váratott magára Simon András, már kéziratban is kiváló PhD dolgozatának nyomdai megjelentetése. Többen tudtuk, hogy lappang egy nagyon alapos és körültekintő, az anyagi kultúra, a néprajz területén, a szölvfeldolgozás és a must-(lé-) nyerés témakörét feldolgozó munka. Bár a kézirat időközben ért – nem úgy, mint a nem utóérő szölv – és bővült, mégis türelmetlenül várta a néprajzos társadalom, hogy megjelenhessen végre a könyv is.

Az utóbbi évtizedekben az anyagi kultúra, különösen a termelő kultúra, az eszköz-kultúra, a munkaeszköztörténeti kutatások, és egyáltalán a technológia-történet területén sajnos visszaesett a kutatási intenzitás, a kutatási kedv. A rendszerváltozással természetszerűleg más, korábban elhanyagolt tudományterületek és módszerek kerültek ismét előtérbe, mint például népi vallásosság, a szentkultusz, a népi társadalom számos fontos kérdésének kutatása. A rosszul értelmezett „eszköz-kutatás”-tól, olyan gyorsan szabadult meg a magyar néprajz, mintha a marxizmus kísérő jele lett volna. Ezért is örvendetes, hogy a korábbi nagyjelentőségű eszköz-technológia történeti-néprajzi magyar kutatások és eredmények után (Balassa Iván talajműveléssel, ekével, simítóval, hengerrel, Szolnok Lajos kendermegmunkálás eszközmonográfiájával, Selmeczi Kovács Attila az aratás, kévekötfő, malom monográfiájával, Paládi-Kovács Attila a kocsi és számtalan kézieszköz monográfiájával, Hoffmann Tamás a cséplés eszközeivel, Vincze István a szölvtermesztés, a borászat eszközeinek összehasonlításával, Takács Lajos dohánytermesztési eszköz, a bozót-és ágvágók, az irtásgazdálkodás eszközeinek feldolgozásával – hogy csak a legjelentősebbekből párat említsük) nem állt meg a feldolgozás, és ismét egy komoly néprajzi vizsgálat kézikönyvét tarthatjuk a kezünkben a munka-eszközök kutatása terén.

Simon András aprólékos részletességgel, több kisebb-nagyobb előtanulmány után vágott bele zalai gyűjtésébe, majd kitekintve más területekre, kereste a kapcsolódási pontokat Dunántúl más területeivel, a Duna-Tisza közéssel, a Tiszántállal, majd pedig a Kárpát-medence más, akár a határainkon kívüli magyar és nem magyar nyelvű szölv-bortermelő területeivel. Így nyugodtan mondhatjuk, hogy

a (dél)zalai néprajzi gyűjtés közép-európai léptékű, sőt a kontinentális szőlő-bortermelő területek összehasonlító anyagai révén jóval nagyobb területet jelent, mint amit a cím ígér!

A szőlő-borágazatban a hagyomány, az újítás, a minőség azonos elvárást jelentő fogalmak, egymásból fejlődnek, egymás nélkül érthetetlenek. Amikor a szőlő-bortermelésben nem volt fellelhető a hagyomány, akkor az újítás sem és a minőség sem. Egyik a másiknak alapja, létfeltétele volt. Többször volt olyan a magyar szőlészet, borászat történetében, amikor a hagyomány tisztelete és ismerete nélkül az újítások és a minőségi termelés is megakadt. Többször rámutattak ezek hiányaira, vissza-visszatérő problémáira azok a magyar és magyarországi szakemberek, akik a 17–18. század óta vizsgálták a szőlő-borkultúra helyzetét, állapotát Magyarországon, megteremtve az európaihoz hasonlóan, a magyarországi szőlészeti-borászati szakirodalom történetét. Simon András is nyomatékkal nyúl vissza történeti-néprajzi vizsgálata során ezekhez a szerzőkhöz, ezzel módszertanilag is helyesen nem csak elmélyíti a néprajzi gyűjtés eredményeit, hanem történeti mélységbe, a fejlődés-történet ívébe tudta elhelyezni a szőlőfeldolgozás és a mustnyerés tárgyait, eszközeit, technológiáját. A *Wörten und Sachen* – néprajzban is jól ismert korábbi módszerét alkalmazva sikeresen tudta egy-egy eszköz, eszköztípus történeti fejlődését akár regionálisan is kimutatni. A könyv rendkívül alapos és részletes fejezetben ismerteti a szakirodalmi előzményeket, az eszköz kutatás és a szőlő-borkultúra kutatásának könyvészetét.

Simon András a téma felvetését, a téma körülírását, a módszerét példamutatóan fejtette ki, vagyis a mustnyerés folyamatainak definiálását, a munkafázisok egymáshoz való viszonyának meghatározását, a technológia, az eszközök és az eljárások rendszerezését, koronkénti és tájankénti, valamint társadalmi rétegekhez kapcsolódó bemutatását. Nagyon fontos, hogy egy általános fogalmi rendszert is kidolgozott, amely révén a tájanként és történeti idősíkokban használt eszköznevek jól azonosíthatók. Így észak-dél, kelet-nyugat összehasonlításában nem jelent többé akadályt a különböző elnevezésű tárgyak sokasága. Meggyőző fejezetben bizonyítja a technológia és a minőség összefüggéseit európai kitekintéssel, elkülönítve a fehér- és a vörösbor készítés eljárásait.

A témaválasztás helye azért is jó, mert a történeti Zala megye Magyarországon (Osztrák Magyar Monarchia, Habsburg (Osztrák)-Magyar Birodalom), az egyik legnagyobb, ugyanakkor szőlővel leginkább betelepített volt, ahol különböző társadalmi rétegek (háztalan zsellértől a főnemesig) különböző jogállású szőlővel rendelkeztek, életük meghatározó része volt a jövedelemtermelő szőlő, a szőlőhegy.

A magyarországi mustnyerésnek két nagy formája alakult ki a primer történeti előzmények révén, a présekkel történő lényerés a nyugati területeken a Dunáig, illetve a Dunától keletre eső területeken a lábbal taposás. Számos tényező alakította ezt, de alapjában véve a paraszti gyakorlatban majd napjainkig fenn állt ez a megosztottság. Részletesen foglalkozik a szerző a szőlőprések alkalmazásával és táji típusaival, kiegészítve az eddig ismerteket és pontosítva a korábban meg nem rajzolt területi különbségeket.

A könyv utolsó nagy fejezete ismét visszatekint a dél-zalai területre, részletezve a szőlőhegyi életmód kapcsolatát a mustnyeréssel.

A szerző számos kérdést tisztáz, európai összehasonlításban vizsgálja a kérdéskört, a legjobb feldolgozás komparatív módszerrel, miközben egy percre sem felejt el a néprajzi terepgyűjtést, az ebből levonható tapasztalatokat. A könyv igen gazdag ikonográfiai szemléltető anyagokban, ami a technológia, innovációk megértését nagymértékben segíti.

Paládi-Kovács Attila: Munkák, emberek, hiedelmek a Bódva mentén. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 2013. 259 p. 70 kép, 12 térkép, 18 ábra, 7 táblázat, tárgymutató. /Életmód és tradíció 11. A sorozat szerkesztője Báti Anikó./

Magyar Zoltán

A magyar néprajztudomány történetét végigkíséri a néprajzi tájakról, etnikus régiókról szóló tudományos diskurzus. Máiig hatóan léteznek már hosszú ideje ismert, sokat kutatott és gyakran emlegetett néprajzi régiók éppúgy, mint úgynevezett „fehér foltok”. Egy-egy néprajzi tájegység ismertté válásában szerepet játszó tényezők – azon túl, hogy meghatározó volt bennük az archaikusnak tekintett kulturális jelenségek hangsúlyos jelenléte – sokszor véletlenszerű volt: egy ott született lokálpatrióta, egy utazás, egy találkozás egyaránt meghatározóvá válhatott egy-egy ma már a magyar kulturális tradíció szerves részét képező néprajzi tájegység felfedezésében. Míg azonban például az Őrség, Göcsej, Zoborvidék, Palócföld, a Nagyikunság, Aranyosszék és Torockó, Kalotaszeg, Székelyföld vagy Moldva már a 19. század, illetve a századforduló óta részévé vált a magyar etnográfiai irodalomnak és általa a köztudatnak, manapság oly divatos vidékek, mint például a Mezőség vagy Gyimes is behatóan csak néhány évtizede ismertek. S noha a *Magyar Néprajzi Atlasz* munkálatai elvitathatatlanul sokat tettek azért, hogy a néprajzi ismeretanyag táji értelemben ne mozaikszerű, hanem lehetőleg minél egyenletesebb legyen, még a hagyományos falusi társadalom és paraszti kultúra felbomlásának az időszakában, az erőszakos kollektivizálást követő évtizedekben is nagy számban voltak olyan részei a Kárpát-medencének, ahol alig járt néprajzkutató, illetve amely vidékről legfeljebb szórványosan jelentek meg néprajzi közlemények.

Ez utóbbi tájak egyike a Torna-karsztvidék, annak ellenére, hogy mint felföldi néprajzi, művelődéstörténeti és geográfiai mikrorégió a magyar nyelvterület egészen belül is egyike a leggazdagabbaknak, sőt, leginkább unikális jellegűeknek. Noha Vargyas Lajos nagy hatású, és az ezredfordulón a maga impozáns egységében kiadott áji népzene gyűjtése e vidékről származik, mint tornai kutatás tudományos értelemben zárványszerű maradt. Bár tudománytörténetileg relevációként hatott, még évtizedekig nem talált követőkre a folkloristák és az etnográfusok körében.

E Vargyas-i előzmények után, részint a készülő *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjtőpontjai által került fel e tájegység regionális értelemben is a magyar néprajz térképére. És hogy ez megtörtént, és olyan módon történt meg, hogy ma már Torna, mint néprajzi táj, mint etnográfiai fogalom, mint kulturális lokalitás egyaránt megkerülhetetlen, az a Bódva völgyét 1961 óta kutató Paládi-Kovács Attila elévülhetetlen érdeme. Mint az a kötet személyes vétetésű utószavából is kitűnik, a szintén felföldi származású (őzdi születésű) néprajzkutató számára is sok tekintetben újdonságként hatott a tornai tájakon látott, tapasztalt, először általa dokumentált néprajzi jelenségek sora, a karsztvidéken nagyon is jelenlévő *genius loci*, a táj varázsa, amely a szép és különleges természeti környezettől és annak sűrű történelmi levegőjétől sem függetleníthető. Mindezekben túlmenően Paládi-Kovács Attila akkor vetődött erre a vidékre, amikor a már megindult bomlás, erodálódás közepette is még a maga teljes spektrumában volt tanulmányozható a 19-20. század fordulójának paraszti kultúrája, beleértve azon adatközlők sokaságát, akik még e szinte városnélküli mikrorégióban a hagyományosnak mondható életrendben és faluközösségekben nőttek fel, illetve élték le az életüket. Paládi-Kovács Attila, aki két tudománytörténeti antológiát is megjelentetett *Magyar néprajzi tájak felfedezői*, illetve *Nemzetiségi tájak felfedezői* címmel, a szerencsés rátalálás és a több mint három évtizedet felölelő intenzív gyűjtőútjai által maga is e néprajzi tájegység (és a közeli Barkóság) néprajzi felfedezőjévé vált, s e gyűjtőutak megismételhetetlensége által örök hivatkozási ponttá is egyszersmind.

A *Munkák, emberek, hiedelmek a Bódva mentén* című tanulmánykötet jellegében hasonlatos Györffy István teljes körűen csak 1986-ban kiadott Fekete-Körös völgyét bemutató – posztumusz – kötetéhez. Noha a szerző által Tornai-karsztvidék, a Galyaság, a Gömöri- bányavidék, a Bódva mente tornai, borsodi és abajúji részeinek népi kultúrájáról írt tanulmányok különféle kiadványokban már kivétel nélkül megjelentek, így együtt olvasva egyértelműen táji monográfiaként hatnak, még akkor is, ha a népi gazdálkodás és a tárgyi kultúra felülreprezentált a könyv egészéhez mérten. A kötet monográfiajellegét erősíti maga a nyitófejezet is (*Népi gazdálkodás a Bódva völgyében*), amely mintegy másfél száz oldalnyi terjedelmével egy önálló könyvet is megtöltene. A szóban forgó tanulmány precíz, részletgazdag, minden mikrojelenséget gondosan regisztráló, tudományos alaposággal feldolgozó és dokumentáló alfejezetei olyan etnográfiai leírást adnak, amely a magyar néprajzi irodalomban példárterékű és párját ritkítja. Az anyagi kultúrának és lokális társadalomnak ebben az analitikus regiszterében egyaránt feldolgozásra került a hagyományos gyűjtőgető gazdálkodás és földművelés, a méhészet és intenzív állattartás, a háziipar, az erdőlés, a mész- és szénégetés, a bányászat és hámoripar, a falusi kézművesség helyileg létezett minden ága éppúgy, mint a vándormunka és árucsera, a hagyományos közlekedés és szállítás, beleértve mindazon szállító és teherhordó eszközöket, amelyek a kulturális zonalitás vizsgálatában is kitüntetett szerepre tettek szert. Így például Paládi-Kovács Attila kutatásai szerint a batyuzó lepedő különféle helyi/táji megnevezései (*korcos, tracskos, hamvas, pacókos* stb.) figyelemre méltó pontossággal jelölik ki a tornai kulturális régió (és abban a hajdani Torna vármegye) határait. A szerző hasonló, etnográfiaiba oltott tájnyelvi megfigyeléseit még hosszasan sorolhatnánk, bezárólag a karácsonyi böjti étel helyi megnevezéséig, noha a Paládi- Kovács Attila által a tornaiak népi táplálkozásáról írt tanulmány sajnálatos módon nem került be e kötetbe.

Paládi-Kovács Attila könyve azonban a földrajzilag és etnográfiailag értett Tornai-karsztvidéknél jóval nagyobb területet ölel fel. Jóllehet a szerző további kedvelt kutatási terepének számító Rozsnyó-medence (a Gömöri-bányavidék) inkább csak a kulturális párhuzamok, illetve eltérések illusztrálásaként tűnik fel a kötetben, az olvasó betekintést nyerhet a Bódva-mente egészének népi kultúrájába, beleértve a folyó forrásvidékének polgárosult német (mánta) településeit, valamint a Sajóba ömlésig tartó észak-borsodi részeket is. A nagyszámú kulturális párhuzam okán, és kivált a Diószegi Vilmoossal közösen végzett néprajzi terepmunka által reprezentálódik a kötetben a nagy múltú csereháti falvak tán még a tornai részeknél is „alámerültebb” világa.

A főként tárgy-, népiség- és gazdálkodástörténeti jellegű tanulmánykötetet az etnográfus szerző két folklorisztikai témájú adatgazdag dolgozata zárja. Egyikük, a tornaiak hiedelemvilágába nyújt betekintést a tájspecifikus hiedelemleányok (várkisasszony, nora stb.) hagyományainak kiemelésével. A másik tanulmány az 1969-ben publikált, ám közel tíz évvel korábbi gyűjtéseket közreadó *Népi mondák és hiedelmek Szádvárról* az első olyan tudományos közlemény, amely bepillantást enged a Tornai-karsztvidék prózaepikájába, s mint ilyen, e sorok írója számára is mintaként és ihlető forrásul szolgált ahhoz, hogy kísérletet tegyen a tornai népi epika átfogó igényű regisztrálására. Mint arra Paládi-Kovács Attila is felfigyelt, a történeti szempontból is nevezetes Szádvárhoz fűződő mondahagyomány nem csupán rendkívül változatos népköltészeti örökséget képvisel, hanem szerves részét képezi a környék, kivált a vár közelében épült Szögliget népi tudatvilágának. Az esztétikai szempontból is jelentős folklórgyűjtések külön érdekessége, hogy Paládi-Kovács Attila volt a felfedezője a történetmondóként és népi költőként is nevezetes szögligeti Bobaly Istvánnak, akinek a mondai repertoárja mára a község egyik fő szellemi örökségévé vált.

Paládi-Kovács Attila gyűjteményes kötetét – mintegy függelék gyanánt – egy a Bódva-vidéki néprajzi gyűjtések genezisét és a kutatásokból született tanulmányok biográfiáját felvillantó utószó,

valamint részletes tárgymutató zárja. Külön érénye a kötetnek az a gazdag képmelléklet, amelyben a szerző az általa több évtizede készített, néprajztörténeti és vizuális szempontból is rendkívül érdekes, fotókból ad közre egy csokorra valót. Mintegy továbbírva és vizuálisan is alátámasztva mindazt a közelmúltbeli, ám már csak történelemként megélhető világot, amely egy szőlőhegyi pincerom, egy áfonyaszedő *ref*, a szénatároló *abara*, avagy a *bacsoval* az élen a legelőre vonuló juhnyáj által lett megörökítve, sokadszorra is igazolva a szerző azon axiómáját, miszerint a néprajz sem „képtelen” tudományág, legfeljebb nem minden művelőjének figyelme terjedt ki a képi megjelenítésre.

Paládi-Kovács Attila könyve, e látens táji monográfia helyenként már-már lexikonszerűen praktikus, adatgazdag, és ugyanakkor mégis izgalmas történelmi olvasmány. Etnográfiái alapműve egy hagyományos és éppen ezért maradandó etnográfiai látásmódnak, az általa feltárt és értelmezett hagyományanyagának, és emlékműve mindannak, amit a tárgyi kultúra közvetít: a múlt időnek, emberi arcoknak, hétköznapi sorsoknak és rítusoknak. Megörökítve mindazon gyökereinket, melyek egy ízig-vérig tradicionális világ formájában még fellelhetők voltak a felföldi magyar nyelvterület e félreesőnek tűnő különleges szegletében: a Bódva völgyében, a hajdani Torna vármegyében.

Tari János: A néprajzi és az antropológiai filmkészítés. Történeti, elméleti és gyakorlati példák. Budapest: L'Harmattan. 2013. 236 p. illusztrált.

Verebélyi Kincső

Közismert, hogy a hazai néprajzi kutatások milyen hamar és mennyire következetesen igyekeztek a vizsgált tárgyat nemcsak írásban, hanem a korszerű technikák igénybevételével sokoldalúan dokumentálni. Talán nem is tudatosítjuk eléggé a tudományszaknak ezt a fajta, a technikai újítások iránti érzékenységét és nyitottságát, amely a 19. század végétől máig követhető. A hangrögzítés, képrögzítés, filmezés kezdeteinél néprajz is bábáskodott, amint ezt 1995-96-ban az *Ethno-phono-photo-Kinematographia, a néprajzi hang- és képrögzítés fejlődése* című, Tari János által a budapesti Néprajzi Múzeumban rendezett kiállítás és a hozzá készült 30 percnyi videoprogram is bemutatta. A néprajzi film definiálása egyszerre könnyű is és nem is. A magyar olvasó illetve szakember számára egyszerű: néprajzi film az, amely azokról a témákról szól, amivel a néprajz foglalkozik: elsősorban tehát a hagyományos paraszti élettel, kézművesekkel, a népelet kiemelkedő eseményeivel. A hazai néprajzi kutatások immár több generáción át folytatták a néprajzi tematikájú filmkészítést, mégsem alakult ki olyan belső szakmai fórum, amely a filmkészítés e sajátos ága elméleti kérdéseinek a megvitatására igazi alkalmat biztosított volna. A néprajzi filmezés kérdéseire többnyire az ún. vizuális antropológia felől fogalmazódtak meg válaszok, és közvetítődtek elméleti nézetek, amelyek azonban eltekintettek a magyar néprajzi filmezési gyakorlattól. Megjegyezzük, hogy az ún. antropológiai/etnológiai/néprajzi filmkészítés nemzetközi közegében is eléggé problematikus a terminusok használata, hiszen Margaret Mead-et, vagy Jean Rouch-t is lehet sokféle jelzővel – etnológus, antropológus – felruházni. Másrészt az „idegen” kultúrák vizsgálata elméletének európai adaptációja az angolszász előzményekhez képest mára számtalan változatot, iskolát eredményezett, amelyeknek ugyancsak változatos a „kép”- felfogása. Az európai „antropológia” és az európai „néprajz” tárgya és elméleti háttere – hozzá számítva az „európai etnológiát” is – természetesen más-más gyökerekből táplálkozik, az elmúlt évtizedekben, bizonyos mértékben át is fedték egymást. Az angol, német, francia és a magyar szakkifejezések tartalma a különféle fordítások nyomán áttekinthetetlenül zűrzavarossá vált, a használatban azonban nem lehet minden jelzőt megmagyarázni. Ezt a háttérrel hangsúlyozni kell ahhoz, hogy az ismertetendő kötet címét és a vállalkozás jelentőségét megértsük. Nem kevés bátorságra volt tehát

szükség ahhoz, hogy ma valaki *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés. Történeti, elméleti és gyakorlati példák* címmel tankönyv írására vállalkozzék. Tari János a néprajzi filmkészítésben nem lelkes amatőr, mint számos pálya- és szakártársa, hanem jól képzett szakember. A néprajzi filmkészítésnek hosszú időn át a budapesti Néprajzi Múzeumban voltak meg a szervezett keretei és feltételei, Tari János pedig a nyolcvanas évek elejétől itt tudott évtizedekig dolgozni azaz, mintegy a központból és közlőre figyelhetette meg a hazai néprajzi filmezés alakulását. Nagyon hamar belekerült a nemzetközi szakmai életbe, elsősorban filmjeivel, majd egyéb filmszakmai tevékenységével is. Ez utóbbi betetőződésének tekinthetjük, hogy 2013-ban az UNESCO mellett működő múzeumi világszövetség, az ICOM audiovizuális szakosztálya, az AVICOM elnökévé választották négy évre. A Károli Gáspár Református Egyetem filmezés iránt érdeklődő hallgatóit évek óta tanítva a szerzőnek azok a tapasztalatai is gazdagodtak, amelyek a téma oktatása szempontjából szükségletként jelentkeztek. Így került sor a korábban *Néprajzi filmezés Magyarországon* című, az Európai Folklor Intézet kiadásában 2002-ben megjelent írásának átdolgozott, kibővített és megújult formában történő publikálására 2012-ben a Károli Könyvek sorozatának a keretében, a L'Harmattan kiadónál. A „néprajzi” és az „antropológiai” jelzőknek a címben való feltüntetésével sikerült is érzékeltetni, hogy a könyvben a filmkészítésnek speciális, egymással szoros rokonságot mutató ágainak a történetéről, elméletéről és gyakorlatáról lesz szó, elkerülve így azt, hogy a tárgyalás folyamán lépten - nyomon magyarázkodnia kelljen a megfelelő tudományterületeknek a terminológiai különbözőségeiről. Az első fejezetek tankönyvhöz illően a tudománytörténeti jellegűek. *Mozgóképek és a valóság térben és időben* (11–34. oldal) tágabb horizontról indít, azaz a filmkészítés kezdeteit mutatja be. Ezután kerül sor – mintegy közelítve az igazi témához – *A világ első néprajzi témájú filmfelvételei és katalógusai* (35–50. oldal) című fejezet. A néprajzi filmezés kezdeteinek illetve a klasszikus filmkészítőknél és műveiknél a bemutatására olyan sikeres módon tud Tari János sort keríteni, hogy nemcsak a filmkészítés eredeti körülményeit, a filmek által okozott élményt, hanem azok megismeréséhez eszközt biztosító katalógusok összeállításának és használatának a gyakorlati aspektusait is felvillantja. Mint sok történeti áttekintésben szokás, úgy itt is jellegzetes „példák” kiválasztásával szándékozik Tari János egy fejlődési ívet érzékeltetni.. Akár vita téma is lehetne az, hogy az európai – beleértve a magyar – hagyományos értelemben vett *néprajzi filmezés* és az elsősorban amerikai, francia és német ugyancsak hagyományos értelemben vett *etnológiai filmezés* kezdetei és fejlődési folyamatai a „népismeret” jegyében hogyan is alakultak, és ugyanabban a körképben rendezhetők-e a valóban, vagy érdemesebb a szálakat szétválasztani. Ez a rész, mint a könyv egésze, az összerendezés mellett foglal állást. A *Filmtípusok, témák és elméletek a néprajzi filmkészítésben* cím alatt csakúgy, mint más lapokon bőven esik szó az időről: a valóság idejéről, a film idejéről és nem utolsó sorban a néprajzi filmeket készítő generációk idejéről. Érdemes tekintetbe venni azt, hogy a nemzetközi és a magyar néprajzi filmezés története milyen régen és szorosán kapcsolódott össze. Említhetném itt Fejős Páltól kezdve, Keresztessy Sándoron, Östör Ákoson, Simon Ferencen át azokat a magyarokat, akik külföldön hozták létre a néprajzi filmezés keretébe illő kiemelkedő életműveket, ám inkább egyéb jellemzőkre szeretnék utalni. Egyrészt a hetvenes évektől a kibővülő lehetőségek révén itthon is fogadhattunk tudományos rendezvényeken nagy hírű, jelentős alkotókat külföldről, másrészt a hazai néprajzi filmkészítés is képviselhetette magát ugyancsak fontos nemzetközi találkozókon. Mindez kiegészült azzal – ahogyan a könyv e fejezetében olvashatjuk –, hogy mennyire hasonló elméleti elgondolások fogalmazódtak meg a néprajzi filmezés kapcsán nálunk és másutt is. Keszi Kovács László, Raffai Anna, Boglár Lajos, majd Hoppál Mihály, és még néhányan, ha nem is terjedelmes tanulmányokban, de mindig a gyakorlatra is támaszkodva írtak elgondolásaikról, amelyekhez a kötet tanulságos módon sorakoztatja fel az angol, amerikai, német szakirodalomból

az elméleti párhuzamokat. (A vizuális antropológia itthoni műhelyeiben készült dolgozatokra itt a kiindulási szempontok eltérő volta miatt nem utalok.) A szerző, a néprajzi filmnek a jegyzet és a dokumentarista film közé elhelyezhető alcsoportjaira vonatkozóan igazán bőven idéz a javaslatokból, és őszintén bevallja, hogy filmelméleti kérdésekben bizony vannak adósságaink (63. oldal). A kötet megfelelően kidolgozott része a középső fejezet: *A néprajzi filmezés Magyarországon* (73–132. oldal). Az áttekintés történeti sorrendben és a készítő műhelyek figyelembe vételével készült, kifejezetten gyakorlatra és az eseményekre orientálva a figyelmet. Némileg soványra sikeredett az MTV és a vidéki tv-stúdiók néprajzi filmezési gyakorlatának jellemzése, noha az 1990-es évekig ez jelentős és népszerű is volt. A néprajzi filmes életről híven beszámoló Tari János *A Néprajzi Múzeum filmgyűjteménye és A Néprajzi Filmstúdió* (133–150. oldal), valamint *A digitális hozzáférés új rendszere a Néprajzi Múzeum Mozgóképgyűjteményében* (151–166. oldal) könyvfejezetekben is részletekig pontos és igen hasznos ismereteket nyújt. A legújabb része a megjelentetett szövegnek az utolsó fejezet *Gyakorlati módszerek és példák a néprajzi film készítésénél* (167–210. oldal), amelyben a szerző legjobb erényei mutatkoznak meg. Az előző részeknél ugyanis élhattünk volna azzal a gyanúval, hogy a szerző túlságosan szerény, nem elég markánsan fejt ki a maga véleményét, hogy hazai a filmtermés szemléje nem elég kritikus. Az utolsó fejezet minden kétséget eloszlatva rávilágít arra, hogy a néprajzi filmkészítés több évtizedes gyakorlatának tapasztalata fogalmazódik itt meg összegezőként, igen gyakorlatias módon illetve céllal. Ebből a szempontból kiindulva kell a könyvet a *Bevezetéstől* (7–10. oldal) az *Utószóig* (216–211. oldal) végigolvasni, a gazdag fekete-fehér képdokumentációt, a jegyzeteket (230–236. oldal) és irodalomjegyzéket (217–227. oldal) a mondanivaló részeként értelmezni. A L'Harmattan kiadó súlyos mulasztása, hogy az arányosan tagolt, jól használható kötethez szerkesztői segítséget elmulasztott biztosítani, aminek a hiánya elsősorban a képaláírások, a bibliográfiai adatok pontatlanságaiban válik leginkább láthatóvá és bosszantóvá. A tartalmi esetlegességek kisimítása is az említett feladatkörhöz tartozott a könyvkiadás boldogabb időszakában.

A személyesség, amely a könyv minden sorát, a sok időt és energiát megkövetelő képválogatást áthatja, élményszerűvé teszi az adatok, ismeretek közlését, ami nemcsak hitelesít, hanem az olvasói/tanulói befogadást is segíti.

Nyisztor Tinka: Hétköznapi és ünnepnapok. A moldvai magyarok táplálkozásának etnográfiaja. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 2013. 245 p.

Báti Anikó

Nyisztor Tinka nem mindennapi néprajzkutató. Egy moldvai kis faluból, Pusztinából, felnőtt fejjel vállalta a budapesti egyetemen az ötéves képzést, hogy etnográfusként szülőfalujába visszatérve, a tudomány eszközeivel felvértezve vizsgálhassa azt a kultúrát, amelybe gyermekkorától belenőtt. Iskoláztatása révén számára a szakirodalom nyelve alapvetően román és francia, ő mégis anyanyelvén, magyarul végezte egyetemi tanulmányait, magyarul írta szakdolgozatát és 2007-ben PhD doktori disszertációját is. Ez utóbbi a Kriza János Néprajzi Társaság gondozásában megjelent most megjelent mű alapja is. (Bár ez a kötetből nem derül ki, csupán az itt-ott felbukkanó disszertáció kifejezés lehet árulkodó.)

A táplálkozáskultúra-kutatás számára Nyisztor Tinka eredményei különös jelentőséggel bírnak. Gegő Elek és Domokos Pál Péter munkái után a közelmúltban Zakariás Erzsébet írásai révén ismerhettük meg a moldvai magyarok étkezési szokásainak néhány elemét, de a kutatás mélysége folytán Pusztináról rendelkezünk a legtöbb információval. Nyisztor Tinka a Kárpát-medence központi területétől távol az étkezési szokások változásának olyan fázisát dokumentálhatja résztvevő megfigyelő-

ként, melyek a magyar nyelvterület nagy részén már évtizedekkel korábban lezárultak. Így például erre utalt már a szakdolgozat címadásával is: *Ebéd és vacsora. A táplálkozáskultúra szerkezete egy moldvai faluban, 1920-1995*, azaz a középkori eredetű kettős étkezési rend jelenkori gyakorlatára. Sajnos a szakdolgozatból csak részeredményeket publikált eddig a szerző, a mű teljességében csak kéziratként érhető el az ELTE Néprajzi Tanszékén.

Jelen kötet a moldvai magyar táplálkozáskultúra bemutatását a szakdolgozatban három generáció szokásain keresztül leírt ételosztályok után az étrendszerkesztés gyakorlatával folytatja. Középpontba kerülnek a hétköznapi és az ünnepek ételsorai. Az első, kutatástörténeti és módszertani fejezetben a terepről szólva röviden vázolja Puszтина közelmúltjának a táplálkozás szempontjából meghatározó eseményeit. A kutatástörténeti áttekintés szintén a jelen munka egyedülállóságát erősíti meg. A második fejezetben a hétköznapi étkezések bemutatásával együtt láthatjuk a munkaszervezés mai gyakorlatát, a gazdálkodás menetét, a napszámok és utazók ellátását. Ebben a részben a kutatás helyszíné-
ként megismerhetjük Puszтина mellett Külsőrekecsint és Frumószát is, így összehasonlítási lehetőség kínálkozik a kistérségen belül. A hétköznapi sorából kiemelkednek az ünnepek, melyek elemzésébe a harmadik nagy fejezetben nem csak az egyes ételsorokat, de például a térhasználatot, az öltözködést is bevonta. Középpontban az emberélet fordulóihoz kapcsolódó események kerültek, a keresztelő, a lakodalom és a halotti tor. A könyv záró fejezete, függeléke nagyszerű áttekintést nyújt az előzőekben leírt témakörökről: együtt láttatja egy táblázatban a levesek alapanyagait, készítési módozatait, illetve az ünnepi étrendek időbeli változásait. Végül egy forrásközléssel zárul a mű. A kötet egészétől kissé elválik a pusztinai főzőasszony kéziratos könyve, de a receptes füzet egyfajta lenyomata mindazoknak a változásoknak, melyek napjainkban Puszтинán a táplálkozás változását indukálják.

Nyisztor Tinka munkamódszerének sajátossága és nehézsége a saját kultúra vizsgálatában rejlik. Szem előtt kellett tartania, hogy a kutatás számára olyan tények is jelentőséggel bírhatnak, melyek a közösség tagjaként saját magának mindennapinak számítanak. Ugyanakkor sok olyan részletet, például a változásokat megélt embert is meg tudja ragadni, amely egy kívülálló számára talán rejtve maradna. A jelenben zajló változásokra koncentrálni, ehhez pedig eseteleírásokat tár elénk, nyitva hagyva az értelmezés lehetőségét az olvasó számára is. A kötet minden fejezetében ott húzódnak azok a társadalmi változások, melyek fordulópontjai 1960/61-hez és 1989/90-hez kötődnek. Az étkezéseken szervezésén keresztül is látszik az a konfliktus, mely az egyes generációk között feszül az iskoláztatás, az ingázás, az elvándorlás, a pénz és az idő generációként eltérő megítélése miatt. A szerző résztvevő megfigyelőként jelen volt egy-egy család mindennapjaiban, ünnepein, és a megélt eseményeket a legapróbb részletekre is ügyelve tárja elénk. Látjuk a kutatót, aki sok mindent tud, még főzni is!, mégis kérdeznie kell, látjuk, hogy igyekszik a munkákba bekapcsolódni, de van, amit náluk másként készítenek, neki is tanulnia kell. Olvashatunk arról is, hogy az otthonától távol felvett szokásaival, például a mindennapos kávé ivással kilóg a környezetéből: nem csak ő figyel a gyűjtés közben, de őt magát is figyelik. Egy építkezés történetét a munkások ellátásán keresztül eddig még nem igen olvashattuk. Pedig ez jelentős konfliktusforrás volt a legfontosabb adatközlőjével, édesanyjával szemben: a falu hagyományos értékrendjének megfelelően kétszer vagy az Erdélyben már elfogadott normák szerint háromszor tálaljanak és hideg vagy főtt meleg ételeket adjanak a segédkezőknek. Az 1970-es évektől Moldvában is feltűnő gyakorlat – a napi háromszori és presztizs értékű étkezések: jót és sokat, sok húst enni – a fiatalok elvándorlása és az iskoláztatás révén terjedt, terjed ma is. Ezek és még sok hasonló élmény teszi ezt a könyvet elejétől a végéig nagyon érdekes olvasmánnyá. Ajánlom mindenkinek, nem csak az etnográfusoknak, aki a jelenen keresztül egy időutazást szeretne tenni a magyar táplálkozáskultúra

közelmúltjába. A kötetet angol és román nyelvű összegzés zárja, de kívánatos lenne a teljes művet idegen nyelven is megjelentetni, hogy a nemzetközi közönség is megismerhesse eredményeit.

Nagy József András: A Bükkalja népi építésze 1978-1981, 2012. Eger: Líceum Kiadó. 2013. 156 p.

Petercsák Tivadar

Az egy-egy táj népi építészeti értékeit bemutató feldolgozásoknak nagy hagyománya van Magyarországon. Az utóbbi fél évszázadból elég, ha csak a Műszaki Könyvkiadó Őrséget, Felső-Tiszavidéket vagy a Mátra vidékét feltáró köteteire gondolunk. Észak-Magyarország vonatkozásában meghatározók és máig hatók Bakó Ferenc népi építészeti kutatásai, közte a bükki barlanglakásokat ismertető kismonográfiája, de példaszzerű Viga Gyulának a szomolyai kőmunkákat feldolgozó kötete is. Balassa M. Iván pedig a történeti vonatkozások feltárásával járult hozzá a Felföld népi építészeti képének megrajzolásához.

A néprajzkutatók után most egy gyakorló építész, műemlékvédelmi szakmérnök nyúlt a témához. A szerző egyetemi hallgatóként vett részt a Műszaki Egyetem által 1978–1981 között a Bükkalján szervezett népi építészeti táborban, ahol épületfelméréseket végeztek, majd a munkába rajz szakos hallgatók és rajztanárok is bekapcsolódtak. Így egy olyan dokumentumegyüttes állt össze, amely alapján megrajzolható a kistáj népi építészeti képe, illetve az anyag további kutatások bázisa lehet. A szerző jogosan nevezi „szellemi leletmentés”-nek munkájukat, hiszen az épületek elpusztulása, átalakítása miatt ma már nem lehetne megismételni a felméréseket és a hozzájuk kapcsolódó gyűjtéseket. A könyv 109 ábrát és 61 fényképet tartalmaz, amelyek minden falura kiterjedően nyújtanak áttekintést a 20. század utolsó harmadának falusi építészetéről. A II. József korabeli katonai felmérések és a falvak 19. századi határának térképei pedig a településkép megrajzolásához biztosítanak alapot. Az épületeknek nemcsak a jellegzetes ábráit közli a szerző, hanem az összes tervlapot közreadja. A kötet áttekinthetőségét segíti az a szerkesztési elv, hogy az „egy oldal szöveg, egy oldal ábra” tagolást alkalmazzák.

A szerző saját gyűjtései és a témára vonatkozó szakirodalom ismeretében átfogó képet rajzol a Bükkaljáról, és bemutatja a kistáj építészetének történeti változásait, jellemző vonásait. Fontosnak tartja a természeti adottságok, környezet megismertetését, amely alapvetően meghatározta a lakosság életfeltételeit és építkezését. Északon a hegy- és dombvidéki települések hatalmas erdőségei az erdei munkáknak és az állattartásnak kedveztek, délebbre a földművelés volt jelentősebb. A rossz termőhelyi adottságok miatt sok család számára csak a nyári summásság és a téli erdőmunka biztosította a megélhetést. A Bükkalja települései történetének felvázolása és a gazdasági-társadalmi háttér jellemzése után ismerhetjük meg a faluszerkezetet. Nagy kivétel nélkül völgyben települt út-és patak menti falvaknak nevezi a településeket, de a csürös-kertes településforma nyomain is megtalálta.

A Bükkalja jellegzetesen kőházépítő vidék, de a falazat építésében a növényi anyagok és a föld is előfordult. A táj déli részén a 18. századig a gyengébb falazathoz kapcsolódó ágasfás-szelemenes tetőszerkezetet alkalmazták, ugyanakkor a szarufás tetőszerkezet tekinthető általánosnak. A tetőfedés anyaga kapcsán a szerző falvanként vizsgálja a zsúp, nád, cserép és pala használatát. Hangsúlyozza a terület átmeneti zóna jellegét, ahol az alföldi típusú kívülről fűtött kemence mellett több belső tüzelésű kemencét is találtak az 1970-es években. A szabadkémény különböző megoldásai mellett megismerteti a takaréktűzhelyek, a „berakott masinák” elterjedésének folyamatát, illetve a kemence kikerülését az udvarra. A szerző felvázolja a lakóházak alaprajzi fejlődését a legegyszerűbb kétsejtű (szoba-konyha) épületektől a leggyakoribb háromszatú (pitvarból nyíló szoba és kamra) házakig, amelyek továbbfej-

lődését a különböző gazdasági funkciók motiválták. A házhasználat és a berendezés rövid bemutatása után nagyobb teret szentel az építész a homlokzatképzésnek, amelyet rajzokkal bőségesen illusztrál. A növényi anyagok mellett a 18. század második felétől a kőoromzatok dominálnak, a 19-20. század fordulóján kezdenek burjánzani a homlokzaton a vakolatdíszítések. Az általában szegény lakosság viszonylag kevés gazdasági épületet használt, s ezek között jellemzőek a borospincék, pincesorok, istállók és ólak. A vázlatosan felsorolt egyéb kisipari és szakrális építmények után a vidék egyedi sajátosságát, a barlanglakásokat ismerheti meg az olvasó, amely néhány faluban a lakosság 30-60 %-ának szolgált lakóhelyül. A barlanglakások tükrözték a tulajdonosok társadalmi helyzetét. Az egysejtű „kölyük”-től a szoba-konyha-istálló beosztásig sokféle megoldást alkalmaztak, de a modernizáció, a tüze-
lőberendezések átalakítása is jellemző volt. Beszédese a statisztikai adatok: például Tibolddarócon 1930-ban 215 barlanglakásban 1463 ember élt, a gyűjtés idején már csak három pinceházban járhattak.

A szerző bevezetőjében utal arra, hogy a Műszaki Könyvkiadó sorozatában bemutatott vidékek népi építészetét szabadtéri néprajzi múzeumok, a Mátra-vidékét pedig tájházak sora mutatja be. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy Noszvajon a Gazdaház, Cserépváralján pedig a Barlanglakás Tájház idézi fel az oda látogatók számára a Bükkalja építészetének és lakáskultúrájának jellemzőit, de az utóbbi évtizedekben felvirágozott borászatok is előszeretettel fogadják a borkedvelőket nemcsak a pincékben, hanem egykori barlanglakásban vagy a vendéglátás céljára átalakított hatalmas méretű volt barlang istállóban. Noszvajon pedig budapesti művészek vették használatba az egykori pinceházakat.

Nagy József András forrásértékű könyvét nemcsak a néprajzkutatók és hagyományörző építésszek hasznosíthatják, de általa a népi tradíciók iránt érdeklődő olvasó is egy időutazás részese lehet. Megismerheti, hogy milyen volt a Bükkalja építésze a múlt század hetvenes éveinek a végén, és ha azon a tájon jár családjával, a könyv inspirációja alapján érdemes felkeresni a tájházként vagy más funkcióban működő épületeket, amelyek kulturális örökségünk sajátos részét alkotják.

Gráfik Imre: Határtalanul. Határon innen és túl. / Grenzenlos – auf Seiten der ungarischen Grenze. / Without frontiers – inside and outside Hungary. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. 2013. 356 p. /Pannónia Könyvek/

Vargyas Gábor

Gráfik Imre érdeklődésének homlokterében az 1980-as évek közepe – a pannon határszélre való költözése – óta a határainkon túl élő magyarság kulturális örökségének, néprajzi hagyományainak, életkörülményeinek, a társadalmi együttélés formáinak a vizsgálata áll. Jelen kötet ennek a három évtizedes kitartó munkálkodásnak a lenyomata, eredménye. A kötetben a szerző azon – korábban különböző helyeken megjelent – tanulmányai kaptak helyet, „melyek Magyarország *Pannon régiójával*, illetve *Nyugat-Magyarországgal* határos térségekkel kapcsolatos vizsgálódásainak eredményeit tartalmazzák” (6. oldal). E kutatások jórészt határo(ko)n túlvélő nemzetközi téma-projektekhez kapcsolódtak (ALPOK-ADRIA, PHARE CBC, OTKA, OKTK), s épp ezért a magyaron kívül idegen nyelven (többnyire németül, de néha angolul) is megjelentek már. A tíz írást tartalmazó tanulmánygyűjtemény e korábbi eredményeket teszi hozzáférhetővé egyetlen kötetben. Öröndetes újítása azonban, hogy az írások – nyilván a „hármast határ” közelségéből adódó kötődésnek köszönhetően – most nemcsak magyarul és németül/angolul, hanem (legalábbis részben) az érintett országok nyelvein (horvát, szlovén) is megjelennek. Az egyes cikkek illetően formán két, három, sőt akár négy (!) nyelven is olvashatóak, ami nyilvánvalóan jó hatást fog gyakorolni a számba jöhető olvasóközönség, az eladhatóság, és abból következően a hatásgyakorlás vagy a gyakorlati felhasználhatóság tekintetében is.

A szerzőről nem közismert, hogy nemcsak a Szombathelyhez közeli osztrák-magyar kettős, vagy az osztrák-szlovén-magyar hármashatár környékén végzett intenzív kutatásokat, hanem a Pécshez (pontosabban Barcshoz) közelebb eső horvátországi magyarság körében, a Belovár – Verőce – Daruvár háromszög által határolt térségben is. (Innen magyarázható minden bizonnyal a pécsi illetőségű Pro Pannonia Kiadó érdeklődése a kézirat iránt.) A tíz cikknek több mint a fele, szám szerint hat írás ennek megfelelően Gráfik Imre horvátországi kutatásait tartalmazza. Ezek az írások a kisebbségi létezéshez való kötődés egyes aspektusait tárgyalják: „A népszínmű szerepét a nemzeti tudat őrzésében” (Horvátország); „A kisebbségi kultúra esélyeit” (Horvátország); „A nemzeti identitást a horvátországi szórványmagyarság körében”; Egy horvátországi magyar falu, Nagypiszanica/Velika Pisanica „multikulturális kapcsolatrendszerét”; A nyelvhasználat és identitás összefüggését (Horvátország); valamint a polgárháború után az önálló Horvátország létrejöttével nyújtott új lehetőségeket a kisebbségi magyarság identitásörzése számára („Új állam – új lehetőség”). Közös bennük a néprajzon túli interdiszciplináris kitekintés igénye, történeti, demográfiai, szociológiai adatok számbavétele, valamint a kisebbségek sorsáért érzett felelősség, a nyelvük, identitásuk, vallásuk és kultúrájuk megőrzésért való aggodás és aktív tenni akarás – ami Gráfik Imre tanulmányaiban mindenütt tetten érhető a sorok mögött.

További három tanulmány az osztrák-magyar határra, illetve Burgenlandba visz el bennünket. Az egyik az őrszigeti (Siget in der Wart) *in situ* műemlék- és múzeumegyüttes létrehozásának, valamint lehetséges továbbfejlesztésének a kérdését taglalja. A középkorias kinézetű, de 1648-ban épült, gyönyörű „parasztrenezánsz” falfestésű, eredetileg evangélikus, ma katolikus templom bemutatása után a szerző további népi építészeti műemlékeket (községháza, régi iskola, kocsiszin stb.) is számba vesz, és komplex muzeológiai fejlesztési tervvel szolgál a „falumegújulási mozgalom” (Dorferneuerung) számára. A „Nyugat-Európából Közép-Európába” című cikkben a második legkisebb vasi falu, a 46 lakosú (!) Iklanberény példáján keresztül illusztrálja, hogy Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása milyen nem-várt migrációs folyamatokat is elindított: a szomszédos Ausztriából az olcsó föld- és házárnak illetve megélhetési költségeknek, továbbá a kedvező közlekedés-földrajzi fekvésnek köszönhetően a rendszerváltást követő években 10-14 – többnyire nyugdíjas – osztrák állampolgár telepedett meg állandó tartózkodási engedéllyel! A szerző finom szociologikus érzékkel az e helyzetből fakadó következményeket, magyarok és osztrákok kapcsolatrendszerét, kommunikációját, a betelepedés két hullámát vizsgálja, különös tekintettel a folyamatok dinamikájára. A hasonló című, de tágabb tematikájú „A Pannon-táj vonzása – avagy – Nyugat-Európából Közép-Európába” ugyanezt a kérdést vizsgálja tágabb összefüggésekben, immár nem egy esettanulmány keretében, a lehetséges vonzerők, letelepedési motivációk és akadályok felvázolásával. Végezetül a tizedik írás az osztrák-magyar-szlovén hármashatáron 1922-ben felállított emlékmű felállításának körülményeivel foglalkozik és a hozzá kapcsolódó társadalmi, politikai és régiótörténeti vonatkozásokat tárgyalja („Hármashatár. Közép-európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig”).

Mint azt a cím („Határtalanul”) jelzi, valamilyen módon mindegyik írás a határok, illetve az immár „határtalan” lét kérdését boncolgatja; célja és témája az egységesülő Európa révén a kisebbségek számára nyíló – reméljük – pozitív lehetőségek számba vétele, a kisebbségi magyarság fennmaradásának létkérdései. Mindezek alapján nyugodtan ajánljuk nemcsak a szűk szakmabeliek, hanem az ilyen kérdések iránt is érdeklődő közéleti személyek, a döntéshozók figyelmébe is.

Balázs Géza–Viga Gyula (szerk.): Közelítések a pálinkakultúrához. Budapest: Inter, Kultúra-, Nyelv- és Média kutató Központ Nonprofit Kft. 2013. 111 p.

Máté György

Az egyik legnépszerűbb témában jelent meg új kiadvány: a 2008-ban Miskolcon nagy sikerrel megrendezett *A magyar pálinka* című konferencia előadásainak írásban elkészült változatai olvashatóak egy igényesen megszerkesztett kötetben. A 14 hosszabb-rövidebb tanulmány, valamint két kísérő melléklet szerzői, azaz a konferencia előadói nemcsak a néprajztudomány berkeiből kerültek ki, ennek következtében pálinkakultúránk többféle megközelítése érhető tetten a kötetben.

Történeti áttekintések nyitják az írások sorát, amelyeknek adatait érdemes összevetni a mai gyakorlattal. Marton Szabolcs régészeti leletekre és írott forrásokra utalva egészen a 13. század közepéig tudja visszavezetni a tömény italok magyarországi megjelenését, de megjegyzi azt is, hogy feltételezhetően már a Kárpát-medencébe való érkezés előtt is ismerték elődeink ezt az italfajtát. A kezdetekhez fontos még megemlíteni, hogy a pálinka gyógyászati szerepet töltött be – csakúgy, mint a csokoládé, a tea vagy a kávé –, de viszonylag gyorsan élvezeti szerré alakult. A szerző – többek között – azt a folyamatot is bemutatja, hogy az évszázadok során hogyan nő a szerepe az égetett szeszesitaloknak, illetve, hogy az alapanyag tekintetében hogyan tolódik el a hangsúly a gabonáról a gyümölcsre. Még a 19. századhoz kapcsolódó ismereteket bővíti Szulovszky János, aki elsősorban a statisztikai források (Fényes Elek, Keleti Károly és mások) segítségével teszi mindezt. Külön kitér arra is, hogy még Kossuth Lajos is publikált e témában. Az egyik legnagyobb mai szakértő, Balázs Géza átfogó és alapos írása szélesíti a történeti keretet, valamint megadja a „néprajzi esszenciáját” a szóban forgó italnak. Ugyancsak a kötet első felében kaptak helyet azok az írások, amelyek egy-egy tájjal, vagy településsel kapcsolatosan vizsgálják a témát. Ezek bevezetőjeként is tekinthető Páll István dolgozata, aki a földrajzi, éghajlati viszonyokat bemutatva igyekszik meggyőzni a magyar pálinkáért eddig nem rajongó olvasót, hogy a Kárpát-medence tájain teremnek a legjobb alapanyagok, azaz gyümölcsök, eme ital számára. Ennek ékes példája a szatmári szilva, amelyről részletesen szól a tőle megszokott stílusban a téma avatott ismerője, Cservényák László. Hasonlóan egy helyi gyümölcsből, a mára szinte „márkanévet” szerző nagykörűi cseresznyéből készített pálinka áll Sári Zsolt írásának középpontjában is, aki kitér gazdasági, társadalmi és kulturális hatásokra. Más utat járt be a berkenye, amelyről Sonnevend Imre értekezik. A szerző levéltári adatokat is felhasználva igyekszik összefoglalni a berkenyefajták jelenlétét a Kárpát-medencében, amit európai utalásokkal egészít ki, valamint felhívja a figyelmet, hogy ez a kissé fanyar ízű, de gyógyhatással is bíró és mára ritkaságnak számító gyümölcsfajta több odafigyelést érdemelne. Bali János a szerémségi Maradék községben gyűjtött és megtapasztalt pálinkafőzéssel és -fogyasztással kapcsolatos ismereteket vázolja fel, s mindezt beágyazza az itt élő szórványmagyarság társadalmi viszonyaiba. Ugyanígy egy kisebb lokális, történetesen Somogy megyei közösség adja meg a keretet Knézy Judit és Eperjessy Ernő írásának. Előbbi szerző 18–19. századi levéltári adatokat felhasználva a csurgói uradalom pálinkaégetőiről és -árusairól szolgál újabb adatokkal, míg az egykori, de ma is nagy megbecsülésnek örvendő őrtilos-szentmihályhegyi tanító egy érdekes, hangokkal történő jeladási rendszerről, a hujákolásról vagy hujjogatásról ír, amely arra volt hivatott, hogy a dombos vidék szétszórt lakossága figyelmeztesse egymást finác vagy csendőr érkezéséről.

Hadobás Sándor a bányászok pálinkázásáról szóló dolgozatát olvasva sokaknak Katona Imre írása juthat eszébe, aki szintén egy foglalkozási csoport, a kubikusok hasonló szokásairól jelentett meg korábban egy tanulmányt. Ezekből is látszik, hogy a táplálkozás, jelen esetben a pálinka vizsgálata több társadalomnéprajzi összefüggésre is rávilágít. A pálinkához kapcsolódó tárgyi világ

is helyet kapott a kötetben. Tóth Arnold a konferenciának otthont adó Miskolc múzeumának pálinkásbutelláiról, illetve az azokon olvasható feliratokról, versekről értekezik, Veres László pedig a pálinkásüvegek fajtáiról hoz példákat. A kötet végéhez érkezve Panyik Gáborné a Corvinus Egyetem tanára a jó és a rossz pálinka tulajdonságaira hívja fel a figyelmet, majd a Balázs Géza által összeállított arany szabályokat, „parancsolatokat” ízlelgethetjük vagy éppen vitára kelhetünk ezek kapcsán.

A külsejében is igényes kötetről szigorú kritikai észrevételeket nem indokolt megtenni, hacsak nem azt, hogy – különböző okok miatt – soká váratott magára. Azonban a konferencia és a megjelenés között eltelt öt esztendő úgy is felfoghatjuk, hogy a szövegek mindjobban megértek, kiforrtak a szerzők „hordóiban”, mint a tökéletes pálinka alapanyaga, a jó cefre.

Utolsó itt leírt észrevétel, hogy mindenképpen igény van a konferencia, illetve kötet folytatására. Az azóta eltelt idő számos változást hozott – elég, ha csak a 2010-től életbe lépő törvényre gondolunk, amely lehetővé teszi a legális pálinkafőzést minden háztartásban – és ezekkel a változásokkal új témák, új kutatások kínálkoznak a szakemberek számára.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

125.

2014

No. 3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSEI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1014 Budapest I. Országház u. 30. Telephone: (1) 356 99 39
Telephone/telefax: (1) 356 80 58, e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

<i>IMRE GRÁFIK</i> : Systems of objects and catalogues of artefacts	333
<i>ANIKÓ FÜVESSY</i> : Identification of the craftsman who made the first 'Miska' jug in Tiszafüred in 1833: A stylistic inquiry	355
<i>TIVADAR PETERCSÁK</i> : Symbols of quarter masters in Eger	366
<i>GÉZA SZABÓ</i> : The location of the death and sepulchre of Kanuni Sultan Süleyman I in historical and popular memory on the basis of latest researches	383
<i>TAMÁS CSÍKI</i> : Family and household in peasants' memories	401
<i>ERIKA SZÍVÓS</i> : Place and identity: The Klauzál square and its vicinity in the 1940s recollected by a citizen of the 7 th district of Budapest	421

Researchers and researches

<i>TERÉZIA HORVÁTH</i> : Being a peasant and an intellectual: Sándor Szűcs in Biharnagybajom	445
<i>KATALIN BENEDEK</i> : On the 95 th anniversary of Ágnes Kovács' birth	459

Book Reviews

468